

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
СЕКЦІЯ СУСПІЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ НАУК**

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ:
ПАРАДИГМА ОСМИСЛЕННЯ
І СТРАТЕГІЯ ДІЇ**

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

КИЇВ – 2016

УДК 323:930.85 [316.32](477)«312»

ББК 66.042.1 (4 Укр)

Ц57

Редакційна колегія:

Пирожков С. І., академік НАН України, керівник авторського колективу
Майборода О. М., доктор історичних наук, професор
Шайгородський Ю. Ж., доктор політичних наук, професор
Шульга М. О., доктор соціологічних наук, професор, чл.-кор. НАН України
Хамітов Н. В., доктор філософських наук, професор

Рецензенти:

Бабкіна О. В., доктор політичних наук, професор
Корнієвський О. А., доктор політичних наук, професор
Рахманов О. А., доктор соціологічних наук, професор
Степаненко І. В., доктор філософських наук, професор
Чурилов М. М., доктор соціологічних наук
Шашкова Л. О., доктор філософських наук, професор

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 6 від 29 грудня 2016 р.).

Ц57 **Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії** : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : НАН України, 2016. – 284 с.

ISBN 978-966-02-8191-2

Колективна праця науковців інститутів Національної академії наук України присвячена актуальним проблемам суспільно-політичного розвитку в умовах цивілізаційних трансформацій. Авторами на основі сучасних теоретичних концепцій та аналізу політичних практик здійснено дослідження передумов, стану та перспектив реалізації нового етапу цивілізаційного розвитку України в контексті сучасних суспільно-політичних змін, визначено ризики і можливі загрози Українській державі та національній ідентичності.

Виокремлено стратегічні напрями втілення проекту цивілізаційного розвитку України, його законодавчого та політико-управлінського забезпечення, реформування соціокультурної, освітньої та наукової сфер, шляхи активізації політичної участі громадян. Визначено ймовірні наслідки втілення цивілізаційного проекту шляхом зіставлення здобутків і можливих втрат за наслідками реалізації стратегій цивілізаційних змін, вірогідних глобальних викликів цивілізаційному розвитку України.

Книга адресована владній і політичній еліті країни, працівникам сфери державного управління, науковцям, громадським і політичним діячам, усім, хто прагне оцінити сучасний стан та перспективи цивілізаційного поступу нашої країни.

УДК 323:930.85 [316.32](477)«312»

ББК 66.042.1 (4 Укр)

ISBN 978-966-02-8191-2

© НАН України, 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. СТАН СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР	9
1.1. Цивілізаційна типологізація суспільства. Цивілізаційно-культурні відмінності соціальних груп	9
1.2. Суперечності цивілізаційних орієнтацій у суспільстві.....	21
1.3. Нестабільність соціальної структури	30
1.4. Соціальні виміри нерівності.....	
1.5. Гуманітарні цінності	45
1.6. Стан довкілля	55
1.7. Науково-технологічний рівень економіки	62
Розділ 2. АКТУАЛЬНІСТЬ НОВОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ	75
2.1. Цивілізаційний вибір країни як вибір способу життя і цінностей	75
2.2. Соціогуманітарні аспекти цивілізаційного вибору України ..	81
2.3. Екологічний вибір країни і природно-ресурсні домінанти	88
2.4. Імператив зміни науково-технологічної та виробничої сфер ..	96
2.5. Соціально-демографічні перспективи української нації	102
2.6. Загрози Українській державі, національній ідентичності українців	110
2.7. Подолання деструктивної суспільно-політичної поведінки та правового нігілізму	116
2.8. Впровадження в соціальний простір України найприйнятніших світових зразків у процесі здійснення цивілізаційного вибору.....	121
Розділ 3. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЕКТ УКРАЇНИ	135
3.1. Гідна самореалізація людини як мета цивілізаційного проекту України.....	135
3.2. Суспільство довіри, відповідальності та партнерства	145
3.3. Інноваційна спрямованість інформаційно-мережевої економіки	157
3.4. Інформаційно-мережеве суспільство: технологічний, екологічний та гуманітарний вимір	167

3.5. Реальна демократія: збалансованість держави та громадянського суспільства	175
3.6. Духовно-культурний вимір: суспільство толерантності та діалогу.....	183
Розділ 4. СТРАТЕГІЇ ВТІЛЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЕКТУ УКРАЇНИ	196
4.1. Законодавчі новації і зміни правової свідомості.....	196
4.2. Вдосконалення державного управління	201
4.3. Розвиток політичної системи	208
4.4. Сприяння розвитку громадянського суспільства	216
4.5. Гуманістичне наповнення соціокультурної сфери	224
4.6. Дирижистська роль держави у розвитку інтелектуальної і наукової сфер.....	229
Розділ 5. МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ ВТІЛЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЕКТУ	243
5.1. Ціннісно-нормативні, соціальні та етичні наслідки.....	243
5.2. Здобутки і втрати в процесі реалізації стратегій цивілізаційних змін.....	249
5.3. Вплив позитивних і негативних тенденцій на цивілізаційний поступ України.....	253
5.4. Цивілізаційний розвиток України: глобальні виклики та відповіді	259
ВИСНОВКИ.....	270

ВСТУП

У сучасному мінливому світі, коли порушується усталений міжнародний порядок, стрімко розвиваються новітні технології і комунікації, глобалізуються економічні та етнокультурні відносини у напрямі становлення планетарної цивілізації, кожна країна робить власний вибір свого стратегічного розвитку. Світовий досвід доводить, що найбільшого успіху досягають держави, які розвиваються у річищі певної цивілізації.

Історія свідчить, що немає цивілізацій, які б формувалися одночасно із появою людського роду. Усі вони виникали і утверджувалися пізніше або шляхом заперечення попередніх економіко-культурних систем, хай і вбираючи в себе деякі їхні складові, або шляхом міжцивілізаційної взаємодії. У будь-якому разі, їх виникнення і розвиток знаменував собою динамічний пошук тією або іншою людською спільнотою життєвої моделі, яка б найбільшою мірою відповідала її уявленням про добробут і справедливість.

Від часів утворення цивілізацій вони ставали природним, органічним середовищем для народів, які ідентифікували та ідентифікують себе з ним. Народам притаманне збереження своєї цивілізаційної ідентичності як захисту від небезпек і викликів, що їх несе безперервно змінюваний світ. У «своїй», звичній цивілізації люди шукають опору і підтримку, відповіді на гострі життєві питання. Можливість зникнення «своєї» цивілізації лякає людину апокаліптичними передбаченнями.

У більшості випадків надання народам спільних цивілізаційних рис відбувалося примусом. Так було, наприклад, із розширенням просторів християнської та ісламської цивілізацій у часи Середньовіччя. Примусовою була й спроба творення «радянської цивілізації» у минулому столітті. Проте у ХХІ столітті така примусовість є не тільки неприпустимою, а й неможливою. Цивілізаційні зміни в сучасних країнах, особливо в поліетнічних, повинні відбуватися на основі *суспільного діалогу й консенсусу* – вони означають *цивілізаційний вибір*, який робить влада, еліта і народ. Це повною мірою стосується й України.

Наша держава підійшла до такого етапу своєї історії, коли розв'язання проблем соціально-економічного розвитку стало невід'ємним від питання про ціннісні, моральні, психологічні принципи усіх видів суспільної комунікації – ділової, політичної, культурної.

Досвід перебування у просторі «радянської цивілізації» переконав, що ідеологія, не підкріплена матеріальною базою і реальним діалогом влади з народом, рано чи пізно втрачає свою системоутворювальну функцію, залишаючи по собі суспільну ентропію.

З іншого боку, Україні після здобуття незалежності замість комуністичного тоталітаризму був нав'язаний олігархічний неофеодалізм, який виріс з уламків радянського минулого. Він наочно демонструє, що діалог влади з народом може підмінятися маніпуляціями електоратом, а матеріальний інтерес, відірваний від моральних запобіжників, може стати рушійною силою війни «всіх проти всіх» і в політиці, і в економіці, і в суспільстві загалом.

У сучасній Україні наполегливим рефреном лунає заклик «йти до Європи». Він знаходить дедалі більшу підтримку серед населення, що є свідченням розуміння неможливості реалізації сподівань на краще життя у разі збереження старого суспільного укладу. Український народ все більш критично придивляється до різних варіантів організації суспільного життя у світі, що дає підставу вважати, що він психологічно готовий зробити реальний вибір своєї *цивілізаційної ідентичності*.

Справжній цивілізаційний вибір України, а не його імітація може бути зроблений народом виключно добровільно, в ході загальнонаціональної дискусії і на основі ґрунтовного осмислення кожним громадянином вектора цивілізаційного розвитку. Старт дискусії повинна дати інтелектуальна частина суспільства – науковці, політики, громадські діячі, лідери ділових кіл, публіцисти, літератори.

Ключовими питаннями дискусії мають стати обговорення кризової ситуації сьогодношньої України, російської агресії проти нашої держави, яка зумовлена, у тому числі, й її цивілізаційним вибором. Саме тому проблема обґрунтованості, актуальності та доцільності вибору того чи іншого цивілізаційного зразка тривалий час не розглядалася у відкритих дискусіях суспільства та влади.

Безумовно, в таких дискусіях повинно бути бодай загальне окреслення сучасного цивілізаційного проекту України, а також його майбутнього розвитку відповідно до «дорожньої карти» – стратегій його втілення. Мають бути обговорені, всебічно оцінені і усвідомлені усі можливі наслідки рішучого цивілізаційного повороту.

Необхідність цивілізаційної ідентифікації України, створення повноцінного відкритого суспільства, основними елементами якого є громадянське суспільство, демократична соціально-правова держава – ця мета вже тривалий час домінує у свідомості населення України. І кожна особистість прагне знайти своє місце у такому суспільстві.

Спроби наслідувати абстрактну теорію цивілізаційного процесу всупереч об'єктивним фактам – шлях ненадійний. Найважливішим моментом цивілізаційного вибору норм життя для багатьох країн сьогодні залишається вибір між *Західним світом і Євразією*.

Понад двадцять п'ять років блукання «різновекторною» політикою не сприяли визначенню чіткого вектора реалізації сучасних цивілізаційних цінностей життя українців. Для пересічного громадянина не зрозуміло, чому не дотримуються європейські норми виборчого закону і контролю за виборами, судочинства, реакції на повідомлення ЗМІ, контролю за доходами і витратами чиновництва, правоохоронців тощо.

Тому питання цивілізаційного вибору країни як суб'єкта світової історії є вкрай нагальним і актуальним, оскільки це передусім вибір *способу життя і цінностей*, які є визначальними для її громадян на тому чи іншому етапі становлення держави. Вже на цій основі обираються зовнішньополітичні партнери, союзи, блоки тощо. Отже, цивілізаційний вибір – це не вибір місця у світі, а вибір *парадигм і стратегій реалізації власного розвитку у світі*, що може бути трактовано як реальна *національна ідея*.

Саме наявність стратегій розвитку, які не залежать від зміни політичних еліт, робить країну *суб'єктом* геополітики. Цивілізаційний вибір лише геополітичного місця у світі неминуче обертає країну на *об'єкт* геополітики, що призводить до втрати реальної незалежності, територіальної цілісності і суверенітету.

Слід також усвідомлювати, що продуктивний цивілізаційний вибір можливий лише за умови *реальної консолідації народу країни*. Відповідальність за цивілізаційний вибір повинні брати на себе не лише уряд, політики, державні й громадські діячі, а й більшість громадян. Саме тоді цивілізаційний вибір буде не лише низкою гасел й імітацією реформ, а стане дійсним рухом країни, що змінює спосіб життя на основі обраних цінностей.

Не можна не визнати, що цивілізаційний вибір країни не повинен вступати у суперечність з архетипами її культури й особливостями ментальності її народу. Кожна культура має здійснити свою, закладену в її глибинних основах місію та покликання.

Таким чином, по-справжньому продуктивний цивілізаційний вибір повинен бути глибинно осмисленим у суспільстві і відбуватися на основі *світоглядних трансформацій*. І ці трансформації не можуть нав'язуватися або укорінюватися внаслідок маніпуляцій, адже це призводитиме до рецидивів утопічної свідомості. Усі світоглядні зміни повинні бути результатом *публічного діалогу*, який модерують моральні авторитети з-серед наукової і творчої інтелігенції, громадських і релігійних діячів.

Виходячи з фундаментальних положень Конституції України та ментальності її народу, цивілізаційний вибір нашої країни – це вибір такого способу життя, в якому *людина, її права, свобода та гідність є вищою цінністю суспільства*, і не просто декларованою, а реальною. Як частина східноєвропейської культури і цивілізаційної спільноти Україна неминує робить *європейський вибір*.

Обираючи розвиток у цивілізаційному контексті відкритого демократичного суспільства, Україна здійснює *євроатлантичний* вибір. Сприймаючи особистість, її права, гідність та свободу вищими цінностями, обирає західний світ, *західну цивілізацію взагалі*.

При цьому слід усвідомлювати, що Схід (наприклад, Японія, Південна Корея, Китай) розвивається доволі динамічно й ефективно, тому, роблячи акцент на західній цивілізації, ми не можемо відкидати необхідність та можливість відносин зі східними партнерами, якщо, по-перше, виникають спільні інтереси і, по-друге, вони поділяють наші цивілізаційні цінності.

Проте такий багатоаспектний цивілізаційний вибір геополітичних і культурних векторів є продуктивним лише тоді, коли стає похідним від іманентного вибору *способу життя і цінностей*, тих цінностей, що насправді відповідають інтересам України і є органічними й продуктивними для її громадян.

Цивілізаційний вибір як стратегія розвитку держави здійснюється лише за умови *консенсусу*, а не лише *компромісу* політичних партій та груп, які активно задіяні у суспільному житті й представляють різні соціальні верстви й культурні регіони країни.

Політичні партії та групи, їх лідери повинні бути у стані *обопільної довіри* й виявляти публічно не взаємні чвари, прагнучи набути рейтинг через приниження опонента, а здатність *довіряти* і входити у стан співтворчості, що буде актуалізувати довіру народу до політиків і влади в цілому.

Отже, здійснення глобального цивілізаційного вибору України означає створення її *цивілізаційного проекту* – образу майбутнього, який породжує стратегію вільної, гідної та ефективної реалізації у світі, в процесі якої культурна самобутність поєднується з цивілізаційним поступом.

Проект розбудови демократичного, відкритого суспільства має на меті гідну самореалізацію людини, партнерські відносини в правовій державі на основі інноваційного розвитку наукомісткої інформаційно-мережевої економіки, формування атмосфери довіри, відповідальності та діалогу у поєднанні з духовно-культурною самобутністю. Реалізація такого проекту зробить Україну суб'єктом геополітики та історії, що дозволяє їй, одночасно, бути надійним, стратегічно передбачуваним партнером, який може увійти до спільноти цивілізованих країн.

Матеріали для загальнонаціональної дискусії про вектор розвитку нашої країни пропонує національна доповідь «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії», підготовлена фахівцями наукових установ Секції суспільних і гуманітарних наук Національної академії наук України.

РОЗДІЛ 1.

СТАН СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР

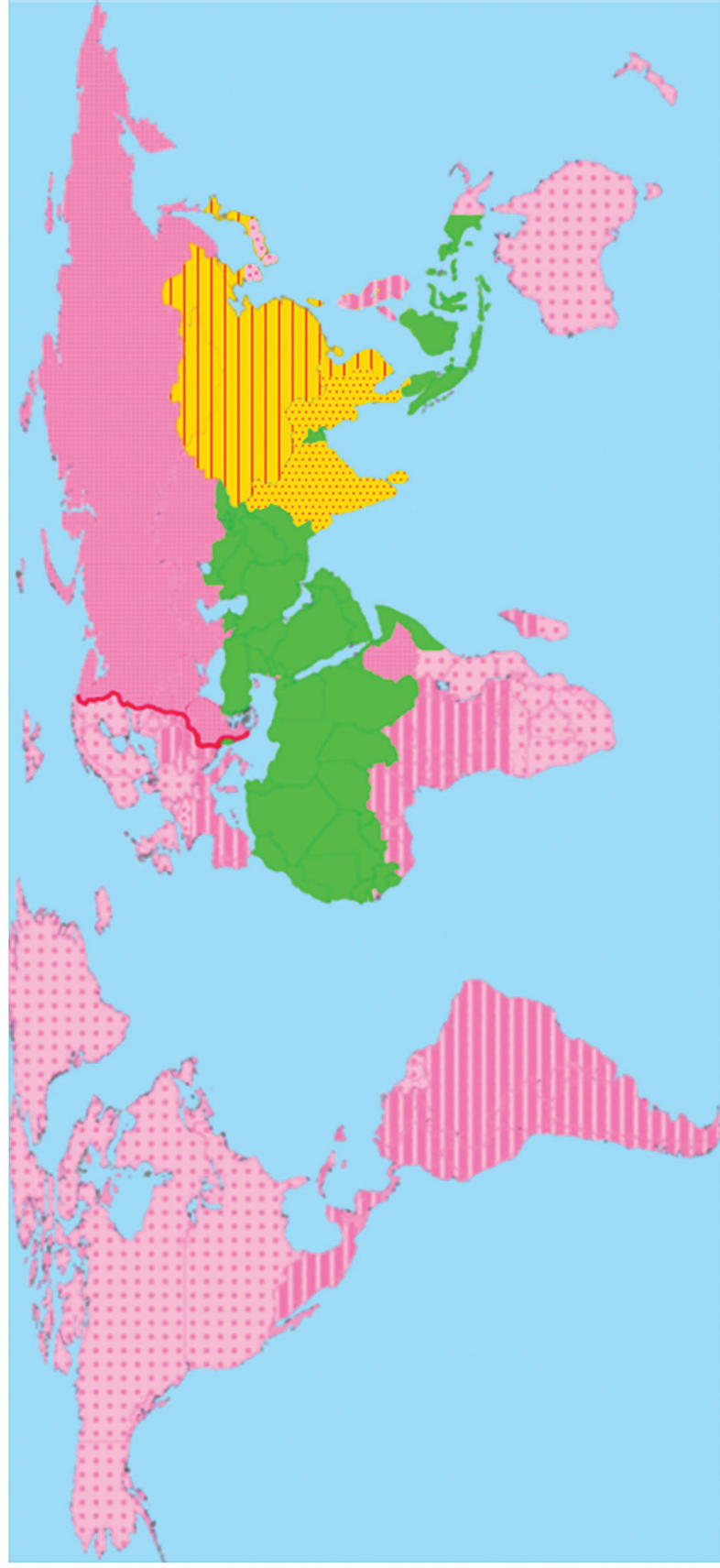
1.1. Цивілізаційна типологізація суспільства. Цивілізаційно-культурні відмінності соціальних груп

Цивілізацією зазвичай називають велику людську спільноту, розміщену у певному географічному просторі, з історично усталеним способом життєдіяльності, який визначається рівнем і характером соціокультурного і технологічного розвитку, формами їх прояву, функціонуванням і поширенням культурних норм, цінностей, комунікативних практик, зразків поведінки, якими регулюються відносини в соціумі.

Основними компонентами цивілізації є: 1) кількісний розмір соціального субстрату, який живе у певному географічному ареалі земного простору; 2) тип культури, який включає систему програм матеріально-предметної, комунікаційної, духовної та інших сфер життєдіяльності, забезпечуючи сталість існування і розвитку соціальних характеристик спільнот; 3) тип соціуму, або рівня соціальності, який виникає між людьми в процесі їх взаємодії; 4) рівень технологічного розвитку.

Сьогодні в науковій літературі виділяються цивілізаційні світи: китайсько-далекосхідний, індійсько-південноазійський, мусульмансько-афроазіатський та найбільший і дуже неоднорідний макрохристиянський, який, у свою чергу, поділяється на три цивілізаційні складові: центральну – західно-європейсько-північноамериканську (західну) з Австралією та деякими іншими територіями, а також дві периферійні щодо неї: латиноамериканську і православно-східнослов'янську.

З іншого боку, враховуючи динаміку цивілізаційної інтеграції, можна припустити типологію, що складається з *трьох* глобальних цивілізаційних світів – за кількістю ментальностей, що розвинулися на основі трьох світових релігій. В результаті маємо: 1) **християнський цивілізаційний світ**, що складається з *протестантської (північноатлантичної), католицької (південноатлантичної)* цивілізацій, які разом утворюють *євроатлантичну інтегральну*, а також – *православну* цивілізації; 2) **східний або буддійський цивілізаційний світ**, в який входить *індійсько-південноазійська* цивілізація та *китайсько-далекосхідна* цивілізація; 3) **мусульманський цивілізаційний світ** (див. рис. 1.1).

Умовні позначення:

Цивілізаційні світи:

- східний (буддійський);

- мусульманський;

- християнський;

Цивілізаційні складові східного світу:

- китайсько-далекосхідна цивілізація.

- індійсько-південноазійська цивілізація.

Цивілізаційні складові християнського світу:

- православна цивілізація;

- протестантська (північноатлантична) цивілізація;

- католицька (південноатлантична) цивілізація.

- Межа зіткнення євроатлантичної та

православної цивілізацій.

Рис. 1.1. Цивілізаційна типологізація світу

Виходячи з парадигмальних засад А. Тойнбі [1], нашу країну можна вважати органічною частиною християнського світу, а в його межах разом з Росією та Білоруссю – православної цивілізації, водночас залишаючись її окремою субцивілізацією. Отже, відповідно до концепції А. Тойнбі, Україна належить до західно-православної субцивілізації православної цивілізації християнського цивілізаційного світу.

Окрема думка належить С. Гантінгтону [2], який відносить Україну до «розколотих» цивілізацій регіонального чи локального рівня, оскільки вона перебуває на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського, ісламського, через що в українському суспільстві очевидні розходження й навіть протистояння щодо відповідних цивілізаційних орієнтацій.

Визначення цивілізаційної належності України поки що відбувається як вибір між найбільш обговорюваними типологічними моделями: 1) наша країна належить до євроатлантичної цивілізації; 2) вона є самобутньою цивілізацією; 3) одна її частина належить до північноатлантичної цивілізації, а інша – до євразійської (московсько-православної) цивілізації.

Оскільки Україна не перебуває в епіцентрі жодної з цивілізацій, то, відповідно, вона не може повністю належати до якоїсь з них. Інша справа, що Україна розташована на периферії євроатлантичної та православної цивілізацій, а також у віддаленій зоні ісламського цивілізаційного світу. Тому логічно зробити висновок, що спорідненість України з православною та євроатлантичною цивілізаціями більша, ніж з ісламською.

Таким чином, можна говорити про наявність у суспільстві хоча й суперечливих, але реально існуючих двох цивілізаційних ідентифікацій: євроатлантичної і православної, ядрами яких є північноатлантична (протестанська) та євразійська (московсько-православна). Отже, в Україні не розв'язана до кінця проблема подолання системної «кризи цивілізаційної самоідентифікації», яка хоча і притаманна більшості сучасних держав світу в зв'язку із процесами глобалізації, проте в нашій країні відчувається особливо гостро у контексті глибоких соціально-економічних і політичних трансформацій, які вона проходить і які спонукають до вибору найбільш оптимальної моделі облаштування суспільного життя – за критеріями і виробничої ефективності, і гуманістичної духовності.

Усвідомлюючи, що є країни, які знаходяться на межі різних цивілізацій і навіть цивілізаційних світів (наприклад, Франція, Японія, Туреччина, Мексика), можна зробити висновок, що становище України не є унікальним. Інша справа, що в нашій країні сьогодні не просто відбувається зустріч євроатлантичної та православної (й почасти мусульманської) цивілізацій, а проходить лінія зіткнення домінуючих цивілізацій християнського світу – північноатлантичної

(протестанської) та євразійської (московсько-православної). Це зумовлює цивілізаційну розколотість українського суспільства, яка проявляється регіональною та індивідуальною ментальністю, показником чого є незбіг між декларативною орієнтацією на цивілізаційну модель розвинутого Заходу і уявленнями щодо тих практик, які притаманні обраному цивілізаційному контуру (див. рис. 1.2).

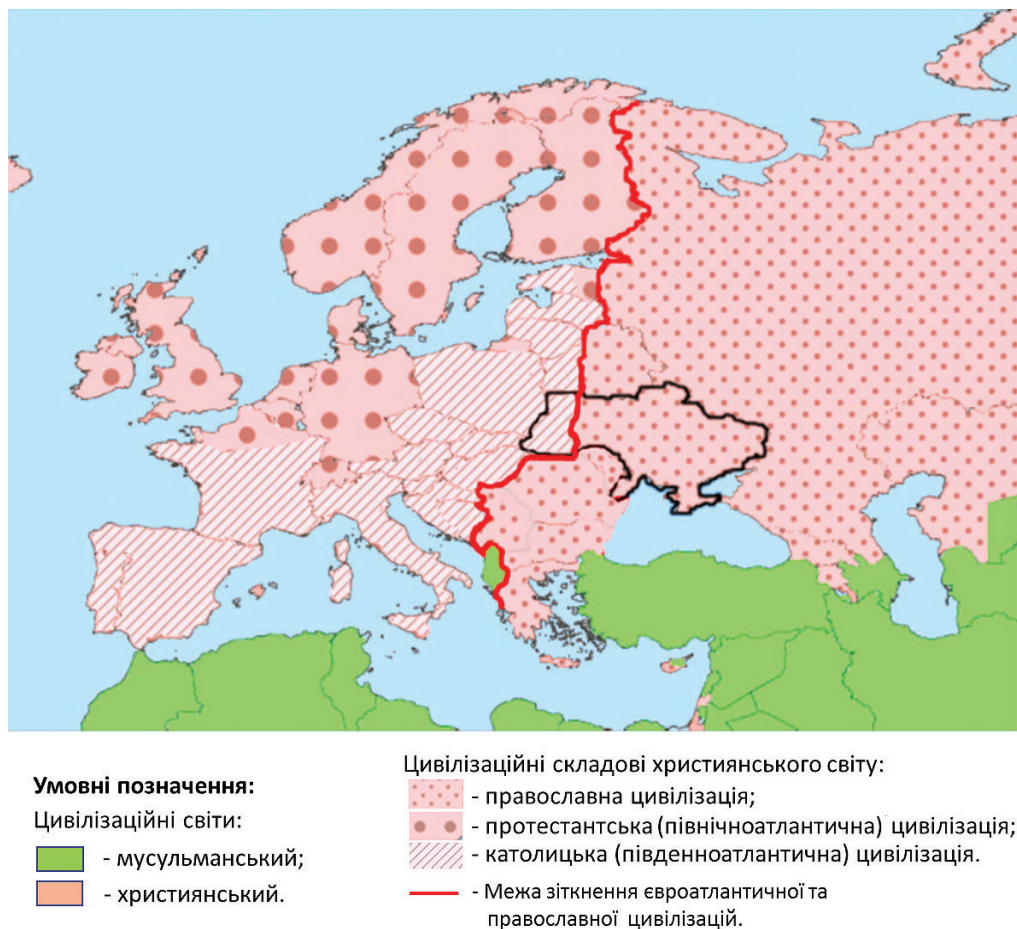

Рис. 1.2. Межа зіткнення євроатлантичної цивілізації з православною в Європі

Певний, утім – не визначальний, вплив на формування цивілізаційної моделі розвитку українського суспільства мають релігійні вподобання населення різних регіонів України. Уявлення про ці вподобання дають результати опитування, здійсненого вітчизняними соціологами у лютому 2015 р. [3]. Згідно з результатами дослідження, більшість опитаних українців (74%) відносять себе до православ'я, 8% – до греко-католицизму, майже по 1% – до римо-католицизму і протестанських церков. «Просто християнами»

себе вважають 8,5% опитаних. Не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань 6%.

Серед тих, хто вважає себе православними, відносна більшість (38%) вказали на свою прихильність до Української православної церкви Київського патріархату, майже 20% – до Української православної церкви Московського патріархату, 1% – до Української автокефальної православної церкви, а 39% – вважають себе просто православними.

Результати дослідження виявили досить суттєві відмінності показників регіонального розподілу прихильників УПЦ (КП) й УПЦ (МП). До УПЦ (КП) найчастіше відносять себе віряни західних та центральних регіонів України, до УПЦ (МП) – населення Півдня та Донбасу. Тим не менше, навіть у південних і східних областях (крім Донбасу та Одещини) прихильників УПЦ Київського патріархату більше, ніж Московського. При цьому, чим далі на Південь і Схід, тим більше опитані вважають себе «просто православними» і не відносять до жодної православної юрисдикції (див. табл. 1.1.).

Таблиця 1.1

Релігійні вподобання населення України*

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «До якої саме православної церкви Ви себе відносите?» (%)

Область	УПЦ (КП)	УПЦ (МП)	УАПЦ	Важко відповісти	«Я просто православний»
1	2	3	4	5	6
Івано-Франківська	76	2	10	0	8
Львівська	71	5	15	0	9
Тернопільська	63	11	16	0	9
Херсонська	54	15	0	0	29
Київська	53	14	0	0	31
м. Київ	52	8	2	0	37
Волинська	62	28	0	0	20
Рівненська	51	33	0	0	17
Полтавська	47	15	0	0	36
Черкаська	46	13	0	0	37
Вінницька	44	17	0	0	33
Закарпатська	42	33	0	0	25
Житомирська	41	19	0	0	38
Чернігівська	39	27	0	0	30
Хмельницька	38	30	3	0	29
Дніпропетровська	33	14	0	0	51
Чернівецька	28	53	0	0	18
Кіровоградська	27	7	0	0	64
Запорізька	27	17	0	0	54
Сумська	24	21	0	0	50

Продовження таблиці 1.1

1	2	3	4	5	6
Харківська	23	13	0	0	60
Миколаївська	21	12	0	0	61
Одеська	21	31	0	0	46
Донецька	14	35	0	0	50
Луганська	5	47	0	0	47

Примітка:

*Складено за результатами спільного дослідження «Центру соціальних та маркетингових досліджень SOCIS», соціологічної групи «Рейтинг», Центру Разумкова, КМІС. Вибірка складала 25000 респондентів (по 1000 на область), репрезентує доросле населення області в цілому за ознаками: стать, вік (від 18 років), тип поселення (місто/село). Помилка репрезентативності дослідження: для загальнонаціональних показників – не більше 0,9%, для обласних – не більше 3,1% [3].

Протягом останнього десятиліття намітилася стійка тенденція до зростання кількості прихильників вступу України до Європейського Союзу. Уявлення про орієнтації населення щодо ЄС дає рис. 1.3.

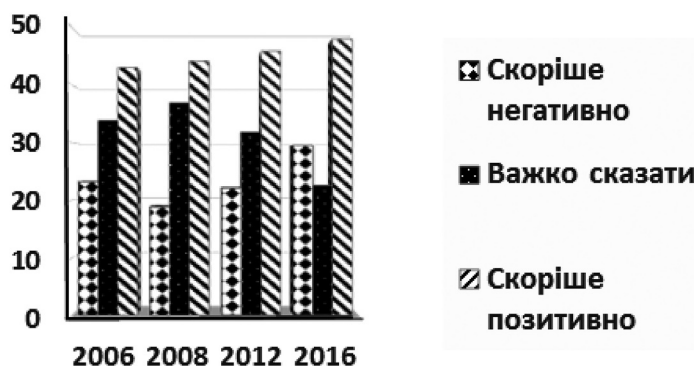

Рис. 1.3. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Як Ви ставитеся до вступу України в Європейський Союз?» (%)*

Примітка:

*Середня кількість опитаних по всіх роках становить 1800 респондентів.

Наведені на рис. 1.3 дані свідчать, що готовність українців до вибору на користь Європи навіть на рівні декларацій не є однозначною. Хоча частка тих, хто ставиться до цього позитивно, постійно зростала і в 2016 р. досягла 48%. Разом з тим, дані, наведені в табл. 1.2, дозволяють побачити разючі відмінності в уявленнях наших громадян про ті ресурси, що використовуються, відповідно, у нас і на Заході для практичного розв'язання проблеми соціального просування.

Зосередимося лише на тих позиціях, де різниця видається найбільш значущою. Вагомість інтелекту у практиках підвищення свого соціального становища у нас є майже вдвічі нижчою, ніж у країнах Заходу. Замість

інтелекту найбільш потужним компенсуючим ресурсом вважається «вміння іноді йти в обхід закону», наявність «впливових друзів», «заможних батьків», «впливових родичів». Ці ресурси наші громадяни вважають у 5–6 разів важливішими в умовах України, ніж на Заході.

Таблиця 1.2

Розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для
досягнення людиною високого соціального становища
у нашій країні та в розвинутих країнах Заходу?»
 Динаміка змін за роки спостереження: 2009, 2012, 2016 (%)*

Варіанти відповіді	У нашій країні			У країнах Заходу		
	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800
Високий інтелект, здібності	30,3	31,8	36,6	56,1	60,8	60,1
Гарне здоров'я	27,6	38,3	35,1	23,0	30,8	30,2
Приваблива зовнішність	11,1	14,5	13,6	9,7	12,1	11,6
Готовність йти на ризик	18,6	16,0	21,0	18,3	19,7	16,8
Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	33,1	29,2	5,3	5,5	4,7
Чесність, принциповість	11,0	15,9	15,4	18,3	24,7	31,3
Егоїзм, індивідуалізм	12,0	13,7	13,4	6,1	8,6	6,2
Готовність допомагати людям	10,2	14,5	13,1	8,1	12,8	16,6
Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9	38,6	33,9	24,2	22,5	14,9
Впливові родичі	51,1	46,5	49,2	12,8	10,5	9,9
Впливові друзі	27,0	28,4	28,5	7,3	6,9	5,5
Знання іноземних мов	12,8	17,6	21,1	22,6	29,8	30,6
Гарна освіта	25,8	26,4	28,7	49,0	48,4	52,2
Прагнення і уміння робити людям добро	6,1	9,6	7,3	5,2	8,6	10,0
Вихованість, гарні манери	4,8	7,9	6,6	11,2	19,4	15,4
Уміння переконувати, красномовність	12,3	11,8	11,9	13,7	13,3	13,0
Політична обізнаність	7,0	8,0	5,1	9,9	13,5	8,9
Уміння розпоряджатися грошима	14,4	17,8	13,4	23,7	24,1	20,9
Заможні батьки	36,5	37,5	28,3	15,5	10,0	6,2
Важко відповісти	7,7	7,7	7,1	15,0	12,5	11,9

Примітка:

*Респондент міг позначити не більше п'яти варіантів відповіді.

Разом з тим, паралельне вивчення аналогічних уявлень, але які стосуються тільки нашої країни, показало, що, приміром, позиція «високий інтелект» перемістилася з 6-го місця у 2012 р. на друге – у 2016 р. і пропустила вперед лише позицію «впливові родичі», яка стабільно залишається на першій сходинці. Типова для нашого корумпованого суспільства позиція

«вміння йти в обхід закону» спустилася на дві сходинки вниз (з 5-го на 7-ме місце), пропустивши вперед «гарну освіту» (піднялася з 8-го на 5-те місце), а ресурс «заможні батьки» перемістився з 4-го на 8-ме місце. Тобто, є деяке просування в бік збільшення ваги таких ресурсів, як інтелект і освіта, що традиційно вважаються цінними для західних суспільств. Дані табл. 1.3 дають можливість оцінити ті самі уявлення, але серед людей з різним рівнем освіти.

Таблиця 1.3

Розподіл відповідей респондентів на запитання:

«Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в розвинутих країнах Заходу?»
Розподіл за ознакою освіти (%)

Варіанти відповіді	У нашій країні, N= 1802			У країнах Заходу, N= 1802		
	Початкова, неповна та повна середня	Середня спеціальна	Неповна та повна вища	Початкова, неповна та повна середня	Середня спеціальна	Початкова неповна та повна середня
	N=323	N=793	N=680	N=322	N=793	N=681
Високий інтелект, здібності	34,4	32,5	42,5	51,2	58,0	66,5
Гарне здоров'я	35,9	33,2	36,8	28,0	29,3	32,5
Приваблива зовнішність	10,5	13,7	14,9	10,2	12,5	11,0
Готовність йти на ризик	15,5	20,9	23,7	11,5	17,9	18,1
Уміння іноді йти в обхід закону	22,9	30,3	31,0	5,3	4,0	5,1
Чесність, принциповість	14,2	16,0	15,3	26,7	32,3	32,2
Егоїзм, індивідуалізм	12,7	12,9	14,3	5,0	5,5	7,5
Готовність допомагати людям	13,6	13,9	11,9	12,4	18,7	16,0
Походження з родини з високим соціальним становищем	29,7	36,6	32,6	14,0	13,9	16,6
Впливові родичі	47,7	51,6	46,8	9,0	10,8	9,3
Впливові друзі	24,5	30,6	27,9	5,9	5,9	4,8
Знання іноземних мов	14,6	19,4	26,3	28,0	32,3	29,8
Гарна освіта	26,6	27,5	31,3	47,2	49,1	58,1
Прагнення і уміння робити людям добро	8,0	8,2	6,0	8,4	10,7	10,0
Вихованість, гарні манери	5,6	6,7	6,9	11,8	17,5	14,5
Уміння переконувати, красномовність	11,8	11,5	12,5	12,4	13,4	12,9
Політична обізнаність	5,3	4,7	5,6	6,2	8,7	10,6
Уміння розпоряджатися грошима	10,5	12,6	15,4	16,8	19,0	25,0
Заможні батьки	27,6	28,1	28,8	5,3	6,1	6,8
Важко відповісти	14,2	6,4	4,4	21,4	11,1	8,5

Як видно з наведених у табл. 1.3 даних, чим вищою є освіта респондента, тим вагомішими на шляху долаття статусних соціальних сходинок видаються для нього такі ресурси, як *«високий інтелект»* та *«гарна освіта»*. Так само очікувано респонденти з вищою освітою мали більшу можливість оцінити важливість знання іноземних мов. А от у тому, що стосується *«вміння обходити закон»*, ментальність цих двох груп респондентів виявилася схожою. Респонденти з вищою освітою очікувано менше схильні покладатися на впливових друзів та родичів, хоча треба мати на увазі, що люди з вищою освітою частіше добиваються соціального успіху і, як відомо з психології, в такому разі найчастіше приписують цей успіх тільки собі, *«забуваючи»* про допомогу друзів чи родичів, якщо вона була. Що стосується тієї частини табл. 1.3, де відображено бачення ситуації на Заході, то видно, що воно, хоч і відрізняється для різних освітніх груп, але дистанція між нами і Заходом залишається для усіх приблизно однаковою.

В табл. 1.4 наведено результати, що дають уточнення ситуації з прив'язкою до регіональних належностей респондентів. Звичайно, тут варто наголосити, що регіональні зміни – це не лише результат у змінах поглядів наших респондентів, а й результат зміни територій самих регіонів – в останньому опитуванні Південь не включає в себе анексований Крим. А Схід не включає неконтрольовані Україною частини Донбасу та Луганської області. Але за фактичним станом речей картина має суттєву динаміку.

Можна констатувати, що різниця між нами та країнами Заходу, як це бачиться нашим громадянам, потроху зменшується в усіх регіонах. Так, в усіх регіонах демонструють зміцнення позиції *«високий інтелект»*, *«гарна освіта»* та *«знання іноземних мов»*. Хоча і нерівномірно по регіонах, але слабшають позиції *«вміння йти в обхід закону»*, *«впливові родичі»* та *«впливові друзі»*, хоча на Заході та Сході відбулося певне зростання їх ваги. Звичайно, на результати по Півдню та Сходу міг суттєво вплинути фактор зміни фактичної наповнюваності генеральної сукупності по цих регіонах. А от те, що Захід і Центр демонструють різні тенденції, важко коментувати однозначно. Можливо, у Центрі боротьба з корупцією та кумівством відчувається сильніше внаслідок того, що все ж таки тут зосереджено ті органи, які покликані цю боротьбу вести, і вони ще мають певну довіру громадян. Та й осередки громадянського суспільства, що з'явилися після останніх революційних та військових подій, у Центрі дещо потужніші.

Як висновок, можна зазначити, що на сьогодні вітчизняні практики досягнення соціального успіху у частині їх ресурсної складової бачаться нашим громадянам дуже відмінними від аналогічних практик у західних суспільствах. Особливо ця різниця спостерігається у таких позиціях, як менша вагомість інтелекту та освіти і більша дієвість таких ресурсів, як впливові друзі та родичі, готовність йти в обхід закону.

Таблиця 1.4

Розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для
досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні?»
 Регіональне порівняння динаміки змін за роки спостереження:
 2009, 2012, 2016 рр. (%)

Варіанти відповідей	Захід			Центр			Південь			Схід		
	2009	2012	2016	2009	2012	2016	2009	2012	2016	2009	2012	2016
	N=349	N=347	N=377	N=570	N=564	N=660	N=356	N=482	N=193	N=522	N=398	N=570
Високий інтелект, здібності	26,9	24,8	34,7	28,1	31,2	37,0	34,4	36,7	40,4	32,2	32,7	36,1
Гарне здоров'я	17,8	31,4	32,9	29,5	38,5	39,8	29,9	42,5	49,2	30,7	39,2	26,1
Приваблива зовнішність	14,3	18,7	13,0	9,8	12,9	14,5	11,5	14,1	13,0	10,2	13,6	13,0
Готовність йти на ризик	18,3	11,8	17,8	17,7	14,0	23,3	22,4	19,9	18,1	17,2	17,8	21,4
Уміння іноді йти в обхід закону	39,0	32,0	31,6	31,6	30,9	26,7	38,0	34,2	26,9	27,6	35,4	31,2
Чесність, принциповість	8,6	13,3	16,2	14,6	14,7	17,4	8,4	18,3	20,2	10,3	17,1	10,9
Егоїзм, індивідуалізм	13,8	18,2	12,5	14,9	17,9	15,2	8,4	7,3	14,5	10,2	11,6	11,6
Готовність допомагати людям	9,7	13,0	13,3	11,2	14,5	11,7	8,4	16,8	24,4	10,7	13,1	10,7
Походження з родини з високим соціальним становищем	33,5	34,9	29,4	34,9	33,0	31,8	34,9	45,6	28,0	46,2	41,2	41,2
Впливові родичі	47,3	48,4	55,4	48,4	46,3	42,9	56,4	48,8	45,6	52,9	42,5	53,5
Впливові друзі	23,2	27,4	29,4	28,4	28,9	24,8	35,2	32,2	28,0	22,2	24,1	32,3
Знання іноземних мов	7,7	16,1	22,3	11,9	16,5	25,2	15,6	18,5	26,4	15,1	19,4	13,9
Гарна освіта	15,2	19,3	28,6	25,1	26,8	30,6	33,8	29,5	24,4	28,2	28,1	28,1
Прагнення і уміння робити людям добро	6,3	8,1	8,2	6,5	9,9	8,5	3,9	10,2	7,8	7,1	9,6	5,3
Вихованість, гарні манери	5,4	4,0	6,6	4,9	8,0	7,7	4,5	11,0	7,8	4,6	7,3	4,7
Уміння переконувати, красномовність	12,6	11,5	12,5	11,1	10,6	13,3	11,2	13,5	12,4	14,4	11,6	9,6
Політична обізнаність	12,6	8,9	5,3	6,7	9,0	6,8	6,7	7,3	3,1	3,6	6,5	3,7
Уміння розпоряджатися грошима	14,6	13,5	11,1	10,9	16,8	13,6	19,6	22,2	17,6	14,6	17,3	13,2
Заможні батьки	37,5	44,7	32,6	36,7	38,1	25,8	31,3	29,7	23,3	39,3	40,2	30,2
Важко відповісти	9,7	10,4	6,9	10,7	8,0	4,5	4,8	4,2	3,6	5,2	9,3	11,2

У нашому суспільстві триває складний процес зміни цінностей у всіх сферах. Так, близько третини (32%) населення сприймає систему нових цінностей, що склалася в Україні за роки незалежності; значна частка

(44%) опитаних не сприймає цю систему цінностей і близько чверті (24%) не визначилися (табл. 1.5). Найбільше тих, хто сприймають систему цінностей, що склалася в Україні за роки незалежності, в західних областях з поступовим зменшенням по лінії Центр і Схід – Південь – Донбас.

Таблиця 1.5

Сприйняття населенням системи цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо) залежно від регіону (%)

Варіанти відповідей	Регіони				
	Захід*	Центр ^{2*}	Південь ^{3*}	Схід ^{4*}	Донбас ^{5*}
Однозначно ні	8	14	17	14	26
Скоріше ні	27	28	33	33	31
Скоріше так	26	23	19	26	14
Однозначно так	15	8	10	5	4
Важко відповісти	24	26	21	21	25

Примітки:

* Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області.

2* Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області.

3* Миколаївська, Херсонська, Одеська області.

4* Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області.

5* Донецька, Луганська області (без окупованих територій).

Узагальненим показником культурно-цивілізаційної належності особистості є її культурна самоідентифікація. Як у країні в цілому (84%), так і в окремих її регіонах (Захід – 96%, Центр – 91%, Схід – 82%, Південь – 74%, переважна більшість населення ідентифікує себе з українською культурою. Що стосується Донбасу, то він вирізняється від решти регіонів неоднозначністю культурної ідентифікації: близько половини (49%) зараховують себе до української, 29% до російської, 5% до іншої культури, а 16% не визначилися. При цьому ідентифікація з українською культурою зростає з пониженням віку респондентів і, навпаки, з російською культурою ідентифікують себе більше респондентів старшого віку [4].

Культура є вагомим чинником консолідації українського суспільства в цілому. Суттєва роль у досягненні злагоди належить засвоєнню громадянами суспільно значущих цінностей і норм. Цінності виступають як смисли стратегій життєдіяльності. Норми зазвичай є прийнятними соціальними стандартами діяльності. Дані соціологічного моніторингу 2016 р. свідчать про певні розбіжності регіонального характеру щодо ставлення українців до традицій, цінностей і норм західноєвропейського і східнослов'янського спрямування (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі українцям (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Усього
Країн Західної Європи	30	18	13	14	4	17
Скоріше країн Західної Європи, ніж східнослов'янських	21	17	16	14	1	16
Важко відповісти	19	21	31	15	37	22
Скоріше східнослов'янських країн, ніж країн Західної Європи	17	24	28	30	28	25
Східнослов'янських країн	13	20	12	27	30	20

Взагалі для більшої частини населення України більш близькі цінності і норми східнослов'янських країн – 45%. Орієнтуються на ціннісний контекст країн Західної Європи 33% громадян.

Прослідковується тяжіння у першому випадку населення Заходу і Центру до цінностей і норм європейського гатунку; у другому – сталість уподобань громадян Сходу, Донбасу до ціннісно-нормативної системи східнослов'янських країн. Але варто мати на увазі, що значна (середньо-регіональний показник) частка населення, яка не визначилася зі своїми уподобаннями, становить близько 25%. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2016 р. вибір основних соціальних груп за західним і східним векторами мав такий вигляд (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Цивілізаційний вибір населення України за основними соціальними показниками (%)

Соціальні показники	Європейський Союз		Союз Росії, України, Білорусі	
	Позитивне ставлення	Негативне ставлення	Позитивне ставлення	Негативне ставлення
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
Стать				
Чоловіча	51	28	25	58
Жіноча	46	31	25	57
Вік				
18–29 років	57	23	18	64
30–55 років	49	29	24	58
Більше 55 років	41	35	31	53
Освіта				
Початкова, неповна середня	40	33	24	55
Середня загальна	44	31	25	54

Продовження таблиці 1.7

<i>I</i>	2	3	4	5
Середня спеціальна (технікум, коледж тощо)	45	32	29	54
Перша ступінь вищої освіти (бакалавр)	55	24	15	63
Повна вища освіта (магістр, спеціаліст, аспірантура, вчений ступінь)	54	26	22	62
Місце проживання				
Київ	57	15	21	60
Місто з населенням понад 200 тис. осіб	37	42	32	47
Невелике місто	46	30	25	57
Село	57	24	21	65
Регіони				
Захід	74	10	3	92
Центр	56	20	18	64
Південь	32	38	37	37
Схід	33	49	43	39
Донбас (крім окупованої території)	13	54	45	20
Все населення	48	30	25	57

Таким чином, у цивілізаційно-культурних орієнтаціях населення України дуже диференційоване, а значна його частина перебуває у стані невизначеності. Громадяни поділені за своїми цінностями, нормами, традиціями, настановами на групи, які утворюють різноманітні культурно-цивілізаційні типи, з яких у найбільш узагальненому вигляді можна виділити два типи: *традиційний* і *сучасний*.

1.2. Суперечності цивілізаційних орієнтацій у суспільстві

Реально стверджувати про наявність або відсутності цивілізаційного вибору українського суспільства можна буде лише тоді, коли цей вибір проявлятиметься стійкими повсякденними практиками. Поки що у свідомості українського суспільства сприйняття західноєвропейських цінностей, які розуміються як цінності ліберальні, відбувається суперечливо. Серед ідеологічних течій, присутніх в українському суспільно-політичному житті, ліберальна є близькою лише для 3% громадян. З великою натяжкою можна говорити про перехід до ліберальних цінностей в економічній сфері, що простежується на прикладі змін у ставленні населення до приватизації великих підприємств.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років у значної частини населення було сформовано позитивне ставлення до приватної власності і до рин-

кових відносин. Але перше ж знайомство з цими інститутами дещо охолодило ентузіазм пересічних українців. На рис. 1.4 видно, що найбільше прихильників приватизації великих підприємств було у 1992 р. (25,1%). У цьому ж році серед населення було найбільше тих, хто не визначився з цього питання – 41,8%. В усі наступні роки частка прихильників приватизації великих підприємств поступово скорочувалася і у 2016 р. становила лише 13,9%. Одночасно зменшилася до 23,7% і частка тих, хто не має своєї думки з цього питання.

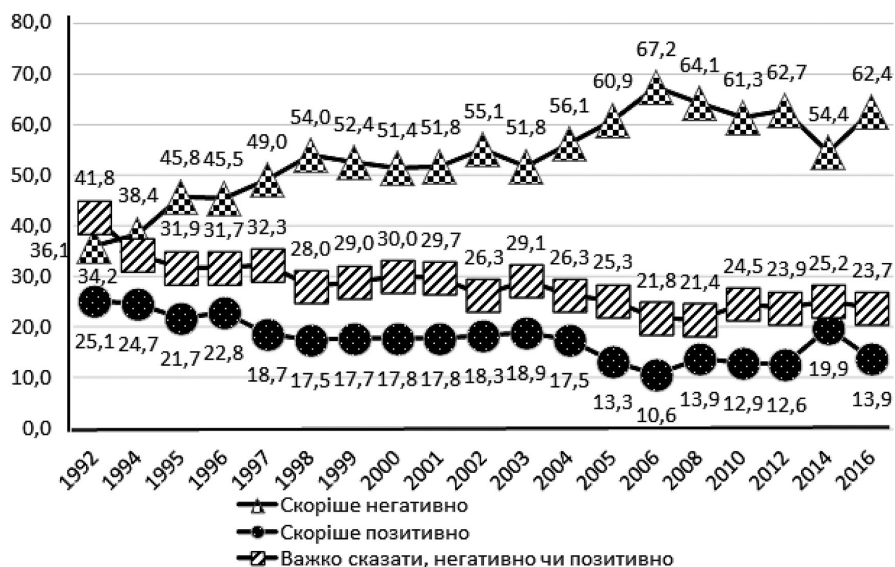

Рис. 1.4. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Як Ви ставитеся до передачі у приватну власність (приватизації) великих підприємств?» (%)

Однак формування власної позиції більшості респондентів у ці роки спостерігалось у напрямі негативного ставлення до приватизації великих підприємств – від 31,6% у 1992 р. до 62,4% у 2016 р. Таку тенденцію можна пояснити реаліями приватизації – зупинок підприємств, рейдерськими захопленнями виробництв, масовими звільненнями працівників тощо.

Наведені дані не означають, разом з тим, повного відторгнення суспільством інституту приватної власності, оскільки ставлення до приватизації малих підприємств пройшло іншу еволюцію. Так, у 1992 р. більше половини українських громадян – 56,2% – вважали, що малі підприємства слід передати в приватну власність, що можна пояснити повсюдним невдоволенням роботою державної служби сервісу. Побутувала надія, що існування приватних малих підприємств задовольнятиме як споживачів їхніх послуг, так і власників. Однак уявлення щодо цих новоутворень почали повільно мінятися. Протягом 1992–2016 рр. частка прихильників

приватизації малих підприємств скоротилася з 56,2% до 32,4% (рис. 1.5) і стала мало відрізнятися від часток тих, хто негативно ставиться до такої політики (36,9%), і тих, хто не визначився (30,7%).

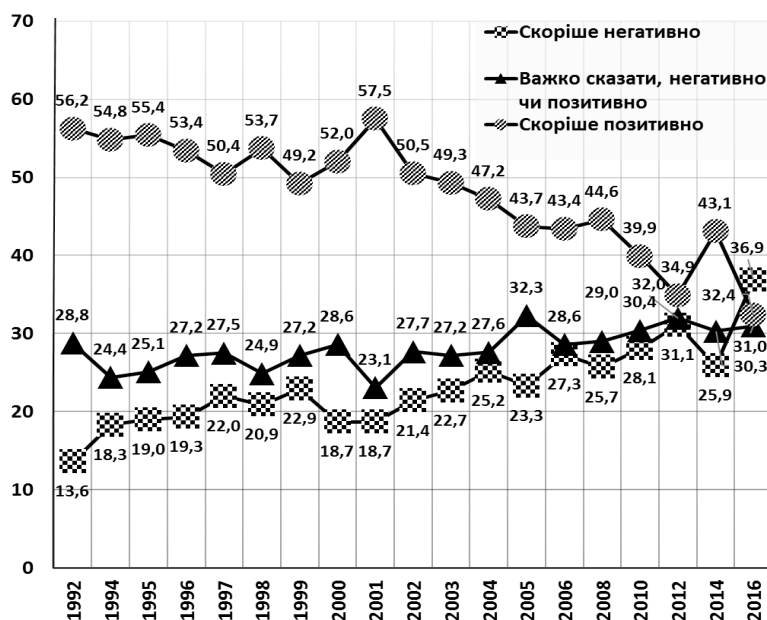

Рис. 1.5. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) малих підприємств?» (%)

Найбільше прихильників приватизації малих підприємств серед молоді у віці до 30 років – 34%. Її антиподом виступає група людей віком старших за 55 років – 41,5%. За ними йде група супротивників малої приватизації – 37,3% людей середнього віку. Хоча серед молоді найбільше тих людей, хто виступає за приватизацію малих підприємств, але в самій цій групі найбільшою є підгрупа, що не визначилася з цього питання – 36,2%. Як бачимо, навіть серед молоді немає більш-менш чіткої позиції щодо малої приватизації. Найбільш негативно налаштовані до приватизації малих підприємств жителі невеликих міст та селяни (відповідно, 42,1% і 37,9%), а найбільшими групами позитивно налаштованих до малої приватизації є жителі великих міст і кияни (38,8% і 38,1%, відповідно).

Показником сприйняття населенням ринкових відносин і приватної власності є його ставлення до купівлі-продажу землі. Адже у нашій історії все, що пов'язано із землею, має надмірно емоційне навантаження. Сама постановка питання про її купівлю-продаж багатьма сприймається як святотатство, блюзнірство, що позначається на відповідях на нього, як це відображено на рис. 1.6.

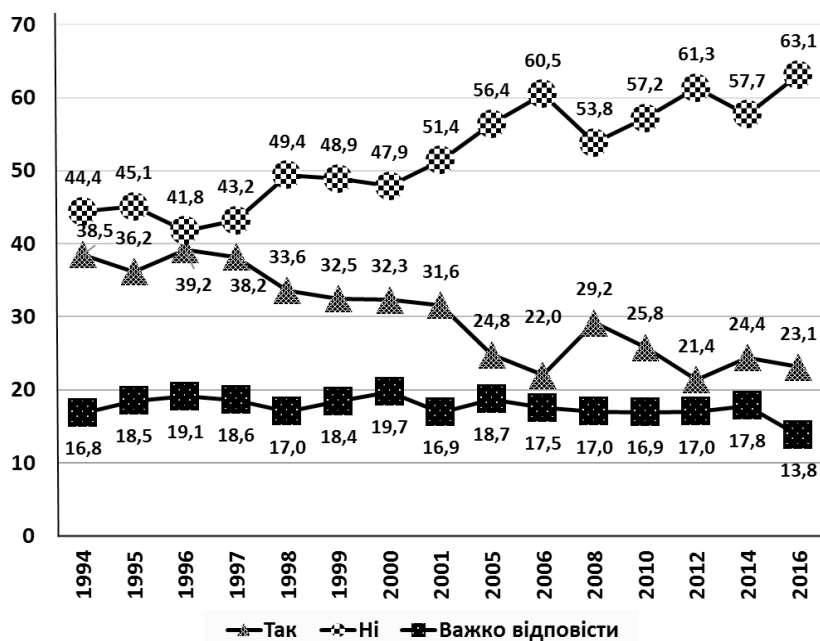

Рис. 1.6. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?» (%)

Проти купівлі-продажу землі виступають більше половини членів усіх вікових груп, за винятком однієї – це молодь у віці до 29 років (48% підтримки ринку землі). Навпаки, чим старший вік групи, тим більше серед неї противників купівлі-продажу того, що зазвичай вважають основним багатством країни: 30–39 років – 56,2%, 40–49 років – 65,9%, 50–59 років – 71,8%, 60–69 років – 71,2%, 70 років і більше – 79,0%. Протилежний напрям має підтримка ринку землі – у групі молоді до 29 років – 36,6%, а далі по лінії зменшення аж до 11,2% у групі тих, кому 70 і більше.

Відмінності у ставленні до цього питання між регіональними групами громадян України незначні. В усіх регіонах країни серед населення переважає думка, що землею не можна торгувати. Кількість тих, хто дотримується думки, що землею не можна торгувати, коливається у межах 61–66%, а тих, хто вважає навпаки – 22–24%.

Доволі незначні відхилення між супротивниками і прибічниками перетворення землі на товар існують і серед поселенських груп. Найменше тих, хто вважає, що землею не можна торгувати, проживає у Києві – 57%, а найбільше – у невеликих містах 65,4%. Найбільшими прихильниками торгівлі землею є кияни – 25,0% і жителі сільських поселень – 26,4%, а найменшими – жителі великих і малих міст. Вони становлять 21,5% і 20,9%, відповідно.

Отже, ставлення населення до купівлі-продажу землі показує, крім усього іншого, як культурні коди впливають на установки населення в

економічній сфері. Культурно-історичні стереотипи можуть бути сильнішими за раціональні економічні аргументи.

Із наведених даних випливає, що сьогодні в економічній сфері суспільства існують прихильники двох цивілізаційних типів – ті, хто дотримується західноєвропейської системи цінностей, і ті, хто відтворює чи то традиційні, чи то радянські настанови до великої приватної власності та землі. Поки що не можна чітко визначити кількісний склад кожної із груп, але можна казати, що вони поки ще майже рівновеликі.

У країні присутній значний прошарок тих людей, у яких ще не сформувалися певні цивілізаційні цінності в економічній сфері внаслідок складних внутрішніх психологічних конфліктів на особистісному рівні, через дискомфорт непристосованості до нових суспільних умов, через дисонанс між внутрішніми установками і ринковими реаліями тощо. Ця група становить значну кількість громадян – від 20 до 30 відсотків опитаних залежно від змісту запитання. У подальшому кількість цих людей буде зумовлюватися результатами дій влади, і може статися, що саме вони, врешті-решт, остаточно переважать шальку терезів на підтримку чи на гальмування європейських моделей життєвого укладу.

В Україні від початку 90-х рр. вектор суспільного розвитку поступово розгортався і далі розвивається від пріоритету цінності суспільства до пріоритету цінності особистості. Перші роки незалежності були часом радикальних суспільних трансформацій, які супроводжувалися у офіційній сфері згортанням колективістських орієнтацій. Проте вже у 1994 р. у відповідь на запитання, які нові можливості, що відкрилися у суспільстві, найбільш важливі для людей, майже 40% взагалі не бачило жодних цінних для себе можливостей, а можливість відчувати себе вільною людиною визнали важливою лише 17,8% опитаних. Зниження цінності суспільства для особистості відбувалося досить швидко, що сприяло зростанню відчуття руйнування нормального життя на індивідуальному рівні. Водночас, в міру стабілізації суспільної ситуації в соціумі намітився певний поворот до цінності особистості, який триває і досі.

Щоб зрозуміти, які культурні та цивілізаційні тренди спостерігаються в нашій країні, їх треба дослідити не лише через декларації та формальні інституційні приписи (законодавчі рішення), а й через систему актуальних практик. Саме в них людина напівсвідомо демонструє свої ціннісні орієнтири. За допомогою такого підходу можна через мікрорівень соціальної реальності побачити макросоціальні цивілізаційні, культурні тренди.

Складність виокремлення ціннісних орієнтирів пов'язана з тим, що переважна більшість населення фактично переживає реальну скруту, що і відбивається у масовій свідомості. Зокрема, наразі 93,8% опитаних зазначають, що в країні не забезпечується належний рівень життя громадян, і

практично половина (48,8%) вважають, що терпіти таке скрутне становище вже неможливо. На тлі такої соціальної ситуації реальні життєві орієнтири пов'язані радше з прагненням вижити у складних умовах. Проте в соціальних уявленнях завжди присутні ідеальні орієнтири, які дають можливість побачити очікування людей щодо життя у довгостроковій перспективі. Тому визначити їхні ціннісні вектори, з'ясовуючи уявлення про образ бажаного життя, можна.

Соціальні уявлення про «бажане життя» є компонентами масової свідомості й таким чином впливають на перебіг загальних трансформаційних процесів, на поведінку людей, яка, у свою чергу, зумовлюється власною зацікавленістю, оцінкою того, чи відповідає той чи інший крок їхнім життєвим орієнтирам. Коли у масовій свідомості укорінюються типові соціальні уявлення про те, яким має бути життя, поворот соціальної активності в бік перетворень стає масовим.

Якою нині є найпоширеніша в українському суспільстві модель ідеального життя? Одразу зазначимо, що її побудова пов'язана з тим, що суттєвою ознакою суспільних трансформацій є порівняно швидка рецепція населенням нових ціннісних зразків, передусім стосовно споживання, стандартів якості життя тощо.

Якщо проаналізувати динаміку зразків-орієнтирів бажаного життя, які відбивають уявлення людей про те, як би вони хотіли жити, можна побачити, що від початку нульових років, коли це питання вперше було поставлене в моніторингу Інституту соціології НАН України, у масовій свідомості посилювалася орієнтація на європейську модель життя. Із табл. 1.8 видно, що зараз «жити так, як живуть люди в сучасних, культурних, цивілізованих країнах», прагне майже половина опитаних, близько третини воліють «жити на власний розсуд» та «жити краще за інших», і тільки кожен сьомий орієнтований на модель зрівняльного типу, аби «жити не гірше за інших».

Таблиця 1.8

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Як би Ви хотіли жити?» (%)**

Моделі життя	2003	2013	2016
Жити не гірше за інших	23,4	21	14,9
Жити на власний розсуд	13,6	15,7	18,0
Хотів би жити так, як живуть люди в сучасних культурних, цивілізованих країнах	46,4	46,2	49,7
Жити краще за інших	5,6	9,6	11,9
Вважаю, що життя людини визначається не її уподобаннями, а власною долею	7,3	3,4	2,8
Важко відповісти	3,7	4,1	3,6

Як бачимо, у масовій свідомості переважає орієнтація на найбільш розвинутий цивілізаційний простір. Але сам по собі такий вектор не дає уявлення про те, які саме ціннісні орієнтири пов'язані з бажанням жити у сучасній цивілізованій країні. Якщо орієнтуватися на те, що головне спрямування ціннісного вектора пов'язано для людини з її соціальною значимістю, можна побачити, що найбільше задоволені своїм соціальним становищем представники груп, орієнтовані на індивідуалістичні моделі, а найменше ті, хто орієнтований на зрівняльну модель (рис. 1.7).

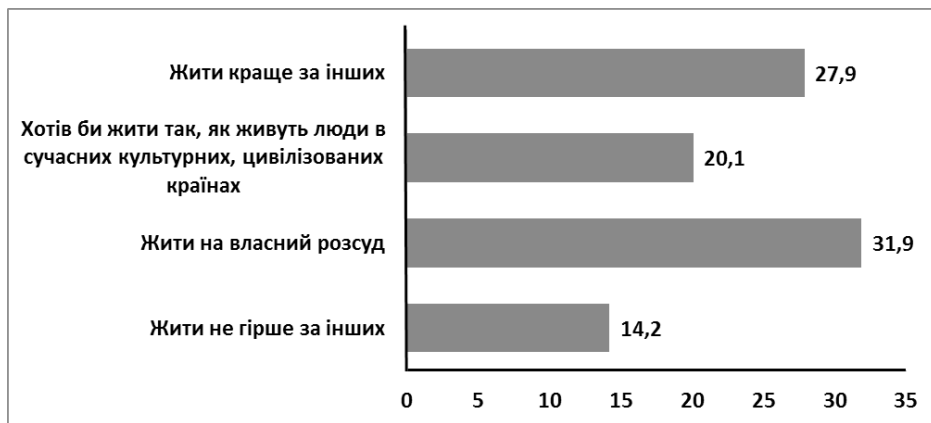

Рис. 1.7. Частка задоволених своїм соціальним становищем у групах, орієнтованих на різні моделі бажаного життя (%)

Досить важливо також, що з вибором моделі життя доволі виразно пов'язана громадянська ідентичність (рис. 1.8). Як бачимо, найнижча вона в групі тих, хто хоче «жити не гірше за інших».

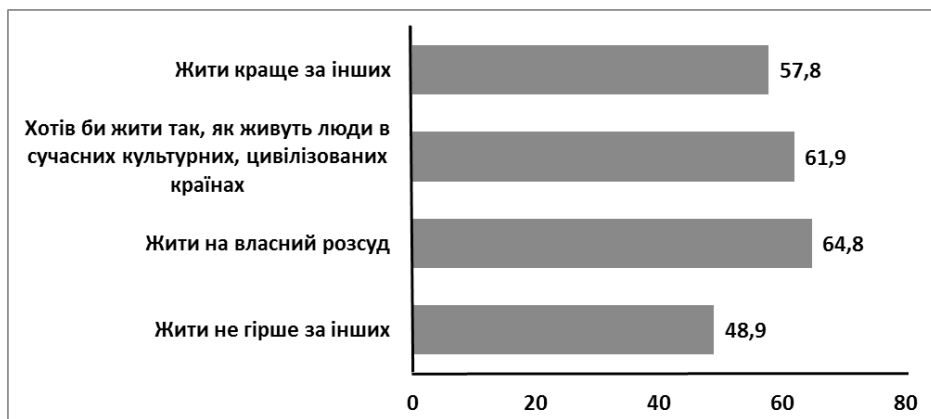

Рис. 1.8. Частка тих, хто вважає себе громадянином України, у групах, орієнтованих на різні моделі бажаного життя (%)

Зазначені залежності дають можливість припустити, що латентні зміни у цивілізаційному виборі пов'язані зі зростанням цінності особистості. Проте прямо визначити ціннісний напрям зазначеного вектора на основі цих даних неможливо. Кращому розумінню змін, які відбуваються у цій царині, допомагає порівняння ціннісних орієнтацій групи тих, хто орієнтований на модель життя в цивілізованих країнах, з орієнтаціями тих, хто є прихильником зрівняльної орієнтації, яка тяжіє до ціннісних орієнтирів рівності, що були характерні для попереднього етапу розвитку українського суспільства.

Зіставлення орієнтацій одразу демонструє відмінності між представниками груп щодо важливості цінностей демократичного суспільства (рис. 1.9).

Зафіксовані розбіжності мають статистично значимий характер і дають певне уявлення про різницю ціннісних пріоритетів досліджуваних груп. Переважна більшість тих, хто обирає як бажану модель життя в сучасних цивілізованих країнах, орієнтуються при цьому і на демократичний устрій, і на захист прав людини. Для тих, хто орієнтований на зрівняльну модель, тип соціального устрою є не надто важливим, оскільки вони відчують незахищеність і неможливість протистояти утискам власних прав з боку влади.

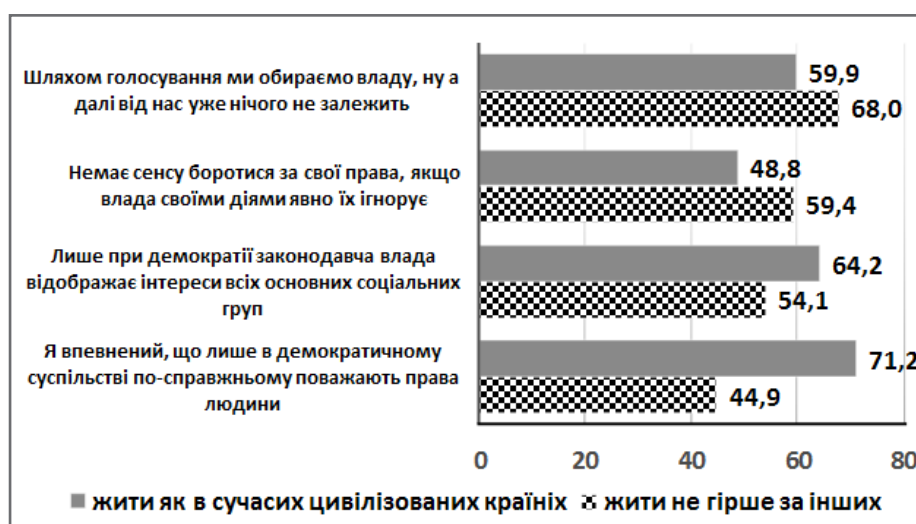

Рис. 1.9. Ставлення прихильників різних моделей бажаного життя до демократії (%)

У просторовому контексті ціннісний вектор для групи тих, хто хотів би жити як люди в цивілізованих країнах, тісніше пов'язаний з європейськими орієнтаціями. Більше третини представників цієї групи вважають близькими для себе цінності та норми поведінки громадян країн Західної Європи, в той час як у групі зрівняльної орієнтації таких трохи більше чверті. Водночас слід зазначити, що наразі це лише певна тенденція, яка свідчить про зміни ціннісного вектора, але не засвідчує, що вони вже відбулися, оскільки в обох

порівнюваних групах більшою є частка тих, хто орієнтований на цінності та норми поведінки громадян східнослов'янських країн.

Загалом відмінності в орієнтаціях на західноєвропейські країни простежуються у представників зазначених груп і у відповідях на інші питання. Так, відповідаючи на питання, чи скористалися б вони можливостями безвізового режиму з країнами ЄС, якщо він буде прийнятий, то планують цим скористатися 45,3% представників групи зрівняльних орієнтацій і майже 60% з групи орієнтованих на сучасні цивілізовані країни. Аналогічні відмінності спостерігаються і стосовно оцінки вступу України до Євросоюзу.

Поворот ціннісного вектора можна вважати дійсно таким, що відбувається, за умови збереження розбіжностей між групами у ціннісних пріоритетах протягом тривалого часу. Якщо зіставити ціннісні пріоритети аналізованих груп у 2003 та 2016 роках, можна побачити, що по ряду характеристик фіксуються сталі відмінності (табл. 1. 9).

Таблиця 1.9

Порівняльна оцінка цінностей, які вважаються «дуже важливими» (%)

Цінності	2003		2016	
	Жити не гірше за інших	Жити так, як живуть люди в сучасних цивілізованих країнах	Жити не гірше за інших	Жити так, як живуть люди в сучасних, цивілізованих країнах
Державна незалежність країни	37,4	46,6	39,2	49,3
Суспільне визнання	38,3	47,7	29,1	38,0
Матеріальний добробут	71,0	76,3	57,6	70,0
Можливість підприємницької ініціативи	11,6	22,4	21,6	31,0
Демократичний розвиток країни	26,5	33,8	31,3	38,3
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	15,4	22,6	22,3	30,6
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	21,1	32,0	23,9	37,4
Підвищення освітнього рівня	32,3	53,5	27,5	42,0
Розширення культурного кругозору	20,9	29,9	24,5	32,6
Цікава робота	45,0	63,9	37,5	52,5

Така картина засвідчує, що на рівні життєвих орієнтацій та практик цивілізаційний вибір пов'язаний з налаштованістю на ринкову економіку з акцентом на цінностях свободи, права та індивідуальної самореалізації. Водночас, поки що залишається неясним, наскільки ці орієнтації стають реальними регуляторами поведінки.

1.3. Нестабільність соціальної структури

У перспективі цивілізаційного вибору і згідно зі структурним підходом до аналізу суспільних явищ і процесів у соціальній архітектоніці суспільства доцільно розрізняти три рівні: 1) інститути, 2) організації, 3) класи, групи і категорії населення. При цьому, рівні перебувають між собою в складних відносинах субординації, координації та залежності. Умови і механізми відтворення кожного з рівнів завжди мали різну природу, спрямованість, коротко- і довгострокові ефекти, а їхній сумарний вплив лише почасти піддавався оптимізації та передбаченню. З цієї причини нестабільність соціальної структури є швидше правилом, ніж винятком. Проте в сучасних умовах вона набула незвичайної, порівняно з недавнім минулим, властивості: їй притаманна динамічна нестаціонарність.

Відносно новими і відносно автономними є джерела нестабільності. По-перше, глобалізація вимагає певної уніфікації інститутів, організацій і правил їхнього функціонування. Включення в наддержавні об'єднання, як і виключення з них, зазвичай супроводжується зростанням невизначеності перспектив розвитку і негативними соціально-економічними явищами. Наслідками цього найчастіше стають ослаблення національних валют, економічна криза, скорочення ринків праці і деформація структури зайнятості. Зростаюча нестабільність соціальної структури виводиться за межі внутрішньонаціональної управлінської компетенції – такою на сьогодні є ціна цивілізаційного вибору.

Не менш важливим джерелом структурної турбулентності стали масові науково-технічні нововведення: прискорений темп оновлення умов і характеру праці в реальних секторах економіки, швидке переоснащення побуту пристроями з незвичними функціями, нестримна еволюція форм і змісту дозвілля громадян, засобів спілкування і комунікації. Перехід, хоча б невпевнений і повільний, до постіндустріальної економіки означає перехід до нової, нестійкої культури зайнятості з масою людей некваліфікованої розумової та фізичної праці, які не мають довгострокових гарантій працевлаштування і будь-яких перспектив трудової кар'єри.

Значний вплив на метаморфозу соціальної структури має здатність і готовність правлячих політичних груп більш або менш адекватно реагувати на мінливі політико-економічні та культурні умови й обставини господарської діяльності. В їхній компетенції все більшу значимість набувають уміння і талант долати природну інерційність інститутів, організацій, навичок і знань працівників з урахуванням наявних національних ресурсів і можливостей організовувати та своєчасно переналагоджувати процеси підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації зайнятого і тимчасово

непрацюючого населення. Природним наслідком «нової нестабільності» стають розбалансування, асиметрії та невідповідності між рівнями соціальної структури і всередині них, що постійно виникають і які в обмеженому ступені піддаються розрахунковому прогнозуванню. В Україні такого роду нестабільність є похідною від комбінації всіх трьох названих джерел.

Крім того, потужним фактором, що збурює суспільство, стали надзвичайні події 2013–2016 рр. – Майдан, анексія Криму, війна на Донбасі. У найзагальнішому плані ці події виявилися одночасно неочікуваною новацією і безладом, вони викликають збурення в навколишньому середовищі, генерують, ініціюють, розділяють, деформують або розривають простір спільного життя, утворюючи складки на тканині спільного субстрату. Це рухи, які деформують попередні структури і порядки, а також додають до них раніш небачені і нечувані, переводять соціальну структуру у незвичний стан і режим функціонування.

Соціальні інститути (держава, церква, сім'я, економіка, власність, правосуддя, політика, армія, наука, освіта) являють собою найзагальніші способи ієрархізації, упорядкування та координації спільного життя людей. Існують два протилежні, так би мовити, «ідеальні» типи інституціональної структури суспільства. У конституційних демократіях інститути: а) відносно автономні; б) мають легітимні засоби контролю за дотриманням існуючого порядку розподілу суспільних благ у вигляді організацій та наявних у них матеріальних і фінансових ресурсів; в) відкриті і лабільні, здатні своєчасно і більш-менш ефективно реагувати на проблеми, що несподівано виникають, а також змінюватися відповідно до поточних та перспективних вимог суспільства. У протилежному випадку: а) деякі з інститутів об'єднуються в ригідні п-елементні асиметричні констеляції; б) тут домінує доцентрова тенденція, що обмежує автономію інших інститутів; в) це інститути і організації закритого різновиду, в якому поширені «тіньові» практики, виконання функцій супроводжуються масовим продукуванням дисфункцій, а часто неблагополуччя і загроз для індивідів та спільнот.

За таких обставин об'єктом цивілізаційного вибору, безумовно, може бути лише інституційний ландшафт першого типу, співіснування і координована взаємодія відносно емансипованих інститутів, що функціонально відповідні визнаним загальним, груповим і індивідуальним потребам і інтересам та реалізують загальноприйнятні цілі та цінності. І, крім того, здатні трансформуватися відповідно до ритмів технологічних інновацій, змін зразків індивідуального або групового споживання матеріальних і культурних благ, а також адекватно реагувати на помірковане чи гіперболічне зростання очікувань, сподівань й уподобань людей. Рух у цьому напрямі вимагає цілеспрямованих і наполегливих дій на досягнення двох основних цілей:

насамперед, розщеплення спайки інститутів (держава, право, економіка/бізнес), тобто забезпечення реальної автономії інститутів, перетворення інституційної сфери на більш дисперсну; крім того, паралельної модернізації окремих інститутів згідно з сучасними зразками і вимогами, які ставляться бажаним приєднатися, наприклад, до Європейського Союзу.

Вектор і швидкість руху визначається різницею між прикладеною волею і силою перетворень та волею і силою (як свідомими, так і рефлекторними) спротиву їм. Між тим очевидно, що трансформація інститутів здійснюватиметься з різною швидкістю, а в самій інституціональній структурі виникатимуть напруга, дисбаланс, неврівноваженість. Плани подібної модернізації, які сформульовані у державній стратегії реформ, перебувають на стадії виконання, зокрема, інституційна сфера вже фактично переведена у проміжну стадію (цьому відповідає запозичений з антропології термін «лімінальний» – перехідний, міжпороговий, тобто ані там, ані сям). У лімінальному стані елементи соціальної організації спільного життя втрачають на короткий або більш тривалий термін основні статусні ознаки, вони примусово поміщаються в ситуації невизначеності. Чим тривалішим є перебування інститутів і організацій у проміжній стадії, тим різкіше погіршується якість життя населення й державних послуг, тим більше накопичується негативних настроїв і емоцій у суспільстві, тим гостріше відчуватимуться й усвідомлюватимуться фактори дестабілізації соціальних структур і соціальних відносин. Ініційовані у 2014 р. реформи різноманітних інститутів і організацій (армія, наука, освіта, міністерства і відомства) спрямовані на модернізацію соціально-економічних і політичних відносин, а змістовно є процесом переходу від одних структур, правил і норм до інших, більш досконалих за задумом соціальних дизайнерів, які щиро чи позірно взяли на себе відповідальність за впроваджувані реформи.

Незавершеність реформ, а також виникнення нових інституційних структур, покликаних подолати масову корупцію, більш ефективно боротися зі злочинністю, супроводжувані люстрацією державних службовців, працівників прокуратури і суду, сигналізують про початкову фазу переходу. У міністерств і відомств, що модернізуються, можливо, й існує такий інструмент відстеження змін, як моніторинг, проте результати спостережень не оприлюднюються, а значить суспільство не має змоги оцінювати ступінь успішності реформ. Погіршення настроїв і очікувань населення, яке фіксується опитуваннями громадської думки, служить тут певним діагнозом. До того ж, надзвичайні події на сході країни вибудовують нову ієрархію значущості інститутів для функціонування соціального цілого (що «рятувати» в першу чергу, а що в останню), змушуючи державу розподіляти обмежені матеріально-фінансові ресурси на користь одних (армія) і

обмежувати інших (наука, освіта, охорона здоров'я). Віддалені наслідки асиметричного застосування режиму економії хоча і обговорюються в експертному середовищі, проте не мають авторитетності й ваги, не відгукуються у практиці прийняття рішень: поточна необхідність бере гору над культурно-освітніми перспективами національного життя.

Традиційні соціальні групи і категорії населення – класи, професійні категорії зайнятих – у надзвичайних ситуаціях кількісно і якісно відтворюються здебільшого у звуженому масштабі. Такий формат має дестабілізаційні ефекти, оскільки дієвим чинником змінності й плинності соціально-групової структури стали екстраординарні події останніх трьох років, поява і утвердження на поверхні суспільного життя їхніх наслідків – соціальних складок. Бурхливі події, активізуючи роботу традиційних механізмів продукування груп і категорій, паралельно розміщують поруч з ними свої власні винаходи і продукти – соціальні складки – нарощуючи варіативність структури суспільства. Соціальна матерія нібито розкроюється і зшивається наново, нашвидкуруч, і в той же час надовго, адже складки не є м'якими і піддатливими, їх неможливо видалити указами чи розпорядженнями.

У контексті неординарних подій повсякденні та наукові визначення, розрізнення, розмежування та їхні означення, що були чи здавалися релевантними у нормалізованому стані, помітно втрачають потенціал розпізнавання, а соціальна матерія форматується вкрай незвично. Отже, відтепер актуалізується і практично на не визначений час утверджується нова і злободенна її текстура, певна множина неоднорідних за різними ознаками об'єднань, сполучень, фігурацій індивідів з притаманними їм світоглядними і буденними, іноді напрочуд стійкими, уподобаннями, орієнтаціями, упередженнями, дискурсивними практиками та оцінками. Проте соціально-психологічні чи соціологічні дослідження новоутворень у соціальній структурі ще тільки проектується і тому доводиться обмежуватися лише їхнім коротким описом, радше, навіть, просто указати на них як на можливий об'єкт спостереження, пізнання та, згодом, предмет політико-регулятивних практик.

- Складка державної законодавчої і виконавчої влади різного рівня (соціальна структура влади) неоднорідна за політичними уподобаннями і настановами, баченням майбутнього, нерівним доступом до матеріальних, фінансових, владних ресурсів, вельми нестійка конфігурація політичних партій і груп за інтересами, які взяли на себе повноваження з управління спільними справами в Україні.

- Складка унітарності, що охоплює гарячих і поміркованих прихильників єдності країни, її територіальної цілісності, тих, для кого пріоритетними є загальнолюдські цінності, права і свободи, а також тих, хто визнає цінності винятково національні і хто утворює, чи тільки уявляє,

що утворює, соціальну базу влади; складка поширення практик альтруїзму та активності у супроводі складки радикальних настроїв та готовності до відповідних дій.

- Складка індиферентності, байдужості і відчуженості, відсутності інтересу до поточних подій, політики, неучасті у виборах, зосередженості індивідів на собі.

- Складка колабораціонізму, свідомого співробітництва громадян, військових, міліціонерів, державних службовців різного рівня з тими, кого у медіа по обидва боки розмежувань за Мінськими угодами іменують або «зовнішнім агресором», «ворогом», «терористами», або, навпаки, «націоналістами», «бандерівцями».

- Складка компромісу, «реалполітики», носії установки на пошук засад і умов толерантного співіснування політичних сил і громадян різного світосприйняття і бажаного майбутнього, включаючи прихильників амністії учасникам бойових дій, яким інкримінується тероризм чи скоєння злочинів щодо цивільного населення.

- Складка реставраційних настроїв та дій, носіями та суб'єктами яких є громадяни, що не згодні з результатами подій у 2014 р., переконані в ефективності попередньої практики владарювання і необхідності повернення до неї.

- Складка інсургентів – озброєних супротивників центральної влади, частина яких прибула з сусідніх держав чи псевдодержавних утворень; озброєні прибічники незалежності Донбасу від України або його «суверенної автономії» у її складі.

- Складка страждання (мізерабілізму) – потерпілі під час військових дій, сім'ї загиблих солдатів, офіцерів, добровольців, волонтерів, цивільних, поранені і покалічені, жителі районів розмежування, де точаться бойові дії, а також біженці та переселенці, що втратили житло і роботу.

- Складка непідконтрольної території – влада і цивільне населення тих фрагментів Донецької та Луганської області, які знаходяться по той бік роз'єднання військових за Мінськими угодами.

- Складка втраченої території – Крим, фантомний біль України, що підживлює мрії та ілюзії про відновлення статус-кво, що утворився у 1954 р.

Таким чином, існуючі особливості соціальної структури, що склалися в результаті її еволюції у роки суверенної державності, а також внаслідок надзвичайних подій 2013–2016 рр., перешкоджають цивілізаційному виборі, який можна швидко й реально здійснити. Ступінь відповідності інституціональної, організаційної, соціально-групової будови українського суспільства подібному зразку залишається низьким. Нагальною потребою дня стає створення сучасного інституційного і організаційного дизайну –

складної адаптивної системи, яка перманентно оновлюється, що і дозволяє їй оперативно й результативно реагувати на швидкі чи несподівані зміни в економічному і соціальному середовищі, або, інакше кажучи, продукувати нові складні рішення для безнастанно виникаючих складних ситуацій і проблем, адже майбутнє стає все більш сутінковим й погано прогнозованим. Отже, цивілізаційний вибір своїм наслідком має підвищену неузгодженість рівнів соціальної структури та їхніх складових з витратами у вигляді ризиків, невизначеності, асиметрії.

Міністерствам і відомствам, їхнім науково-аналітичним підрозділам корисно було б розробити і реалізовувати методично обґрунтований моніторинг інституційних змін, які безумовно пріоритетні в пакеті осучаснення держави, економіки, бізнесу, публічної сфери. Без надійної оцінки ступеня просування реформ, досягнутих успіхів, так само як і виявлених перешкод і затримок, важко, якщо взагалі можливо, своєчасно коригувати і вдосконалювати поточну практику модернізації соціальних інститутів.

1.4. Соціальні виміри нерівності

Один з парадоксів сучасного демократичного світу полягає в тому, що він і намагається усунути нерівність як антипод соціальної справедливості, і водночас відстоює економічний уклад, який ґрунтується на принципах конкуренції, яка породжує нерівність [5]. Сучасне трактування нерівності виходить за межі суто економічних параметрів – виокремлюється нерівність економічна, соціальна, політична і етнокультурна. Окремі групи населення через обмеження своїх прав потерпають і від окремих видів нерівності, але найбільш гостро від їх комбінації.

Первинним видом нерівності є економічна нерівність, яка найбільш виразно проявляється нерівністю доходів, а це, у свою чергу, спричиняє нерівність у доступі до основних соціальних благ – якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла, до фінансових та матеріальних ресурсів, до реальної можливості користуватися правами на здоров'я, на життя, на безпеку, на культурний розвиток, на громадську діяльність та участь у політичному житті тощо. Нерівність у доступі до суспільних благ повертається нерівністю за доходами, чим утворюється хибне коло бідності, коли нерівність у стартових можливостях посилює нерівність людей продовж усього їхнього життя [6, с. 9].

Далеко не всі прояви нерівності можуть бути підтверджені і виміряні за допомогою статистичних даних, отриманих із суцільних або навіть вибіркових спостережень. Іноді нерівність можна оцінити або взагалі тільки якісно окреслити виключно за допомогою експертів. Зокрема, це стосується проявів етнокультурної та політичної нерівності, виокремлення т. зв. добровільного

відсторонення і розмежування наслідків держаної політики, суспільних стереотипів і поведінки окремих індивідів (груп населення).

Міжнародні дослідження переконливо доводять відсутність помітного зв'язку між суб'єктивним баченням нерівності та її статистичними оцінками [7]. Так, 28% українців, які мають у власності друге житло та автомобіль, зачисляють себе до 30% найбідніших. Серед 35 країн Європи та Центральної Азії, де було проведено обстеження, цей показник є найвищим. Для порівняння: в Італії лише 1% власників другого житла та автомобіля вважають себе бідними, в Албанії – 2%, в Німеччині, Чехії та Чорногорії – 3%. Така специфіка українського суб'єктивного оцінювання розподілу населення за статками може пояснюватися особливостями українського національного характеру, але цим не має бути проігнорована присутність в українському суспільстві «презумпції несправедливості», яка формує потенційну готовність до протесту. В контексті дискусії щодо цивілізаційного вибору країни проблема нерівності розглядається, насамперед, у площині розуміння соціальної справедливості, з огляду на сприйняття суспільством справедливості існування нерівності взагалі та категоричне несприйняття її крайніх проявів [8].

Досвід показує, що до негативних наслідків веде і мінімальна, і максимальна стратифікація. Повна рівність є не менш шкідливою, ніж крайня нерівність. Але найбільш небезпечною є «застигла» нерівність, тобто поділ суспільства на окремі «касти» при вкрай ускладненому міжкастовому переході.

Поширення переконаності у кастовій структурі суспільства, сформованої виключно за ознаками статків та зв'язків, і впевненість у тому, що належність до вищих каст практично убезпечує від покарання за будь-який злочин, перетворює нерівність на одну з найбільших загроз соціальній стабільності. На жаль, можна говорити про присутність такого явища в Україні. Воно породжено як приватизацією і концентрацією власності в руках відносно нечисленної групи людей, так і практикою привілеїв у доступі до фінансових, виробничих та природних ресурсів, поширенням хабарництва і т. п. Не випадково в процесі обговорення бажаного майбутнього саме необхідність подолання надмірної нерівності українці підкреслювали чи не найчастіше [8].

Україна за нерівністю, визначеною за розмірами заробітку, значно випереджає не тільки ті країни, яким притаманна помірна або слабка нерівність, а навіть США, які визнані країною з високою нерівністю. Так, заробітки 50% найбідніших платників податку в скандинавських країнах в 1970–1980 рр.¹ становили 35% загальних трудових доходів населення, в європейських країнах (2010) – 30%, в США (2010) – 25% [13, с. 247], а в

¹ *Період найнижчої нерівності.*

Україні (2015) – лише 15%. За умови повної рівності вони б дорівнювали 50%, відповідно до частки цієї групи і чисельності платників податків. Натомість заробітки 10% найбагатших становили в скандинавських країнах 20%, в європейських – 25%, в США – 35%, а в Україні – аж 39% (за умови повної рівності мали б становити точно 10%).

Неприпустимо низькі (навіть за національними стандартами офіційної оплати праці) заробітки принаймні половини працюючих в Україні. Так, у скандинавських країнах середня зарплата 50% найбідніших становить 70% середньої по країні, в європейських країнах – 60%, в США – 50%, а в Україні – лише 30%. Другою особливістю є надзвичайно велика різниця в оплаті праці 1% найбільш високо оплачуваних працівників і решти робочої сили. Зокрема, в скандинавських країнах заробітки цієї відносно невеликої групи перевищують середні в 5 разів, в європейських країнах – в 7, в США – в 12, а в Україні – в 13².

Відповідно, різниця в оплаті праці 1% найбільш забезпечених і 50% найменш забезпечених працівників в Україні є фантастично великою: якщо в скандинавських країнах середні заробітки 1% найбільш високооплачуваних працівників перевищують середню заробітну плату 50% найменш оплачуваних у 7,1 раза, в європейських країнах – в 11,7 раза, в США – в 24 рази, то в Україні – аж у 43,3. І йдеться лише про офіційно виплачену заробітну плату, з якої цілком офіційно сплачені податки. Вважається, що врахування незареєстрованих доходів підвищить показники не стільки бідніших, скільки найбільш заможних верств українського суспільства і ще більше посилить прірву між цими стратами [10, с. 281].

Сформувалася група українських мільярдерів, упродовж 15–20 років статки трьох десятків осіб сягнули майже половини ВВП країни, і тільки від 2012 р. почали знижуватись [11, с. 296].

Важливою складовою доходів частини населення України є кошти, що надходять (легально або нелегально) від їхніх близьких, які працюють за кордоном. За результатами двох загальнонаціональних обстежень трудової міграції, виконаних у 2007 р. і 2012 р.³, за кордоном працюють близько 3,0 млн українців, чії сумарні заробітки становлять 4,8–5,0 млрд євро, а грошові перекази – близько 70% загального їх обсягу, тобто 3,3–3,5 млрд євро на рік.

Близько половини загальної кількості трудових мігрантів походять із 6 західних областей. Обсяг грошових переказів, які отримують домогосподарства цих регіонів, наближається до 700 млн євро (з урахуванням

² Розраховано за даними: Пикетти Т. *Капітал в XXI веке* / Томас Пикетти [пер. с англ.]. – М., 2015. – С. 247.

³ За даними спеціального модуля до Обстеження населення з питань економічної активності.

стаціонарної міграції – до 1,8–2,0 млрд), що перевищує половину, а по Закарпатській області дві третини фонду оплати праці. З огляду на нерівномірний розподіл цих надходжень по території країни і їх концентрацію у бідніших регіонах можна зробити висновок про те, що саме доходи від міграції значною мірою зменшують територіальну нерівність населення. Але водночас ці кошти є надзвичайно вагомим чинником зростання внутрішньообласної нерівності.

Варто мати на увазі, що важливим чинником економічної і соціальної нерівності є різниця у рівнях освіти: якщо серед осіб з повною вищою освітою частка бідних становить 13%, осіб із середніми доходами – 32%, а заможних – 12%, то серед тих, хто має лише повну загальну середню освіту (тобто не має системної професійної підготовки) бідних – 29%, осіб із середніми доходами –

19%, а заможних – 4%⁴. Наявність у родині бодай однієї особи з вищою освітою знижує ризик бідності на 38%, двох осіб – на 54%. При цьому важливо, що доволі виразний прямий зв'язок між рівнем освіти, з одного боку, та доходами і зайнятістю – з другого, сприймається населенням як цілком обґрунтований і не викликає заперечень.

Сьогодні нерівність у доступі до базових послуг соціальної сфери та інфраструктурних об'єктів має чітко виражену територіальну залежність: зі зменшенням розміру населеного пункту звужуються можливості, обмежується свобода вибору, знижується якість послуг. Сільські жителі значно частіше потерпають від позбавлення можливості отримати медичні, освітні та інші види послуг, до того ж, як правило, ці послуги значно поступаються за якістю послугам у містах.

Оскільки існують різні можливості доступу до розподілу суспільних ресурсів, то поселенську нерівність можна прирівняти до соціальної несправедливості. У розвинених країнах такі відмінності компенсуються можливостями доволі швидко дістатися центру необхідних послуг, тоді як в Україні вони мінімальні. Відповідно, розбіжності в рівні та якості життя мешканців великих міст і селищ та малих містечок набувають ознак сталості.

Безпосереднім наслідком надмірної диференціації доходів населення є консервування масштабної бідності, принаймні суб'єктивної. При цьому показники суб'єктивної бідності, визначені як за самооцінкою достатності коштів (ті, кому не вистачає навіть на харчування, та ті, кому вистачає тільки на харчування), так і за самоідентифікацією (вважають себе бідними), істотно перевищують показники об'єктивної бідності. Таке перевищення характерне для більшості країн світу, навіть для економічно розвинутих. Однак в Україні

⁴ Розраховано за даними *Обстеження умов життя домогосподарств у 2012 р.*

після нетривалого періоду більш-менш нормального співвідношення (2004–2005 рр. і 2007 р.) воно становить 3–4 рази, а в 2009 р. і зовсім сягнуло – 5,7 рази, тобто в 3–5 разів більше людей вважають себе бідними, ніж є такими за офіційним критерієм. А масштабна суб'єктивна бідність є надзвичайним ризиком для соціального спокою в країні, і цей ризик зберігатиметься, доки не здійсниться трансформація політики доходів, зокрема, її спрямування на зниження нерівності, значне підвищення доходів працюючих, дієву підтримку бідних верств.

Сучасний світ характеризується швидким впровадженням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Спрощення доступу до них дає змогу вирішити одну з основних проблем розвитку людства – подолання нерівності населення в доступі до різних соціально-економічних і соціально-культурних благ.

Найважливішою ознакою динаміки розвитку інформаційної сфери країни є стрімке поширення комп'ютерної грамотності: питома вага тих, хто взагалі не вміє користуватися комп'ютером, скоротилася з 79,8% у 2002. до 24,6% в 2016 р. Водночас, у складі тих, хто володіє комп'ютерними навичками, невпинно і швидко збільшується частка тих, хто постійно використовує комп'ютер у роботі (з 24,9% у 2002 р. до 43,3% в 2016 р.).

Проте спостерігається певна нерівномірність цих процесів. Так, якщо в Києві 87,9% населення володіють комп'ютерними навичками, 60,2% з яких постійно використовують комп'ютер у роботі, то в сільській місцевості відповідні показники становлять 68,5% і 38,0%. Враховуючи важливість комп'ютерної компетентності для конкурентоспроможності людини на ринку праці, така нерівність віддзеркалює нерівність і в доходах, і в мобільності. Аналогічні тенденції спостерігаються і у користуванні українців мобільним зв'язком.

Результати процесів дигіталізації українського суспільства свідчать, що задля ефективного долучення до сучасних цивілізаційних процесів акценти мають переміщуватися з кількісних показників наявності та динаміки користування інформаційно-комунікаційними технологіями на інший рівень – підвищення якості користування [12; 13]. Нині спостерігається прямо пропорційний зв'язок між рівнем доходів і користуванням комп'ютером. Наразі важко сказати, що є причиною, а що наслідком цього причинно-наслідкового ланцюга, проте сама його наявність видається беззаперечною.

Люди залишаються різними за здатністю брати на себе відповідальність за своє життя, відмовляючись від опіки влади, держави. На жаль, в українському суспільстві спостерігається відновлення утриманських настроїв, які домінували в часи СРСР. Безперечно, даються взнаки незадоволеність результатами економічних трансформацій, зокрема, посиленням

соціального розшарування. Але це незадоволення призвело не до активізації життєвої позиції, а до формування відчуття безвихідності, неможливості особистого впливу на події, а отже, до безініціативності, більш помітної серед молоді. Так, 30,5% опитаних (за даними 2004 р. – 38,3%) вважають, що держава (повністю або переважно) має відповідати за їхній добробут, і лише 10,8% вважають, що вони самі мають забезпечувати свій добробут (за даними 2004 р. – 6,18%). Лише 35,1% населення вважають, що їхнє життя повністю або переважно залежить від них самих, і тільки 16,0% активно включилися в нове життя, і ринкові відносини здаються їм природним способом життєдіяльності [14]. Три чверті населення у віці 15–49 років головною причиною відкладення народження дитини називають низькі доходи, але лише 46% висловлюють наміри здійснити зусилля щодо їх підвищення⁵.

Разом з тим, спостерігається посилення впевненості людей у своїй здатності впливати на хід власного і суспільного життя. На тлі загальної спокійної обстановки в країні у 2013 р. 67,1% респондентів вважали, що вони не несуть ніякої відповідальності за те, що відбувається в країні, 57,9% не готові були нести відповідальність за справи у своєму місті/селі. Але наступні події значно розширили зону особистісної відповідальності українців. Зрештою, в 2015 р. частка тих, хто готовий нести відповідальність за стан справ у своєму місті/селі, зросла з 26,0% до 41,9%, а тих, хто відчуває власну відповідальність (повну або часткову) за те, що відбувається в країні, зросла з 17,7% до 33,1%. Самі по собі такі зрушення можна трактувати як вагомий соціальний ресурс, який можна використати для впровадження та підтримки суспільних змін [15, с. 167].

Утім, частка тих, хто несе власну відповідальність за своє життя хоча останніми роками і збільшилася, але залишається невеликою – менше третини [16, с. 266].

В Україні присутні також крайні прояви нерівності – соціальне відторгнення та дискримінація. Нині близько половини дорослого населення переконані у відсутності дискримінації в Україні, натомість 9% відчули на собі її прояви упродовж останнього року. Найбільш поширеним видом дискримінації українці вважають дискримінацію за віком, дискримінацію людей з інвалідністю відзначають переважно бідні мешканці обласних центрів, на дискримінацію за статтю вказує переважно молодь, спостерігається дискримінація за сексуальною орієнтацією у великих містах.

Безумовно, ринкова економіка провокує зростання нерівності за матеріальними ознаками, проте недотримання принципу надання рівних старто-

⁵ *Обстеження 3112 осіб репродуктивного віку «Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації населення в Україні», проведене в квітні 2008 р. Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка*

вих шансів створює у суспільстві атмосферу непорозуміння і навіть взаємної ворожості [17]. За таких умов консолідація суспільства стає неможливою.

Відсутність ціннісного консенсусу в суспільстві поряд з матеріальними негараздами формують атмосферу соціальної напруженості та конфліктів. Окремі прояви дискримінації можуть бути ознакою загального нетолерантного ставлення суспільства до «виняткових» проявів на певному історичному проміжку, але рух у напрямі гуманістичного цивілізаційного вибору сприятиме еволюційному послабленню негативних реакцій.

За відсутності можливостей забезпечити справедливий розподіл економічних результатів, а отже і доходів, влада має знижувати їх нерівність за допомогою податкового перерозподілу. Проте порівняння українських показників із аналогами США, модель економіки якої передбачає мінімальне втручання держави в соціально-економічні процеси, свідчить, що Українська держава майже усунулася від виконання цієї функції. І в Україні, і в США внесок більш заможної частини платників податків перевищує внесок біднішої частини. Але ці внески незрівнянні за пропорціями – відповідно, 63,7% та 97,8%. Така сама диспропорція у податках найбідніших частин – відповідно, 36,3% і 2,3%. Найзаможніші 10% платників податків в Україні забезпечують 20,2% загальної суми надходжень з населення, а в США – 70,5. Але найбільш яскравою є різниця щодо внеску 1% найбільш заможних – в Україні внесок цієї категорії становить 4,4% загальних надходжень, а в США – 36,7% (варто при цьому згадати, що в США представники верхньої центилі отримують 35% загальних доходів, а в Україні – 39%). Причин такої різниці багато, але головними видаються більше поширення в Україні практики ухилення від сплати податків і відсутність реально прогресивної шкали оподаткування.

За твердженням А. Лаффера, податки мають бути різноманітними, поширюватися на велику кількість платників і мати невисоку ставку [18]. Логіка видається неспростовною – зниження завищених ставок матиме наслідком детінізацію зарплат і економіки загалом, а отже, сприятиме більш справедливому розподілу економічних результатів. Саме таку мету декларувала українська влада на початку 2000-х рр., коли аргументувалася відмова від прогресивної шкали оподаткування доходів населення на користь пропорційної, і в 2015 р. – при зниженні майже вдвічі ставки єдиного соціального внеску. Проте ані в першому випадку, ані – поки що – в другому очікуваних результатів отримати не вдалося. Зокрема, якщо середня зарплата в травні 2015 р. становила 117% січневої, то відповідний показник 2016 р. – 114%, хоча упродовж січня – травня 2015 р. мінімальна зарплата не змінювалась, а в травні 2016 р. зросла на 5,2% (зростання середньої зарплати в травні становило 1,8%). Отже, є всі підстави стверджувати, що майже дворазове зниження ЄСВ, яке спричинило драматичне зменшення доходів і

без того дефіцитного бюджету Пенсійного фонду, не справило очікуваного впливу на доходи населення.

Нерівність за доходами є джерелом макроекономічної нестабільності: вона вимагає масштабного вторинного перерозподілу доходів через соціальні трансферти, а ті зумовлюють високі бюджетні витрати, отже, і бюджетний дефіцит, необхідність покриття якого провокує інфляцію, яка ще більше знижує рівень життя бідніших верств населення [19, с. 143].

Глибока нерівність здійснює вкрай негативний вплив і на можливості економічного зростання. Наслідком низького рівня життя часто стають хворобливість і низький рівень освіти, що знижує ділову активність відповідних груп населення, негативно впливає на сукупний трудовий потенціал країни і тим самим спричиняє уповільнення темпів економічного зростання в цілому. І навпаки, підвищення доходів бідних верств населення спричиняє підвищення попиту на товари національного виробництва, оскільки представники заможних верств частіше орієнтуються на іноземну продукцію.

Нарешті, більш справедливий розподіл доходів посилює суспільну єдність, тоді як посилення нерівності загрожує соціальною напругою і можливим виступом тих, хто втратив надію на покращання власної долі⁶.

Нерівність є також безпосереднім чинником криміналізації суспільства, зокрема, корупції, оскільки провокує втручання у політику і державне управління осіб з високими доходами [20, с. 24–25]. Значна концентрація ресурсів і доходів дає змогу спрямовувати певну їх частину на хабарі високопосадовцям і використовувати їхні можливості у власних економічних інтересах. Таке зрощування багатства з владою вочевидь не сприяє ані гармонійному розвитку суспільства, ані високим темпам економічного зростання, оскільки дає переваги окремим складовим економіки за рахунок інших. Переваги надаються через безпосереднє бюджетне фінансування⁷ або через різноманітні податкові привілеї. У той або інший спосіб така несправедливість зумовлює економічні (а потім і соціальні) конфлікти, гострота яких прямо пропорційна ступеню нерівності [21].

Корупція впливає не лише на економічний розвиток, знижуючи його темпи та ефективність, вона також перерозподіляє ресурси несправедливим способом – на користь більш заможних і впливових верств населення і зву-

⁶ Не всі прояви нерівності негативно сприймаються населенням. Високі доходи осіб, чий кваліфікація, сумлінність і внесок в економічний розвиток країни не викликають сумнівів, не дратують. Натомість переваги та привілеї тих, чия діяльність у масовій свідомості асоціюється з порушенням законодавства, неправовими і неетичними діями, є рушійною силою масового незадоволення.

⁷ Вплив багатих верств на розподіл бюджетних коштів є окремим і практично неминучим проявом нерівності в країнах з низьким розвитком демократії і відсутністю належних структур громадянського суспільства.

жуючи можливості людського розвитку для більшості населення. Наприклад, у сфері освіти знижується реальна якість навчання, системи оцінювання успішності учнів і студентів, визначення рейтингу навчальних закладів не відображають реального стану речей і не забезпечують випускникам конкурентних переваг через недовіру до системи освіти. У багатьох навчальних закладах оцінки учнів безпосередньо залежать від того, наскільки їхні батьки стимулюють вчителів. Практика «оплачуваних оцінок» – це тільки один бік проблеми. Значно небезпечнішим є те, що нові покоління з дитинства при звичаються до думки, що все можна купити і немає жодного сенсу тяжко працювати і вчитися. Тобто, сприйняття корупції як неминучої реальності формується вже з дитинства. Кожний п'ятий українець вважає хабарі нормою життя, а кожний третій погоджується, що завдяки хабарям простіше розв'язувати всі проблеми [22].

Поширення переконаності у кастовому характері суспільства перетворює нерівність на одну з найбільших загроз соціальній стабільності. Тотальна недовіра до олігархів трансформується у неприязнь до них, адже будь-яке підвищення цін трактується як результат їхнього тиску на владу для підвищення власних статків.

Радикальні реформи потребують формування широкої коаліції груп, які виступають проти корупції в середині влади. За умов низької довіри населення чи не до всіх владних структур успішність проведення радикальних економічних реформ, що потребують довіри і підтримки широких верств суспільства, видається вельми проблематичною. Але водночас слід підкреслити ознаки сталого – можливо, не настільки швидкого, як хотілося б – процесу формування в Україні сучасного громадянського суспільства, зокрема, постійне позитивне сальдо довіри українців до своїх співвітчизників. Найвищим воно було у 2015 р. – 51,5% цілком або переважно довіряли своїм співвітчизникам і тільки 12,8% не довіряли [23].

Уже саме по собі позитивне сальдо ставлення до співвітчизників є свідченням довгоочікуваних суспільних зрушень. Адже перехід від вертикально до горизонтально організованого суспільства без громадянських структур, без активної поведінки представників різних верств щодо захисту своїх прав, електоральної поведінки, налагодження та здійснення постійного контролю за діями влади видається абсолютно неможливим. Але, водночас, за умови низького рівня життя виникає ризик трансформації цієї активної поведінки у певну квазі-громадянську діяльність, якою камуфлюватиметься традиційне в Україні загравання влади/опозиції із населенням.

Висока нерівність не є характерною для євроатлантичної цивілізації, для демократичних суспільств, врешті-решт, для сталого розвитку, забез-

печення якого визнається світовою спільнотою головним пріоритетом XXI сторіччя. Відповідно, цивілізаційний вибір українського суспільства і держави Україна значною мірою визначає і віддзеркалюється у параметрах нерівності. Суспільство, яке припускає зубожіння принаймні половини своїх членів при величезних статках, зіставних лише з майном власників нафтопромислів, нечисленної групи, не може претендувати на звання демократичного, справедливого, а отже, і європейського. Докорінні зміни мають стосуватися, *по-перше*, контролю над дотриманням законодавства всіма без винятку; *по-друге*, перенесення акцентів з популістичної підтримки всіх на створення умов для заробляння коштів усіма; *по-третє*, принципової зміни політики доходів як такої.

Чи є можливості кардинальної зміни політики доходів в умовах економічної кризи і нестачі коштів у сфері публічних фінансів? Видається, що так. Зокрема, нагальною є потреба в переорієнтації всієї системи з надання допомоги нужденним на стимулювання підвищення оплати праці. Це означає:

- докорінну зміну всієї системи оподаткування, зокрема, відновлення на принципово інших засадах повномасштабної прогресивної шкали;
- монетизацію одних видів пільг та немонетарних допомог і субсидій і скасування інших, що суперечать ідеології активізації економічних процесів;
- зміну практики визначення вартості публічних послуг (медичних, освітніх, житлово-комунальних, соціальних тощо) і механізму їх сплати (державний бюджет, місцевий бюджет, фонди страхування населення тощо); спрямування системи тарифів не тільки на компенсацію витрат надавачів публічних послуг, а й на економію обсягу їх споживання;
- визначення та чітке подальше дотримання співвідношень між основними соціальними стандартами і державними гарантіями (мінімальна заробітна плата, співвідношення оплати праці в бюджетній сфері із мінімальною заробітною платою, узгодження/неузгодження окладів за тарифною сіткою з мінімальною заробітною платою, співвідношення мінімальної заробітної плати із мінімальними соціальними трансфертами, диференціація пенсій у солідарній системі тощо);
- диференціацію соціальних трансфертів за працездатністю, економічною активністю та зайнятістю – стимулювання працездатного населення до максимально активної поведінки на ринку праці та в економіці загалом;
- запровадження жорсткої системи контролю витрат і рівня споживання з метою унеможливлення масштабних незареєстрованих

доходів – на перших етапах це має стосуватися чиновників та працівників бюджетної сфери, в подальшому – поширюватися на все населення країни.

Ефект не буде досягнуто швидко, більше того, запровадження кардинальних змін у політиці доходів майже неминуче спричинить потужну протидію тих її суб'єктів, які зазнають втрат (радше потенційних, ніж фактичних), але нехтування наявними ризиками загрожує соціальними конфліктами і розхитуванням Української держави.

Проте кардинальні зміни політики доходів є тільки однією, хоча і дуже важливою, складовою комплексних зусиль щодо зниження нерівності.

Мають бути якнайшвидше подолані перешкоди у доступі мешканців сільських поселень до базових соціальних послуг, передусім освітніх та медичних. І в цьому полягає одне з основних завдань децентралізації. Однак за наявності навіть значних відмінностей в економічному розвитку регіонів соціальні стандарти в унітарній державі мають бути єдині. Відповідно, ті територіальні громади, які з об'єктивних причин не зможуть їх забезпечувати, отримуватимуть централізовану підтримку.

Необхідно запровадити систему соціальних ліфтів, які забезпечать інтеграцію в суспільне життя усіх тих, хто з різних причин позбавлений необхідних і стандартних для нашого суспільства стартових можливостей. Ідеться передусім про людей з інвалідністю, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з асоціальних сімей.

Необхідно убезпечити Україну від поширення дискримінації. З цієї метою мають бути визначені і законодавчо запроваджені різноманітні запобіжні заходи. Але крім цього потрібні відповідні суспільні норми, формування яких потребує широкої систематичної роз'яснювальної роботи.

Існуюча в Україні модель поведінки, яка припускає (і навіть схвально ставиться) до несплати податків, до хабарів, взагалі до різних видів порушення законодавства, має бути зламана, хоч би яких зусиль це не потребувало. За інших умов усі декларації щодо прихильності європейському шляху розвитку залишаться в кращому разі гаслами.

1.5. Гуманітарні цінності

Цінності є фундаментальним інструментом культурної інтерпретації, вони слугують смисловим обґрунтуванням культурного виробництва, спрямованості преференційного людського мислення щодо бажаного соціального устрою. Цінності, як і більшість культурних імплікацій, не піддаються швидкоплинним змінам, становлячи стійкий ментальний ресурс суспільства. Проте, коли йдеться про ціннісні пріоритети, суттєве значення має життєва

ситуація, у якій перебувають різні прошарки населення і яка визначає можливості та обмеження щодо задоволення людських потреб та інтересів. Економічний розвиток змінює соціальні умови життя людей, посилює їх матеріальну, інтелектуальну й соціальну незалежність та захищеність, підвищуючи імовірність закріплення гуманітарних цінностей та демократії. Саме ціннісні орієнтації населення задають режим функціонування політичних інститутів і політичних режимів.

У ментальності населення розвинутих країн більш помітні «пост-матеріалістичні» настанови, зацікавленість якістю життя, потребами само-експресії, тоді як «матеріалістичність», орієнтована на цінності фізичної та економічної безпеки, стає менш помітною [24]. В Україні присутній зсув у бік суто «матеріалістичних» орієнтацій (60–70%), і мінімальна присутність «постматеріалістів» (1–2%), але зі суттєвою наявністю «змішаного» ціннісного типу, що комбінує полярні позиції і визначає перспективу розвитку (25–40%). Виразніше динаміка ціннісної ментальності українського соціуму може бути представлена в термінах «ціннісних синдромів», що вказують на значимість різних груп цінностей [25].

Протягом усього періоду незалежності українське суспільство, як і суспільства в більшості пострадянських країн, залишалося традиційним із домінуючим ціннісним пріоритетом «*Безпеки*», пов'язаним зі здоров'ям, сім'єю, дітьми і добробутом людей (4,6–4,9 бала за 5-бальною шкалою). Зниження об'єктивних можливостей реалізації вітальних цінностей внаслідок погіршення соціально-економічних контекстів життя, особливо під час гострих економічних криз, зумовлює зростання їх важливості для більшої частини населення. У ситуації системної турбулентності та воєнних дій на Донбасі значущість цінностей безпеки є досить високою, що свідчить про відсутність у людей гарантій щодо стабілізації свого матеріального статусу.

Помітне скорочення орієнтацій жителів України на «просоціальні» й культурні цінності (синдром «Соціальний комфорт») протягом 1991–2012 рр. відбувалося за рахунок певної девальвації егалітарних, інтернаціоналістських і традиціоналістських установок. Ця група цінностей покликана опікувати сприятливі контексти взаємодії між людьми. Проте під впливом ціннісної енергетики подій взимку 2013–2014 рр. й наступної зовнішньої агресії їх актуальність очевидно зросла. Ідеї створення у суспільстві рівних можливостей для всіх, соціальної рівності, сприятливого морально-психологічного стану, а також національно-культурного відродження, участі у релігійному житті і сьогодні усе ще нарощують індекси значимості.

Синдром «Самореалізація» (цікава робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність)

в останнє десятиліття суттєво не змінювався, але під впливом Майдану у 1994–2016 рр. підвищився з 3,6 до 4,1 за 5-бальною шкалою.

Траєкторія синдрому «Демократія» (цінності державної незалежності України, демократичного розвитку країни, свободи слова, демократичного контролю над владою, підприємницької ініціативи, участі у політичному житті) послідовно вибудовувалася по висхідній і досягла індексу 3,8 у 2016 р. (наприкінці 1990-х рр. – 3,0), відображуючи тим самим зростання цінностей самореалізації й позитивного соціального самопочуття в 2014–2016 рр. Очевидно, що надзвичайні події в країні призвели до загальної мобілізації українського соціуму в умовах необхідності затверджувати свою колективну ідентичність, що спричинює розмивання помітної демаркації між базовими ціннісними синдромами, створює на тлі загрозливої небезпеки єдиний ціннісно-смісловий фундамент суспільного життя. Є підстави припустити, що в українському суспільстві інтенсифікуються процеси набуття «цивілізаційної компетентності», тобто встановлення нових правил, норм і цінностей, які є передумовою участі в сучасній цивілізації, визначають таку компетентність, підкреслюючи її хронічний дефіцит у посткомуністичних суспільствах [26]. Це також указує на рух соціуму від політичної культури «підданих» до культури «громадян», характерної для західної цивілізаційної моделі [27].

Однак здебільшого такі припущення – скоріше проекція в майбутнє. Досвід демократизації України свідчить про нестійкі ціннісні трансформації в напрямі культурного порядку справжнього народовладдя. Найсуттєвішими факторами, які визначили характер ціннісної динаміки в пострадянський період, залишаються глибоко вкорінений патерналізм, міцність зв'язків, сформованих в рамках тісно пов'язаних груп і звужуючих радіус суспільної кооперації, утримання державою контролю за публічною сферою, особливо в умовах зовнішньої загрози, недостатня розвинутість інститутів громадянського суспільства.

Регіональна ментальність у країні помітно диференційована, що має відомі історико-культурні й структурні обґрунтування, які апелюють до радянського і дорадянського минулого, а також поточних подій. В останні роки на Заході й в Центрі країни ціннісні синдроми «Соціальний комфорт», «Самореалізація» та «Демократія» статистично значно підвищили свій статус, але на Півдні і, тим більше, на Сході ціннісні зміни менш виразні, і рейтинги важливості демократії залишаються нижчими. На карті ціннісної сегментації України, що сконструйована за статистично значимими результатами аналізу відповідностей, ці регіональні преференції є досить очевидними (рис. 1.8). Проте навряд чи варто припускати, що такі розбіжності в ціннісних преференціях мають радикальний і, тим більше, катастрофічний характер. Але не оцінювати їх адекватно означало б не передбачати ризики державної політики й суспільної комунікації.

Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужіння, дотримання релігійних обрядів тощо)

Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій

Демократичний розвиток країни

Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур

Національно-культурне відродження

Можливість суспільного визнання

Можливість підприємницької ініціативи

Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей

Схід

Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей

Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)

Незалежність у справах, судженнях, вчинках

Південь

Північ

Сприятливий морально-психологічний стан суспільства

Цікава робота

Міцна сім'я

Міцне здоров'я

Благополуччя дітей

Матеріальний добробут

Відсутність значного соціального розшарування

Донбас

Захід

Державна незалежність України

ІНДИВІДУАЛЬНЕ

КОЛЕКТИВНЕ

ПАСИВНІСТЬ (ПІДДАНИ)

АКТИВНІСТЬ (ГРОМАДЯНИ)

-- axis F2 (25 %) -->

-- axis F1 (67 %) -->

Примітка:

* $\chi^2 = 122.149$ і значиме на рівні $0,050$, критичне значення $\chi^2 = 97.353$, за $df = 76$

Проведення реформ у таких зарегульованих економіках, як українська, потребує лібералізації економічних процесів та руйнування патерналістської системи, що стала одним із чинників соціальної і ділової пасивності більшості населення, яке звикло очікувати від влади гарантованого забезпечення життя, на чому формулювалися електоральні вимоги, які й досі експлуатуються різними політичними силами.

У той же час, тривала суспільна трансформація в Україні коригує психологію людини в бік інтернальності (покладання насамперед на власні сили). Зниження очікувань на допомогу держави зумовлюється ще й драматичними наслідками воєнних дій на Донбасі, економічної рецесії. Недостатність ресурсів у держави проводити патерналістську політику скасовує попередній суспільний договір і робить населення більш нетерпимим до корупції. Детермінація орієнтацій населення щодо системи відносин держави та індивіда зміщується з ціннісного антиринкового підґрунтя в бік раціоналізації свого соціоекономічного статусу на ринку праці нерозвинутої економіки.

Аналіз динаміки патерналістських установок жителів України свідчить, що за останнє десятиліття кардинальних змін у їх розподілі серед населення не відбулося (табл. 1.10). Незначна частка населення має ліберальну позицію. Більшість населення (близько половини у 2006 р. і більше половини у 2016 р.) вважають, що держава і громадяни мають поділяти відповідальність щодо забезпечення належного рівня життя, і поширеність таких думок сьогодні підвищується. А частка патерналістськи налаштованих громадян дещо зменшилася: з третини населення в 2006 р. до чверті населення в 2016 р.

Таблиця 1.10

**Динаміка відповідей респондентів на запитання:
«Хто має забезпечувати людині належний рівень життя?» (%)**

Варіанти відповідей	2006	2016
Рівень життя кожного громадянина (окрім непрацездатних) має залежати від успішної діяльності його самого	15,0	13,3
Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	49,2	57,5
Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам	31,2	25,8
Важко відповісти	4,6	3,4
Загалом	100	100

Можна констатувати, що ще у середині 2000-х рр. погляди людей щодо ролі держави у забезпеченні рівня життя співвідносилися переважно з власними соціокультурними преференціями, антиринковими або проринковими настановами. Однак у ході вимушеного транзиту ідентифікація індивідом свого місця у пострадянській соціальній структурі та засвоєння нових економічних практик раціоналізували його економічну

свідомість, вимагаючи перегляду очікувань від державної опіки. Перспектива входження України у європейський цивілізаційний простір тепер здебільшого залежить від раціональної оцінки населенням вигод чи втрат від економічних реформ, міри залучення населення у ринкові відносини.

На відміну від радянського періоду, незалежній Україні притаманний політичний та ідеологічний плюралізм, який проявляється, зокрема, змінами структури ідеологічних ідентифікацій громадян, що відображено у табл. 1.11.

У 90-ті рр. XX століття внаслідок глибокої соціально-економічної кризи єдиною помітною зміною в ідеологічних настановах громадян України було суттєве зростання комуністичної ідентифікації. При цьому частка прихильників інших ідеологічних напрямів у 1994–1999 рр. практично не змінилася, та значно зменшилася частка ідеологічно не ідентифікованих. Це і зумовило впевнену перемогу Компартії України на перших загальнонаціональних виборах до Верховної Ради України за партійними списками у 1998 р.

Але вже в 2000 р. прихильників комуністичної ідеології стало менше, а на виборах 2002 р. на перші місця вийшла соціал-демократична ідентифікація громадян. Зросла і частка соціалістично налаштованих. При цьому частка прихильників правоцентристських та правих ідеологій (ліберальних, християнсько-демократичних, національно-демократичних та націоналістичних) в 1994–2004 рр. залишилася майже незмінною (13,6% в 1994 р. та 14,1% – в 2004 р.).

Після Помаранчевої революції вдвічі, порівняно з 1999 р., зменшилася частка прихильників комуністичної ідеології і так само вдвічі зросла частка національно-демократичної ідентифікації. Але навіть після Помаранчевої революції частка громадян лівих (комуністичної, соціалістичної, соціал-демократичної) ідеологічних ідентифікацій вдвічі переважала частку прихильників правих ідеологій (ліберальних, християнсько-демократичних, національно-демократичних та націоналістичних). Разом з тим, серед громадян з лівими поглядами суттєво зменшилася комуністична орієнтація, яка поступилася місцем соціал-демократичній та соціалістичній. Навпаки, після парламентських виборів 2012 р. сталося падіння соціалістичної ідентифікації та деяке зростання комуністичної.

Після Революції Гідності 2013–2014 рр., як показали позачергові вибори до Верховної Ради 2014 р., знову відбулося різке зменшення групи з комуністичною ідентифікацією, натомість зросла національно-демократична, ліберальна та соціал-демократична ідентифікації. В 2015 р. вперше за роки незалежності частка прихильників правоцентристських та правих ідеологій перевищила частку прихильників лівих течій.

Аналізуючи динаміку ідеологічних ідентифікацій населення за роки незалежності України, можна стверджувати, що не зміни ідеологічних пререференцій громадян у міжвиборчий період зумовлюють їх електоральний вибір

Динаміка ідеологічних ідентифікацій громадян України, 1999–2016 рр. (%)
Розподіл відповідей респондентів

«У політичному просторі завичай вирізняються окремі ідеологічні самостійні течії, нижче наведено декілька таких течій. Виберіть одну з них, яка найближча Вам?»	Роки дослідження																		
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2015	2016
1. Комуністична	10,3	8,7	9,7	10,8	21,9	18,6	15,5	15,8	15,1	14,6	14,4	7,4	8,3	8,0	7,1	8,1	11,1	4,4	4,2
2. Соціалістична	10,7	9,1	7,7	6,4	5,6	7,9	5,4	6,2	9,7	10,9	11,1	12,9	16,0	11,5	10,6	11,9	6,3	8,8	9,3
3. Соціал-демократична	5,0	5,0	4,7	4,8	7,1	7,7	7,8	7,6	17,2	12,3	10,2	13,9	15,1	12,7	11,4	10,8	9,9	15,1	9,4
4. Зелені	–	–	–	–	–	–	–	–	5,2	3,2	3,3	2,7	2,1	2,9	2,8	2,2	1,6	1,7	2,2
5. Ліберальна	1,9	0,8	2,7	1,6	1,3	1,3	1,0	0,9	0,8	0,6	1,2	1,2	2,2	1,9	1,9	1,2	1,7	3,6	2,8
6. Християнсько- демократична	3,3	2,9	2,4	2,9	2,2	2,7	2,9	2,9	2,5	2,3	2,5	3,1	2,3	3,3	3,3	2,6	2,8	4,8	5,8
7. Національно-демократична	6,4	5,2	6,1	4,9	6,2	5,0	7,5	6,7	6,8	7,9	8,4	10,2	9,3	10,7	9,3	7,4	9,7	18,9	11,1
8. Націоналістична	2,0	1,5	1,3	2,8	2,9	1,3	2,3	2,1	2,0	1,4	2,1	2,0	2,9	2,4	2,3	2,3	3,6	3,8	3,3
9. Інші	2,9	2,7	1,5	2,3	3,8	2,0	1,6	1,5	1,3	0,8	0,7	1,7	1,8	1,2	0,6	0,3	0,8	0,4	0,3
10. Жодна з них взагалі	12,3	14,0	13,1	12,2	11,7	11,5	13,2	13,0	7,6	13,2	11,8	9,9	9,6	13,9	11,3	12,6	13,8	6,9	14,4
11. Ще остаточно не визначилися	17,6	18,6	18,8	19,0	16,6	18,0	17,8	18,9	15,2	16,3	16,3	15,6	14,1	13,8	14,6	14,7	14,8	12,0	14,3
12. Я не розуміюся на цих течіях	27,6	31,4	32,1	32,3	20,7	23,8	24,9	24,8	16,3	16,3	17,9	19,3	16,4	17,5	24,8	25,7	23,6	19,0	23,2

на парламентських та президентських виборах, а саме участь у виборчих кампаніях та у масових протестах призводять до змін структури ідеологічних ідентифікацій у суспільстві.

Тенденції змін ідеологічних ідентифікацій громадян в окремих регіонах України⁸ мають багато спільного, але їх структура в регіонах залишається досить різною (табл. 1.12). Так, у Галичині та Волині всі роки незалежності переважала національно-демократична ідентифікація, а комуністична завжди була на маргінесі і знизилася практично до нуля в останні роки. Особливістю цього регіону є стрімке зростання в останнє десятиріччя християнсько-демократичних ідентифікацій. У Центральній Україні, Північному Сході та Південному Заході основні тенденції близькі до загальнонаціональних: суттєве зростання комуністичної та соціал-демократичної ідентифікації після виборів 2002 р., значне зростання соціалістичної та деяке зростання національно-демократичної після революції 2004 р., але нині в Центральній Україні праві ідеологічні ідентифікації вже переважають ліві. Різке падіння комуністичної ідентифікації після Майдану 2004 р. та, особливо, після Майдану 2013–2014 рр. відбулося й на Півдні та Південному Сході, хоча ліві ідеологічні ідентифікації тут все ж суттєво переважають праві (але значно меншою мірою, ніж у 2002 р.). Близька до Півдня та Південного Сходу структура ідеологічних ідентифікацій громадян до 2014 р. спостерігалась і в регіоні Донбасу та Криму. В останні роки ситуація тут змінилась, але варто робити корекцію на воєнні дії на Сході та анексію Криму, яка не дозволила провести там соціологічне опитування.

Отже, попри деяке зближення ідеологічних ідентифікацій громадян, розбіжності в структурі ідеологічних ідентифікацій між регіонами, особливо між крайніми (Галичиною та Волинню і Донбасом), залишаються досить значними.

У більшості теорій цивілізаційного поділу світу релігія розглядається одним з ключових елементів, що визначає характерні риси цивілізації. Проте поспішна проекція поглядів про особливий статус релігії як «метаінституту» в сучасних умовах, як уже зазначалося, є непереконливою (частково це питання висвітлено в підрозділі 1.1.). В розвинених суспільствах і в тих, що орієнтуються на розвинені, релігія значною мірою поступилася місцем іншим соціальним інститутам і її можливість прямого впливу на поведінку населення та функціонування держави значно обмежена. Саме належність до

⁸ У дослідженні використовувалася історично-соціокультурна типологія регіонів України з 4 типів: 1) Галичина та Волинь (Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська області), 2) Центр, Північний Схід та Південний Захід (Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька області та м. Київ); 3) Південь та Південний Схід (Запорізька, Дніпропетровська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області); 4) Донбас та Крим (АР Крим, м. Севастополь, Донецька та Луганська області).

Таблиця 1.12

Зміни ідеологічних ідентифікацій громадян України в окремих регіонах країни, 1996–2016 рр. (%)

Ідеологічні ідентифікації	Галичина та Волинь					Центр, Північний Схід та Південний Захід					Південь та Південний Схід					Донбас та Крим				
	1996	2002	2006	2012	2016	1996	2002	2006	2012	2016	1996	2002	2006	2012	2016	1996	2002	2006	2012	2016
1. Комуністична	3,9	1,6	1,5	0,7	0,3	9,8	12,3	7,1	5,6	3,1	9,7	18,9	11,8	11,5	4,8	13,8	24,3	10,8	13,4	13,3
2. Соціалістична	3,5	4,7	7,7	5,5	3,1	8,1	11,4	20,9	10,8	8,7	7,5	8,9	15,1	14,9	13,0	10,2	11,1	14,8	14,9	6,6
3. Соціал-демократична	2,0	14,1	10,7	8,5	4,8	4,4	14,8	15,9	10,7	9,2	6,0	19,9	16,9	11,5	12,9	5,4	20,1	14,5	11,5	5,4
4. Зелені	–	3,1	2,2	1,8	1,7	–	6,6	1,5	2,5	2,4	–	6,0	2,9	2,2	2,3	–	3,2	1,9	2,2	1,8
5. Ліберальна	1,6	0,4	1,5	1,1	1,0	1,3	1,1	2,5	1,2	4,8	3,6	1,0	2,4	2,0	1,5	5,4	0,5	2,2	2,0	1,2
6. Християнсько-демократична	5,9	5,5	4,4	8,4	16,9	1,7	2,6	3,1	1,1	4,7	2,6	2,2	0,8	2,4	3,3	1,2	0,8	1,3	2,4	0,0
7. Національно-демократична	18,8	24,7	25,8	29,9	23,4	5,1	7,0	9,1	7,4	12,7	4,0	2,0	5,5	3,4	6,2	1,8	0,8	2,7	3,4	0,0
8. Націоналістична	5,1	10,6	9,2	7,4	6,9	0,6	0,8	2,8	1,9	4,2	0,6	0,4	1,2	1,2	1,3	0,9	0,3	0,5	1,2	0,0
9. Інші	3,1	2,0	0,7	0,4	0,3	1,0	1,4	2,5	0,3	0,4	1,6	1,6	1,6	0,0	0,3	1,2	0,5	1,6	0,0	0,0
10. Жодна з них взагалі	18,0	9,4	12,2	9,6	13,4	12,6	8,4	8,5	13,2	10,2	11,5	1,2	9,2	12,9	15,0	12,6	5,5	9,9	12,9	32,5
11. Ще достаточну не визначилися остаточно	18,0	11,4	13,3	14,0	10,3	20,1	16,6	12,1	14,4	13,1	14,9	15,5	15,2	17,0	20,1	17,4	16,1	16,1	15,2	16,9
12. Я не розуміюся на цих течіях	20,3	12,5	10,7	19,1	17,6	35,5	17,1	14,1	31,0	26,9	35,5	17,1	17,1	23,0	22,2	30,0	16,9	23,7	23,0	22,2

тієї чи тієї конфесії далеко не завжди є вирішальною для людини у підтримці цивілізаційних орієнтацій.

Конфесії, які охоплюють найбільшу частину віруючих країни, суттєво різняться за своїми цивілізаційними орієнтаціями. Виключно на західну цивілізацію орієнтується Українська греко-католицька церква (УГКЦ), тоді як Українська православна церква Московського патріархату – УПЦ (МП) однозначно підтримує російську цивілізаційну модель. Позиція Української православної церкви – Київський патріархат – УПЦ (КП) чітко пов'язана з визнанням і державної, і церковної незалежності України, що призводить до жорсткої конфронтації з УПЦ (МП). Відповідно, УПЦ (КП) відторгає російські цивілізаційні зразки і орієнтується на європейський вектор розвитку України. Однак, оскільки її базисом є православ'я, вона мусить враховувати цивілізаційні орієнтири значної частини своїх вірних і кліру, внаслідок чого залишається цивілізаційно бінарною.

Нинішня самоідентифікація громадян України в координатах «західний світ – східнослов'янський світ» відповідно до їхньої конфесійної належності має таку структуру. Найбільш зорієнтованими на західноєвропейські цінності та норми є греко-католики (серед них близькість до цих цінностей відмітили 63%, і лише 20% вважають близькими до себе цінності східнослов'янського світу). Також спостерігаються очікувані відмінності між представниками основних православних церков. Прихильників західноєвропейських цінностей майже вдвічі більш серед православних, які належать до УПЦ (КП), порівняно з вірянами УПЦ (МП) – відповідно, 34% та 19%, тоді як серед парафіян УПЦ (МП) значно переважає зв'язок зі східнослов'янськими цінностями (відповідно, 60% та 44%). А позиція позацерковних православних, які не належать до жодної з Церков, є ближчою до вірян УПЦ (КП): 31% орієнтуються на цінності жителів Західної Європи, 46% – на східнослов'янський світ.

Але крім загальних ідентифікацій доцільно поглянути на готовність представників різних конфесій до практичної підтримки руху країни в західному чи східному напрямках. У питанні приєднання до союзу з Росією та Білоруссю суттєво вирізняються греко-католики, які майже одностайно (98%) демонструють його неприйняття. Також переважно проти такого союзу віряни УПЦ (КП) – 65% проти 19% тих, хто має позитивне ставлення. Натомість позиції вірян УПЦ (МП), позаконфесійних православних та невіруючих різняться мало: в усіх цих групах негативне ставлення висловили дещо менше половини (менше всього серед вірян УПЦ (МП) – 44%, тоді як близько третини схвалюють такий крок (найбільше – в групі вірян УПЦ (МП) – 36%).

Високу міру одностайності проявили греко-католики і в питанні вступу України до Європейського Союзу: 84% підтримують цей намір і лише 4%

проти. На другому «полюсі» знаходяться віряни УПЦ (МП), не відрізняючись в цьому питанні від невіруючих, позиції яких розділилися досить рівномірно: близько 40% проти вступу в цей союз, і близько 38% – за. Трохи вищою є орієнтація на вступ до ЄС серед позацерковних православних (42% підтримали б такий крок). Віряни УПЦ (КП) знову знаходяться між цими «полюсами»: 54% з них підтримують вступ до ЄС, а 25% не підтримують.

Таким чином, уявлення про ціннісно-культурну близькість до особливих цивілізаційних зразків серед представників різних конфесій не завжди слугують основним чинником оцінки потенційних рухів суспільства в той чи інший цивілізаційний бік. Скоріше, більш вагомими тут виявляються політичні преференції вірян. Відповідно, наявність чималої релігійної групи, чия Церква намагається підтримувати серед населення схильність до російської (слов'янської) цивілізаційної моделі, необов'язково буде заважати руху в напрямі Заходу.

Наявні відмінності цивілізаційних орієнтацій між різними частинами населення України можуть підсилюватися впливом релігійного чинника, але цей вплив сам по собі не є особливо вражаючим або прогнозованим – це стосується насамперед православних віруючих. У той же час, доповнюючи вже наявні лінії напруги, він здатен загострювати можливі конфлікти, які виникатимуть, якщо намагатися занадто навмисно й поспішно змінювати ціннісні орієнтації великих груп населення.

Аксіологічний аспект цивілізаційного виміру сучасних суспільств є невід'ємним від їх культурної специфіки. У цивілізаційній перспективі українського соціуму передбачається рух до пріоритетності загальнолюдських цінностей, у підґрунті яких закладено потужний емансипаційний потенціал подальшого людського розвитку. Така трансформація не може здійснюватися прискореними темпами і розміряними ритмами, оскільки ціннісні простори людських спільнот досить стійкі й насичені легітимізованими інтерпретаціями наслідуваних, існуючих і мінливих соціальних і культурних порядків.

На сьогодні немає вагомих підстав припускати, що наявні розбіжності в ціннісних преференціях, політико-ідеологічних орієнтаціях, релігійній чутливості, які зумовлені поліментальністю українського суспільства, мають радикальний і, тим більше, катастрофічний характер. Разом з тим, применшувати або перебільшувати їх було б небезпечно для здійснення державної політики модернізації країни.

1.6. Стан довкілля

Екологічна ситуація в Україні перебуває у прямій залежності від процесу загальної модернізації суспільства, спрямованої на досягнення головної

мети – підвищення добробуту людини в широкому цивілізаційному вимірі. У цьому аспекті суспільна діяльність пов'язується з різними моделями розвитку. Утім, в остаточному підсумку їх можна повною мірою звести до концепту сталого розвитку, який передбачає гармонізацію основних складових, що характеризують господарську діяльність водночас із дотриманням домінуючих у світі ліберальних цінностей, що сповідують свободу, демократію, ринковий економічний устрій, громадянське суспільство, забезпечення прав людини і громадянина тощо.

Розглядаючи сталий розвиток як світоглядну ідеологію майбутнього, слід зазначити, що підвалини розкриття цієї ідеології перебувають у площині загальних процесів техносферизації людського мислення, а отже, і господарської поведінки. Серед значної кількості наукових концепцій і теорій світового розвитку, як і серед політичних програм, досі домінує техногенний шлях соціально-економічного піднесення, заданий попередньою політичною системою у її намаганні здійснити наздоганяючу модернізацію і зрівнятися із розвинутими країнами Заходу за масштабами промислового і сільськогосподарського виробництва.

Започаткована в радянський період концепція підтримання передусім високоіндустріалізованого технологічного укладу залишається домінувати і в сучасній Україні, хоча внаслідок політичних обставин вона і не реалізується повною мірою. Безумовно, техногенний тип розвитку є надто природомістким, він унеможлиблює відтворення власне природної основи існування суспільства, оскільки супроводжується швидким і виснажливим використанням невідновлюваних видів природних ресурсів, а також над-експлуатацією відновлюваних, яка перевищує можливості їх відтворення. Крім того, навколишньому природному середовищу завдається значна шкода через його забруднення. Зрозуміло, що такі наслідки антиекологічної діяльності призводять до великих економічних втрат.

У зв'язку з домінуванням ресурсомісткої моделі функціонування національної економіки та фізичним спрацюванням основних виробничих засобів та об'єктів природоохоронної інфраструктури екологічний стан в Україні залишається напруженим. З одного боку, світова фінансова криза 2008 р., яка призвела до згортання обсягів виробництва в галузях важкої індустрії, позитивним чином вплинула на динаміку викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, зокрема, викидів діоксиду вуглецю протягом 2010–2015 рр. в (табл. 1.13). Квінтесенцією відносного зниження негативного техногенного впливу на довкілля у 2015 р. стало зменшення викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря підприємствами енергетики (електростанціями) та нафтопереробними підприємствами і під час видобутку, вугілля, нафти та газу.

Таблиця 1.13

Викиди забруднюючих речовин та діоксиду вуглецю в атмосферне повітря*

Показники	2010	2012	2013	2014	2015	Абс. 2015/ 2010	Відн. 2015/ 2010
Викиди забруднюючих речовин, усього	6678,0	6821,1	6719,8	5346,2	4521,3	-2156,7	-32,3
- стаціонарні джерела	4131,6	4335,3	4295,1	3350,0	2857,4	-1274,2	-30,8
- пересувні джерела	2546,4	2485,8	2424,7	1996,2	1663,9	-882,5	-34,7
Крім того, викиди діоксиду вуглецю, всього	198230,7	231997,3	230706,1	194739,8	162071,9	-36158,8	-18,2
- стаціонарні джерела	165041,8	198175,1	197618,0	166926,7	138932,1	-26109,7	-15,8
- пересувні джерела	33188,9	33822,2	33088,1	27813,1	23139,8	-10049,1	-30,3

Примітка:

* Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Розмір утворених відходів у 2015 р. є мінімальним за всю новітню історію України і становить лише 587 тис. тонн, що в 8,5 раза менше рівня 1994 р. та майже в 4 рази нижче показника за 2008 р. Крім того, утворення відходів в 2015 р. було в 3 рази нижчим, порівняно з 2011–2012 рр., коли ще в країні фіксувалося економічне зростання (рис. 1.9).

Таке скорочення обсягів утворення відходів пояснюється насамперед перманентним падінням промислового виробництва, а також недосконалою системою обліку самих відходів.

При цьому проявом погіршення екологічного стану є посилення енергетичної спрямованості сільськогосподарського виробництва та збереження високого рівня розораності території, що призводить до виснаження ґрунтів; сировинна орієнтація лісового сектору України, що погіршує породно-вікову структуру лісового фонду та знижує асиміляційний потенціал територій; масові прояви незаконного видобутку бурштину, що руйнує ареал нарощення лісоресурсного потенціалу та робить незворотною екологічну катастрофу.

Із поглибленням земельної реформи відбуваються структурні зміни у розподілі земель як за формами власності й господарювання, так і земле-власниками та землекористувачами. Станом на 01.01.2016 р. у державній власності перебувало 28,9 млн га (47,76%), приватній власності юридичних

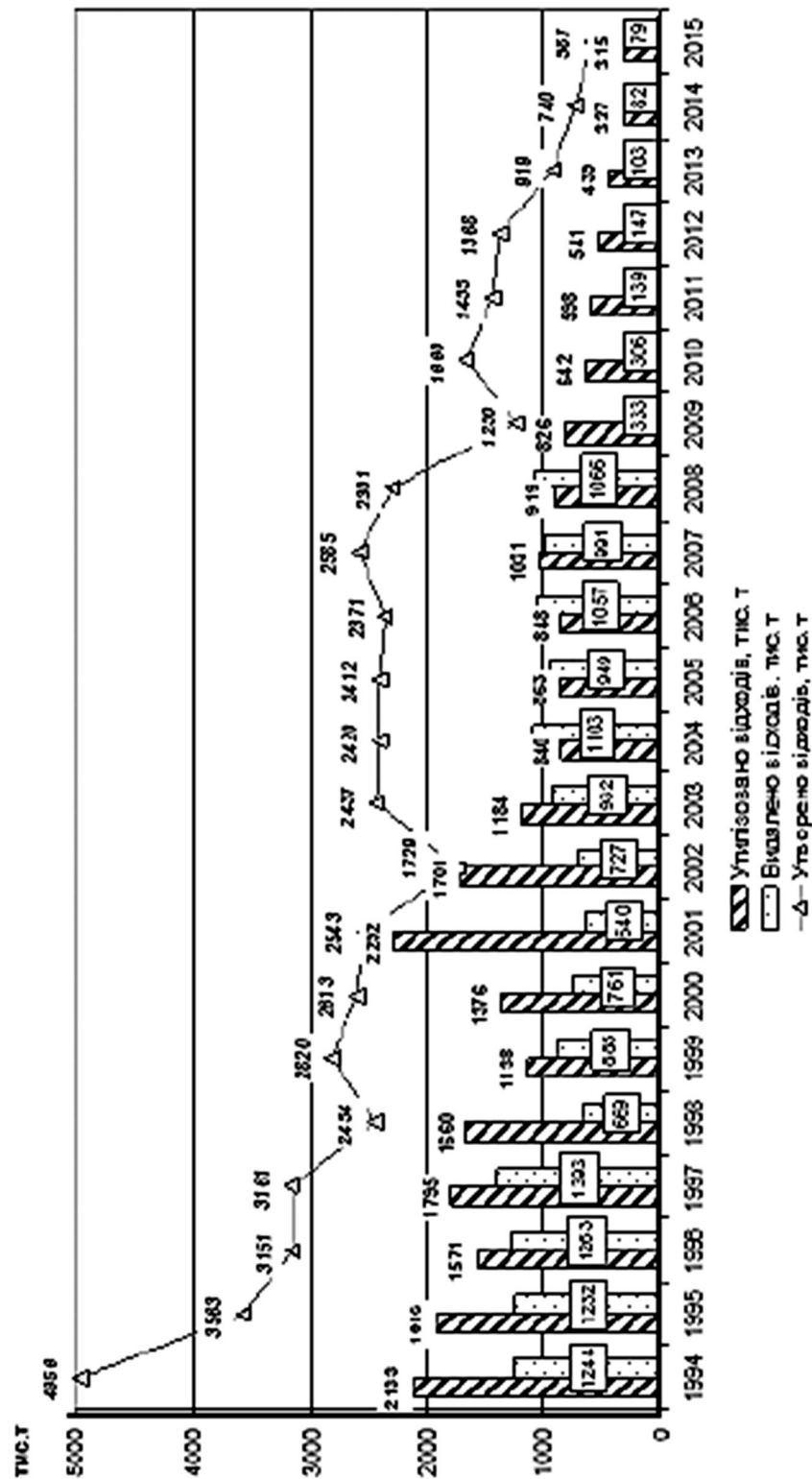

Рис. 1.9. Динаміка утворення, утилізації та видалення відходів I–III класів небезпеки у тис. тонн*

Примітка:

*Розраховано за даними Державної служби статистики України.

та фізичних осіб – 31,4 (52,1%), колективній – 55,3 тис. га (0,09%) та комунальній – 32,3 тис. га (0,05%) земель. Найбільшу питому вагу становили землі сільськогосподарського призначення – 42,2 млн га (70,0%), другу позицію займали лісгосподарські землі – відповідно, 9,0 млн га (15,0%) і третю – водного фонду – 3,3 млн га (5,4%). На початок 2016 р. розораність земель у нашій країні становила 53,9% її території (табл. 1.14), що є найвищим показником в Європі.

Таблиця 1.14

Рівень розораності земельного фонду України в розрізі адміністративно-територіальних одиниць за станом на 01.01.2016 р.*

Регіон, область	Загальна площа, тис. га	Частка ріллі, % від загальної площі	
		усіх земель	сільськогосподарських земель
АР Крим	2608,1	48,8	68,6
Вінницька	2649,2	65,1	83,6
Волинська	2014,4	33,4	62,3
Дніпропетровська	3192,3	66,6	82,4
Донецька	2651,7	62,3	78,9
Житомирська	2982,7	37,3	70,2
Закарпатська	1275,3	15,7	42,6
Запорізька	2718,3	70,0	82,8
Івано-Франківська	1392,7	28,4	61,4
Київська	2812,1	48,2	75,6
Кіровоградська	2458,8	71,8	84,8
Луганська	2668,3	47,9	65,3
Львівська	2183,1	36,4	61,5
Миколаївська	2458,5	69,1	82,7
Одеська	3331,4	62,3	78,0
Полтавська	2875,0	61,7	79,7
Рівненська	2005,1	32,8	68,5
Сумська	2383,2	51,5	70,5
Тернопільська	1382,4	61,9	79,8
Харківська	3141,8	61,5	78,1
Херсонська	2846,1	62,5	87,5
Хмельницька	2062,9	60,7	78,1
Черкаська	2091,6	60,8	85,5
Чернівецька	809,6	40,9	68,7
Чернігівська	3190,3	44,4	66,7
Україна	60354,9	53,9	76,1

Примітка:

* Джерело: за даними форми 6-зем Держгеокадастру України.

Територія України відзначається значною неоднорідністю щодо запасів мінерально-сировинних ресурсів (значні запаси гірничорудних ресурсів та дефіцитність паливно-енергетичних). Висока енергомісткість національної економіки та значний рівень залежності від імпорту енергоносіїв актуалізували проблему подальшого освоєння запасів паливно-енергетичних ресурсів.

Обсяги видобутку природного газу становлять 2/3 від значень 1990 р. та коливаються в межах 20 млрд м³ на рік. Разом із тим, видобуток нафти становить менше третини початку 90-х рр. (рис. 1.10). Зазначена тенденція зберігалася і в 2016 р. Так, підприємства НАК «Нафтогаз України» в першому півріччі скоротили видобуток нафти на 9,8% (на 84,7 тис. тонн) – до 778,1 тис. тонн, газоконденсату – на 7,1% (на 17,7 тис. тонн), до 232,1 тис. тонн.

Сировинна орієнтація лісового сектору національного господарства, значне збільшення обсягів заготівлі деревини, багаторічна практика експорту продукції з низькою доданою вартістю (рис. 1.11) призвели до подальшого погіршення породно-вікової структури лісового фонду, збільшення кількості проявів несанкціонованої заготівлі деревини, збереження низького рівня лісистості території України (15%).

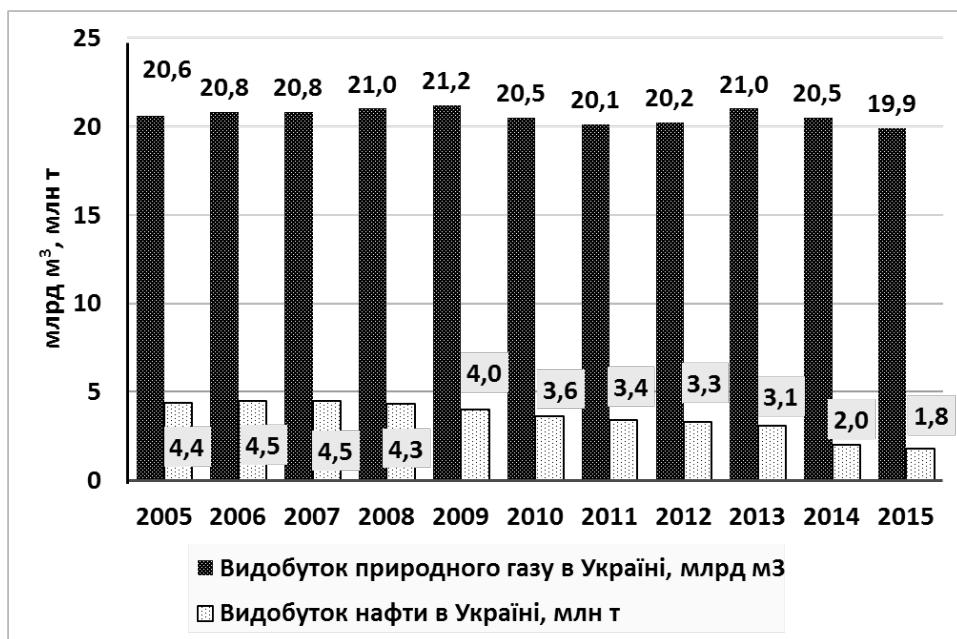
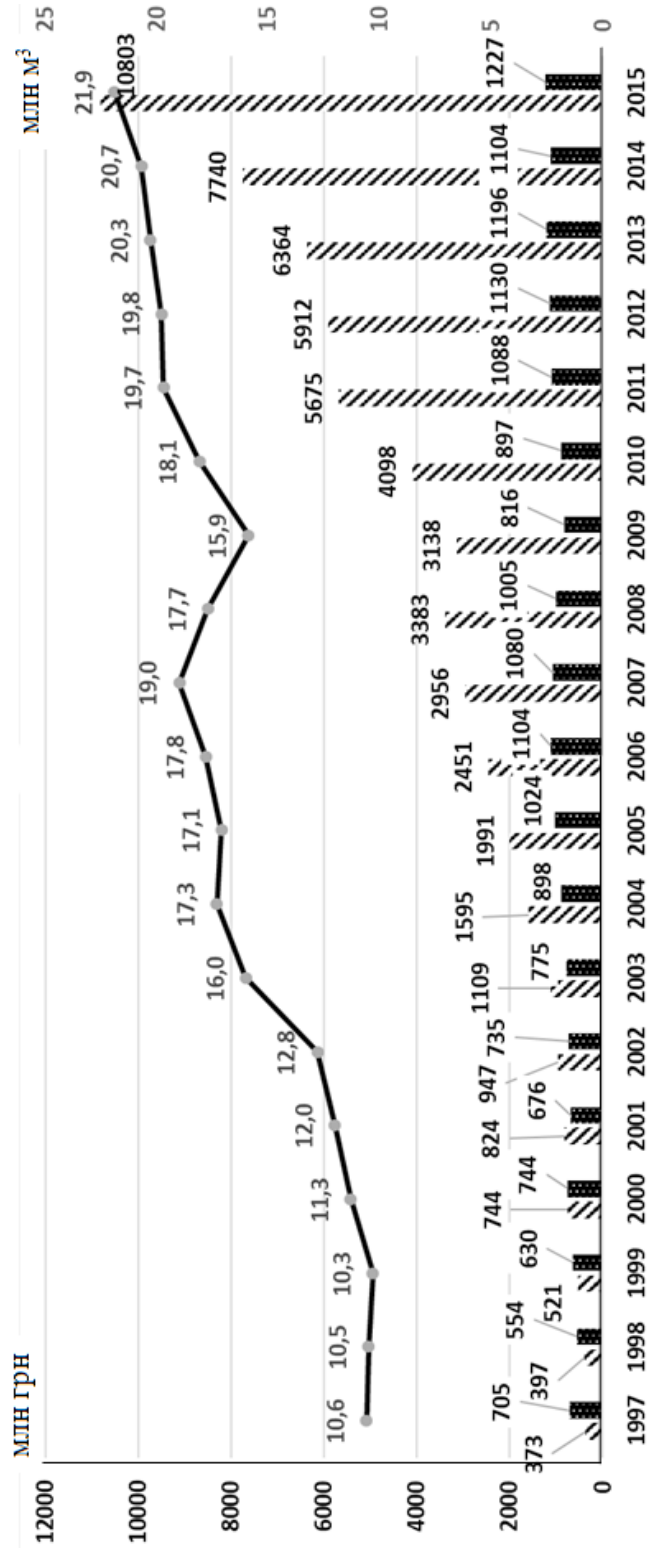

Рис. 1.10. Видобуток природного газу та нафти в Україні протягом 2005–2015 рр.*

Примітка:

*Розраховано за даними Державної служби статистики України.

\\\\\ Обсяги продукції, робіт та послуг лісового господарства (у фактичних цінах), млн грн
 Обсяги продукції, робіт та послуг лісового господарства (у порівнянних цінах 2000 року), млн грн
 —●— Заготівля деревини (за 1997-2002 рр. наводяться дані щодо заготівлі ліквідної деревини), MLN M³

Рис. 1. 11. Обсяги заготівлі деревини та обсяги продукції, робіт та послуг лісового господарства у фактичних та порівнянних цінах*

Примітка:

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України.

Україна відзначається не лише надмірним водоспоживанням, а й високим рівнем водоемності ВВП національної економіки. У промисловості ситуація варіюється залежно від галузі: найбільш водоемними залишаються електроенергетика, нафтохімія, металургія і деревообробка. Багаторічна оцінка якості води у водних об'єктах свідчить про те, що їхній екологічний стан практично не покращується, і чимала роль в цьому належить промисловим підприємствам. Досі залишається гострою проблема скиду у водойми високомінералізованих шахтних та кар'єрних вод.

Хоча протягом 2010–2016 рр. обсяги скидання забруднених зворотних вод без очищення поступово зменшуються, проте частка недостатньо очищених зворотних вод у загальному відведенні забруднених зворотних вод все ще залишається високою (80,8–84,6%). Найбільшими обсягами скидання забруднених зворотних вод без очищення відзначаються Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запорізька області та м. Київ. Причиною такого стану є низька якість очищення зворотних вод та незадовільний стан функціонуючих очисних каналізаційних споруд.

Негативні наслідки роботи теплової енергетики при фільтрації води через золотівдали призводять до забруднення поверхневих і підземних вод, додаткового надходження у водні об'єкти нафтопродуктів, хлоридів, завислих речовин, сульфатів. До негативних тенденцій слід віднести значні обсяги скиду стічних вод. Вплив металургійного комплексу на водні об'єкти проявляється в основному у відкачуванні з шахт та рудників високомінералізованих підземних вод. Видобуток і виробництво кольорових металів призводить до забруднення поверхневих вод важкими металами.

1.7. Науково-технологічний рівень економіки

Місце країни у світовому господарстві визначається за допомогою низки відповідних індикаторів, що відображають розміри та рівень розвитку національної економіки, спеціалізацію країни у світовому розподілі праці, наявність потенціалу для її розвитку. Як правило, усі показники розглядаються у комплексі, оскільки більшість з них тісно взаємопов'язані між собою.

Якщо брати до уваги значення найважливішого економічного показника – рівень ВВП України, – то у 2015 р. він склав приблизно 80 млрд дол. США, або 2100 дол. США на одну особу за обмінним курсом національної валюти. Якщо ж взяти прийнятий у міжнародних порівняннях паритет купівельної спроможності національної валюти, тоді на одну особу припадає більше 7660 дол. США. Але у будь-якому разі цей показник є одним з найнижчих у Європі [28]. При цьому варто пам'ятати, що напередодні розпаду СРСР Україна, за оцінками вітчизняних і багатьох закордонних експертів [29], вважалася однією з потенційно найбагатших країн континенту.

Один з найбільш популярних в останні роки підходів полягає у визначенні частки в національній економіці кожного з так званих технологічних укладів. Незважаючи на його певну умовність, він дає деяке уявлення про технологічний рівень країни. Ще на початку попереднього десятиріччя, за оцінкою С. Пирожкова, питома вага третього і четвертого укладів у ВВП України становила 94%, п'ятого – 5%, шостого – менше 1% [30, с. 25]. За останні роки ситуація лише погіршувалася [31].

Напередодні розпаду Радянського Союзу на Україну припадало 16%–18% загальносоюзного виробництва промислової продукції і 22–24% виробництва продукції сільського господарства [32]. В рамках загальносоюзного поділу праці, українські підприємства виділялися спеціалізацією у виробництві різних видів машинобудівної продукції (особливо в галузі важкого машинобудування, транспортного авіабудування, ракетобудування, суднобудування тощо), металу і продукції сільського господарства. Ступінь інтегрованості української економіки в загальносоюзні структури була надзвичайно високою: можна, наприклад, відзначити, що лише 7% промислової продукції республіки в 1990 р. було вироблено підприємствами суто республіканського підпорядкування. Рівень кооперації у машинобудівному комплексі був особливо значним: у виробництві автомобільної та авіаційної продукції понад 80% комплектуючих надходило з інших республік Союзу, в основному з Росії.

Із здобуттям Україною незалежності в її економіці виявилися серйозні диспропорції, закладені в радянські часи. Це стосується насамперед багаторічного дотування низки ключових секторів економіки, в першу чергу вугільної і металургійної галузей, неможливості ринкової оцінки реальних результатів економічної діяльності в умовах централізованого планового ціноутворення. Значна частина зарубіжних експертів вважає, що економічна та торговельна політика української влади на початковому етапі реформ тільки поглибили наявні проблеми [33; 34]. У 1990-ті роки країна пройшла через глибоку економічну кризу, коли ВВП впав приблизно до 40% від рівня 1989 р. і не було жодного року, позначеного економічним зростанням. З 2000 р. в Україні почався економічний підйом з середнім темпом 7,4% (за період 2000–2006 рр.), але потім розпочалося десятиріччя політичної нестабільності та економічних криз, коли в окремі роки економіка скорочувалася на 15%, а відновлювальне зростання не компенсувало витрат. Нестабільність економічної ситуації позначилася на стабільності капіталовкладень, зокрема, в останні два роки знизилися прямі іноземні інвестиції, склавши приблизно 1000 дол. США на особу (кумулятивні дані), що у рази менше, ніж у більшості сусідніх з нами країн.

Спеціалізацію України у світовій економіці визначає орієнтація на продукцію невисокого ступеня переробки. Левову частку експорту станов-

лять продукція сільського господарства (в першу чергу – рослинництва), чорні метали, продукція базової хімії, послуги (в першу чергу – транспортування російського газу і нафти на світовий ринок). При цьому частка машинобудівної продукції в окремі роки в останнє п'ятнадцятиріччя становила близько 15% сукупного експорту. Але внаслідок конфлікту з Росією – основним споживачем цієї продукції українських підприємств – ця частка швидко скорочується. Так само скорочуються і загальна частка машинобудування у загальній структурі промислового виробництва: якщо напередодні незалежності частка машинобудування у промисловості була на рівні 30%, у 2012 р. – приблизно 11%, то у 2016 р. впала до менше ніж 6%.

Основні параметри розвитку української економіки визначає ситуація на зовнішніх ринках. Так, відношення обороту зовнішньої торгівлі до ВВП в останнє десятиріччя становило близько 90%, що є явним свідченням експортної орієнтації економіки України та слабкості її внутрішнього ринку. Будь-яке погіршення справ у світовій економіці впливає на українську економіку, що періодично і відбувається. Імпорт переважно готової продукції призвів до того, що починаючи з 2005 р. торговий баланс України був майже весь час негативним, що, у свою чергу, створило значні проблеми у фінансовій сфері.

Українські фахівці вже давно наголошували, що екстенсивні чинники зростання було практично вичерпано [35]. Металургійний сектор, який у минулому приносив левову частку експортних доходів, обмежений у можливостях експортної експансії. Більше половини його основних фондів потребують модернізації, особливо у світлі вимог міжнародних фінансових організацій, зокрема, вимоги МВФ щодо повної оплати підприємствами виробничих витрат і боргів енергетичного сектору. При цьому Україна має одну з найбільш енергоємних економік у світі, рівень витрат на одиницю ВВП перевищує значення відповідних показників для Росії та Білорусі, не кажучи вже про сусідів на Заході, і практично відповідає потрійному середньому значенню для країн ОЕСР.

Економіка країни все більше стає орієнтованою на виробництво низькотехнологічних товарів. Навіть підприємства, які і далі працюють у машинобудівному секторі (наприклад, в суднобудуванні), здебільшого займають нижчі сегменти на світовому ринку, тобто випускають в основному найбільш прості види продукції, такі як корпуси суден без оснащення, а отже, постійно перебувають перед загрозою витіснення з ринку цієї продукції.

Слід визнати, що деякі українські підприємства були включені у виробничі ланцюжки великих міжнародних компаній, хоча це включення не стало таким, яке передбачає високий ступінь залучення у процеси виробництва ключових компонентів кінцевої продукції. Приміром, вітчизняні фірми збирають автомобілі відомих закордонних марок, але займаються при

цьому тільки великовузловим складанням. Така практика істотно знижує можливості для інноваційного розвитку і підвищення кваліфікації робітників.

Якщо використовувати шумпетеріанську парадигму для аналізу процесів, що відбувалися в економіці України, можна констатувати, що «творча руйнація» в Україні була значною мірою реалізованою [36].

Негативні зміни відбулися за роки незалежності у структурі економіки: частка машинобудування впала більш ніж у три рази, при цьому зросла частка сільського господарства та галузей, які виробляють сировину та напівфабрикати. В останні роки традиційне для України металургійне виробництво втрачає свої позиції через конкуренцію з боку таких країн, як Китай, Туреччина, Росія та ін., чії компанії мають більш сучасне обладнання і, як наслідок, значно нижчі виробничі витрати. Внаслідок цього у найближчі роки слід очікувати нової серйозної кризи.

У перші роки незалежності існувало безліч планів щодо створення спільного виробництва з західними партнерами з випуску різного роду сучасних зразків техніки, але ці плани втілилися в життя лише на невеликій кількості підприємств. Понад те, широко розрекламоване впровадження нових технологій на багатьох з них обернулося фікцією. Переважна більшість зі створених спільних підприємств займалася в основному операціями у сфері обслуговування або діяла у низькотехнологічних секторах економіки. Поодинокі винятки лише підтверджують загальне правило.

Резюмуючи, можна зазначити, що відбувається все більший відрив секторів, які займаються виробництвом первинної продукції з відносно низьким ступенем переробки (металургійний, хімічний комплекси), від галузей, що виробляють кінцеву продукцію.

У перші роки незалежності керівництво країни не приділяло достатньої уваги розвитку інноваційної сфери, незважаючи на прийняття в цей період кількох важливих законодавчих актів, спрямованих на регулювання діяльності наукових організацій і на стимулювання інноваційної діяльності. Істотне падіння рівня фінансування наукових досліджень та економічна криза призвели до різкого зниження пропозиції і попиту на науково-технічні розробки в українській економіці. У періоди економічних криз дії української влади були орієнтованими здебільше не на підтримку інноваційної діяльності підприємств, а на допомогу деяким ключовим банкам уникнути фінансової катастрофи.

Необхідно також зазначити, що негативні структурні зміни стали значною мірою наслідком низького рівня інноваційної активності більшості українських підприємств. Значення основних показників інноваційної діяльності (кількість впроваджених зразків нової техніки, рівень і кількість винаходів тощо), порівняно із 1990 р., знизилися у 8–15 разів. Найбільш істотне

зниження спостерігалось у технологічно розвинутих галузях. Найменш постраждали базові галузі економіки. Але характер науково-технічної діяльності та інноваційної активності в них поступово змінюється: основні зусилля спрямовуються не на розробку і впровадження власних технологій та продукції, а на адаптацію імпортованих аналогів. Це не тільки призводить до встановлення гіпертрофованої залежності виробництва від імпорту технологій, а й у багатьох випадках негативно позначається на розвитку власного науково-технологічного потенціалу.

У роки незалежності не було створено сприятливих умов для розвитку високотехнологічних виробництв та стимулювання впровадження інновацій. Результатом стало стрімке скорочення наукових установ і розпад державних науково-дослідних інститутів, особливо у галузевому секторі, який був орієнтований на задоволення потреб промисловості. Вже на початку 1990-х років багато вчених, особливо середнього віку, залишили наукові установи та змінили свою сферу діяльності на більш прибуткові, деякі емігрували. У зв'язку з цим зріс віковий розрив між різними групами вчених, який супроводжується значним дефіцитом найбільш активної у творчому відношенні ланки спеціалістів [37].

Цикли проведення досліджень і розробок (ДіР), як правило, перевищують за тривалістю виробничі цикли, а в умовах відносно високої інфляції ефективність вкладень у науково-технічну діяльність виявляється значно нижчою, ніж ефективність спекулятивних операцій з державними цінними паперами або обладнанням у сферу торгівлі. Очевидно, що за таких умов підприємства не були схильні займатися інноваційною діяльністю, а банки її фінансувати або навіть замовляти нові науково-технічні розробки на стороні. Асигнування на проведення ДіР державою протягом періоду незалежності країни (за винятком, мабуть, першого її року) виділялися за так званим «залишковим принципом».

Державні заходи, спрямовані на підтримку науково-технічної діяльності, залишаються здебільшого неефективними. Так, створення спеціальних економічних зон, в яких за ідеєю повинно було розвиватися високотехнологічне виробництво, не базувалося на чітко визначених критеріях і тому не виглядало як закономірний та логічний процес розбудови науково-технічного потенціалу країни. Реалізація деяких державних рішень щодо стимулювання науково-технічного розвитку часом супроводжувалася розкраданням державних коштів та компрометацією самої ідеї підтримки інноваційного шляху розвитку країни, як це сталося, приміром, під час створення одного з перших технопарків у місті Броди у 1994 р. Треба також зазначити, що фінансові потоки в науково-технологічній сфері недостатньо контролювалися. Особливо яскраво це проявилось у виконанні проектів Державного інноваційного фонду, значну частину грошей з якого було роз-

крадено, що стало однією з основних причин його «реорганізації». Але навіть через кілька років після припинення діяльності Фонду державі не було повернуто левову частку з більше ніж 700 млн грн виданих кредитів (по курсу, що існував, – декілька сотень мільйонів доларів).

Скорочення чисельності науково-технічного персоналу проходило повільніше, ніж скорочення загальних витрат на ДіР, тобто, «людське навантаження» на ту частину грошей, яка залишалася у сфері досліджень і розробок, постійно зростало. Якоюсь мірою це вдавалося компенсувати за рахунок внутрішнього перерозподілу коштів і зростання частки заробітної оплати в загальних витратах на ДіР. Але платою за таку політику «адаптації» стало істотне погіршення матеріально-технічної складової науково-технічного потенціалу й зниження можливостей для проведення експериментів і розробок. Деградація матеріальної основи проведення досліджень проходила швидше, ніж відбувалося скорочення наукових кадрів. При цьому лише близько 2% наукового обладнання українських науково-технічних установ знаходиться на рівні сучасних світових стандартів, 85% наукового обладнання експлуатується більше 12 років, значна частина пристроїв просто не придатна для проведення сучасних експериментів.

Після бурхливих подій кінця 2013 – початку 2014 рр. вектор економічного розвитку України докорінно змінився. Підписання Угоди про асоціацію з ЄС 27 червня 2014 р. дало надію на нову сторінку історії України [38]. Багато українських експертів, зокрема, фахівці Інституту економічних досліджень і політичних консультацій, вважають, що Угода про асоціацію з ЄС має бути більш вигідною для України, ніж угода про євразійську економічну інтеграцію. Незважаючи на те, що виконання деяких положень відкладено на рік-півтора, Україна має всі шанси пристосуватися до нових вимог, адаптуватися до європейських стандартів.

Основні аргументи на користь Угоди про асоціацію полягають у наступному:

- угода відкриє європейський ринок і тим самим стимулюватиме реформи і зміни в українській економіці;

- Україна є малою відкритою економікою, 50% її ВВП становить експорт, приблизно таким самим у докризовий період був і обсяг імпорту. Відповідно, мета України – доступ до максимальної кількості ринків. Європейський ринок є одним з найпривабливіших унаслідок географічної близькості.

Коментуючи підписану Угоду з ЄС, деякі закордонні експерти підкреслювали, що на цьому етапі економічного співробітництва між Україною та Європейським Союзом останній суттєво зменшив торговельні бар'єри. Отримавши доступ до європейських ринків, Україна мала відкрити свій тільки на початку 2016 р. Передбачалося, що це дасть час українській економіці підготуватися до таких нових викликів, як, наприклад, конкуренція

з іноземними компаніями як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках. Крім того, завдяки підписанню угоди українські бізнесмени отримали можливість змінити свій підхід до ведення бізнесу і почати вкладати гроші у виробництво й інвестувати задля отримання довгострокових результатів, а не тільки заради короткострокових надприбутків. Проте втрати від торгівлі з Росією розглядалися як не надто суттєві, Інститут економічних досліджень та політичних консультацій оцінював їх приблизно в 3 млрд дол. США на рік.

Однак наслідки виявилися більш серйозними. Експорт українських товарів та послуг до країн СНД зменшився тільки за перше півріччя 2015 р. на 61%, порівняно з аналогічним періодом 2013 р. Але й експорт українських товарів та послуг у країни ЄС в 2015 р. теж впав на 31%, порівняно з 2013 р. Причини, з яких в Україні не вдалося замінити ринок СНД ринком ЄС, полягали у низці обставин. Найбільші надії на економічний підйом у прихильників швидкої євроінтеграції пов'язувалися з сільським господарством, але і сам ЄС є одним з найбільших експортерів сільгосппродукції у світі. Він імпортує ті продукти, які в Європі не виробляються внаслідок кліматичних умов, або ті, що з тих чи інших причин виробляти невигідно. При цьому партнери з країн ЄС зацікавлені насамперед у тому, щоб Україна розширювала постачання на ринок ЄС насіння соняшнику та інших технічних культур, які швидко виснажують ґрунт та ведуть часто до його незворотної деградації. Достатньо сказати, що виробництво такої продукції багатьма країнами ЄС на своїй території обмежується.

Інші види сільгосппродукції з України на насичених ринках ЄС затребувані набагато менше. Крім того, відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС для основної маси українських сільськогосподарських товарів встановлені квоти, які здебільшого покривають лише незначну частину української експортної пропозиції. Відомо також ще два фактори, які діють «проти» України: відносно низька врожайність всередині країни і високий рівень субсидій для сільгоспвиробників в ЄС. Проблеми, пов'язані з дією цих факторів, навряд чи вдасться розв'язати в найближчі роки, адже ЄС, очевидно, не відмовиться від багатомільярдних субсидій своїм фермерам. Що стосується урожайності зернових, то вона в Україні хоча і збільшувалася в останні роки, але і далі залишається майже вдвічі нижчою, ніж, приміром, у Німеччині. В цілому «організаційні» резерви зростання виробництва в сільському господарстві країни значною мірою вичерпані. Для подальшого розвитку необхідне істотне збільшення капіталовкладень, залучення яких проблематичне в умовах політичної нестійкості і хронічного фінансового дефіциту. Немає впевненості, що європейські партнери погодяться переглянути квоти на імпорт українських продуктів.

Певні надії пов'язувалися з тим, що європейські компанії в 2014–2015 рр. збільшили замовлення на виконання швейних робіт на українських

підприємствах легкої промисловості з давальницької сировини. Але це невеликий сегмент ринку, тим більше що тут задіяна тільки українська робоча сила, сировина і матеріали поставляються з інших країн. У результаті сальдо експорту-імпорту продукції легкої промисловості України та ЄС вийшло мінус 2,5 млн дол. США.

До останнього часу найбільш перспективними напрямками взаємодії з партнерами з країн ЄС виявлялися видобуток залізної руди і виробництво окатишів для західноєвропейських заводів, постачання дешевих видів металургійної продукції, виготовлення деревини і деяких продуктів «базової хімії». Що стосується машинобудування, то внаслідок втрати технологічних можливостей, що існували у часи Радянського Союзу, Україні майже немає чого запропонувати Європі у короткостроковій перспективі. Скільки-небудь рівноправне співробітництво з ЄС у високотехнологічних секторах взагалі має мало шансів на успіх, як це показала спроба налагодити спільне виробництво з ЄС транспортного літака: після передачі всієї документації на АН-70 «партнери» зробили його прообразом свого «транспортника» А-400, а контакти з фірмою «Антонов» з приводу цього проекту різко припинилися. Не зацікавлені в Європі і в українських ракетобудівних підприємствах. Що стосується інших напрямів, то, ймовірно, деякі компанії зможуть стати так званими «спеціалізованими постачальниками» окремих компонентів або вузлів, але виникає питання про те, наскільки швидко це може статися. Безумовно, співпраця з ЄС у довгостроковій перспективі здатна принести значні вигоди для України, насамперед у формі нових інвестицій та технологій, переходу на міжнародні стандарти ведення бізнесу. Але в умовах збройного конфлікту на Сході країни масовий приплив інвестицій видається проблематичним.

Як свідчать статистичні дані за 2014–2015 рр., найбільш серйозних втрат зазнали транспортне машинобудування, авіабудування, космічна галузь, виробництво силових агрегатів для морських суден та деякі інші. Проблема полягає не тільки в падінні обсягів випуску кінцевої продукції, але і в тому, що без замовлень залишаться постачальники комплектуючих. Як свідчить досвід країн Балтії і багатьох держав Центральної Європи, не кажучи вже про країни Південної Європи, вбудуватися у виробничі ланцюжки великих зарубіжних компаній вдалося далеко не всім фірмам цих регіонів. Якою мірою Україні вдасться розв'язати проблему переорієнтації на відмінні від російського ринку у сфері промисловості, передбачити складно. Багато чого буде залежати від конкретних рішень, що приймаються як на національному, так і на міжнародному рівні. Так, великий вплив на розвиток економіки може мати необхідність перейти на стандарти ЄС в енергетичній та екологічній сферах. У принципі, такий перехід є позитивним. Але, враховуючи встановлені тимчасові рамки і величезні обсяги необхідних інвестицій (в основному – в

імпортовані з країн ЄС технології та обладнання), сам процес переходу може призвести до лавиноподібного зростання зовнішньої заборгованості та виникнення ситуації, схожої з ситуацією у Греції. Одним з варіантів розв'язання проблеми могло б стати збільшення термінів адаптації до євростандартів або деяке зниження значень окремих нормативів.

Поки що очевидним є інтерес зарубіжних інвесторів до аграрного сектору, але в умовах надвиробництва сільгосппродукції в країнах ЄС він може бути орієнтований тільки на інші регіони світу. Переважна спеціалізація як постачальника аграрної продукції буде означати збільшення розриву між Україною та групою розвинених країн.

Позитивним моментом є те, що в останні роки швидко зростали українські фірми – виробники програмного забезпечення. Для розвитку цього сектору потрібні відносно невеликі капіталовкладення і кваліфіковані кадри. Послуги у сфері інформаційно-комунікаційних технологій становили приблизно третину від загального експорту послуг. Але напевно чи тільки за рахунок цього виду діяльності вдасться компенсувати падіння або стагнацію в інших секторах. Крім того, представники комп'ютерних компаній вже зараз відчувають деякі кадрові проблеми через масову еміграцію фахівців і зростання тінізації економіки.

Можна припустити, що внаслідок проведення реформ в економіці та нормалізації ситуації на Сході країни бізнес-клімат в Україні поліпшиться, але все одно для встановлення масових довгострокових виробничих зв'язків із партнерами з ЄС буде потрібен час. Крім того, залишається досить висока ймовірність, що у найближчому майбутньому продовжиться руйнування залишків виробничого потенціалу обробної промисловості.

У минулому зростання у післякризові періоди було засноване на використанні існуючих виробничих потужностей. З кожною кризою такі можливості скорочуються внаслідок вибуття або старіння існуючих виробничих фондів, а оновлення потребує значних капіталовкладень. До того ж, у найближчі роки будь-якому українському уряду доведеться здійснювати непопулярні економічні заходи, пов'язані з драматичним зростанням цін та необхідністю сплачувати борги закордонним кредиторам. Видається малоімовірним, що «економічне диво» середини 2000-х років, з двозначними цифрами зростання економіки в окремі роки, зможе повторитися.

Безумовним підтвердженням як науковими, так і умоглядними спостереженнями є прагнення населення України до життєвого укладу, заснованого на принципах гуманізму й загальнолюдської моралі, по суті, до іншого цивілізаційного контексту. З другого боку, не менш безумовною є

наявність і тих чинників, які стримують це прагнення або заважають йому. Присутність таких чинників зумовлена інерційною звичкою до життєвого укладу, притаманного попередній, радянській цивілізації. Цивілізаційна дво-векторність притаманна населенню України як на індивідуальному, так і соціогруповому та регіональному рівнях. Особливо помітна дво-векторність у факті неузгодженості в національній психології двох принципово важливих для цивілізаційної самоідентифікації начал у виборі життєвих орієнтацій – колективістського та індивідуалістичного, чим зумовлена відсутність серед населення критичної маси кожного із відповідних цим началам типу особливості – екстернального та інтернального. Попри помітне зростання у суспільстві цінностей особистості, воно ще міцно тримається у життєвих практиках за минулі поведінкові моделі – патерналізм, підданську культуру, політичну пасивність, розрахунки на вождя та політичний режим тощо.

Усе ще діє один із визначальних чинників цивілізаційної невизначеності – нестабільність соціальної структури, українці і досі не стали нацією середнього класу, об'єднаного спільним інтересом, яким спрямовується цивілізаційний вектор усього суспільства. Дисконсенсус у виборі історичного шляху в останні роки посилюється виникненням соціальних новоутворень, представникам яких особливо притаманна політична, ідеологічна і загалом життєва розгубленість, породжена невпевненістю щодо своєї долі.

Соціальна невпевненість значною мірою зумовлена рудиментами радянської практики «керівного всевладдя», яка у квазіринкових умовах набула обличчя неофеодалізму з його глибокою прірвою між правлячою верствою і суспільною масою у політичних, ідеологічних, соціально-економічних виявах.

Призвичаєність до неофеодалізму, рудименти радянської цивілізації посилюють пасивність, а то й байдужість населення до технологічного занепаду країни та її низької конкурентоспроможності, до свого демографічного зменшення, до екологічної кризи і спричиненого нею погіршення здоров'я людей. Наявне цивілізаційне обличчя України дає їй мало шансів бути сприйнятою у світі як поважний суб'єкт міжнародних відносин, здатний до самостійного розв'язання своїх проблем.

Список використаних джерел

1. Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; [пер. с англ.] // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.
3. Релігійні вподобання населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infolight.org.ua/content/religiyni-vpodobannya-naselennya-ukrayiny>

4. Чепурко Г. Культурна ментальність цивілізаційного вибору / Г. Чепурко // Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. – Вип. 2(16). – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 31–39.
5. Global Inequality. A new Approach for the Age of Globalization Branko Milanovich ; Cambridge, Massachusets – London, England, 2016. – 299 p.
6. Atkinson A. Inequality : What Can Be Done? / A. Atkinson ; // Cambridge (Mass.). – London : Harvard University Press, 2015. – Р. 9.
7. Gimpelson V. Misperceiving Inequality [Електронний ресурс] / Vladimir Gimpelson, Daniel Treisman. Working Paper 21174. – Режим доступу : <http://www.nber.org/papers/w21174>.
8. Лібанова Е. М. Криза політики доходів в Україні / Е. М. Лібанова // Економіка України. – 2016. – № 8. – С. 62–77.
9. UNDP Ukraine. Звіт 2012/2013 «Майбутнє, якого ми прагнемо: український погляд». Всеукраїнська Краудсорсінгова платформа.
10. Пикетти Т. Капітал в ХХІ столітті / Томас Пикетти ; [пер. с англ.] – М., 2015.
11. Гайдучкий П.І. Незалежна економіка України / П.І.Гайдучкий. – К., 2014.
12. Бойко Н. Українці в Інтернеті: інтереси та пріоритети використання мережі / Наталія Бойко // Українське суспільство 1992– 2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 356–363.
13. Бойко Н. Л. Інтернет в житті пересічних українців: динаміка зростання / Н. Л. Бойко // Вектори змін українського суспільства / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2014. – С. 349–362.
14. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.
15. Злобіна О. Особливості мобілізації людського потенціалу в кризових умовах / О. Злобіна // Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 167.
16. Шульга М. Ідентичнісна безвідповідальність як перешкода на шляху соціальної інтеграції / М. Шульга // Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 266.
17. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації [Електронний ресурс] / Юрген Хабермас ; [пер. з англ.]. – Режим доступу : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Habermas.html>.
18. Лаффер А. Вам придется делать то, что делали в Европе 100 лет назад, а не сейчас [Електронний ресурс] / Артур Лаффер. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/rus/interview/2015/09/14/7038229>.

19. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Е. М. Лібанова. – К. : КНЕУ, 2008. – С. 143.

20. World of Work Report 2008 : Income Inequalities in the Age of Financial Globalization. – International Labour Office. – 2008. – Р. 24–25.

21. Див., наприклад : Persson T. Is inequality harmful for growth? Theory and evidence / T. Persson, G. Tabellini // *American Economic Review*. – 1994. – № 3. – Vol. 84. – Р. 600–621 ; Alessina A. Distribution politics and economic growth / A. Alessina, D. Rodrik // *Quarterly Journal of Economics*. – 1994. – № 2. – Vol. 109. – Р. 465–490.

22. Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром Розумкова 14–22 листопада 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1090.

23. За даними Інституту соціології НАН України : Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 539.

24. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М. : Новое издательство, 2011.

25. Ручка А. Зміни ціннісних пріоритетів населення України / А. Ручка // Мінливості культури: соціологічні проєкції / [А. Ручка, Н. Костенко, Л. Скокова та ін.]; за ред. Н. Костенко. – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 141–164.

26. Sztompka P. Civilizational incompetence: the trap of post-communist societies / P. Sztompka // *Zeitschrift für Soziologie*. – 1993. – Hf. 22 (2). – S. 85–95.

27. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba ; // Princeton (NJ). – Princeton University Press, 1963.

28. The World in 2016. – The Economist Intelligence Unit. – London, 2016. – P.100.

29. Koropetsky I. S. The Ukrainian Economy: Achievements, Problems, Challenges / I. S. Koropetsky, ed. – Harvard University Press : Cambridge, Mass, 1992. – 436 p.

30. Пирожков С. І. Проблеми прискорення інноваційного розвитку // С. І. Пирожков // *Економіст*. – 2005. – №. 4. – С. 25–31.

31. Інноваційна Україна–2020. Національна доповідь / за ред. Гейця В.М. та ін. – К. : НАНУ, 2015. – 336 с.

32. СССР в цифрах в 1985 году : Краткий статсборник. – М. : Финансы и статистика, 1986. – 253 с.

33. Mickiewicz T. Structural Response to Economic Transformation / T. Mickiewicz // *Communist Economies & Economic Transformation*. – 1994. – Vol.6. – N. 2. – P. 247–253.

34. Kubicek P. Variations on Corporatist Theme: Interest Associations in the Post-Soviet Ukraine and Russia / P. Kubicek // *Europe-Asia Studies*. – 1996. – Vol. 48. – P. 27–46.

35. Геєць В. М. Вихід із кризи. Роздуми над актуальним у зв'язку із прочитаним / В. М. Геєць, А. А. Гриценко // *Економіка України*. – 2013. – № 6. – С. 4–19.

36. Yegorov I. Schumpeterian Creative Destruction: the Case of Ukraine / I. Yegorov // *Rediscovering Schumpeter*; Carayannis E., Ziemnowicz Ch., eds. – Palgrave-Macmillan, 2007, – P. 409–431.

37. Попович О. С. Еволюція вікової структури наукових кадрів в Україні, Росії та Білорусі після 2000 року / О.С. Попович, О.П. Костриця // *Наука та наукознавство*. – 2016. – С. 40–49.

38. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

РОЗДІЛ 2.

АКТУАЛЬНІСТЬ НОВОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

2.1. Цивілізаційний вибір країни як вибір способу життя і цінностей

Починаючи з XIX століття термін «цивілізація» дедалі частіше застосовується у множині, що відобразило кардинальне переосмислення всього культурного процесу. Щоправда, поки що не вдалося створити вичерпний і загальновизнаний перелік усіх цивілізацій, що існували колись та існують нині. Сьогодні питання соціогуманітарного гатунку набувають особливої гостроти, а саме поняття «цивілізація» актуалізувалося не лише як категорія історико-культурного аналізу, а й як категорія суспільно-політичної практики, що, на жаль, дещо ускладнює його застосування через вплив поточної суспільно-політичної кон'юнктури.

Особливий, надзвичайно цікавий з теоретичної та практичної точок зору випадок являють собою країни, які розташовані в зонах міжцивілізаційних контактів. Перебуваючи під впливом різноманітних соціокультурних укладів, ці країни зіштовхуються з проблемою збереження своєї цілісності попри наявні відцентрові тенденції, викликані тяжінням представників різних соціальних груп та мешканців різних регіонів до орієнтації на зовнішні центри впливу. Загострюється ця проблема за умов суперництва центрів впливу, що пропонують альтернативні способи життя, форми соціальної організації та ціннісно-нормативні уклади. Зіткнення цих альтернатив провокує не лише внутрішню конкуренцію, але й призводить іноді до відкритого військового протистояння. Тематизація й перетворення культурно-цивілізаційних відмінностей на чинник політичної мобілізації в цьому разі виступає джерелом напруги, що спричиняє суспільні розколи. Прикладом такого протистояння може бути й ситуація, що склалася в Україні після подій 2013–2014 рр., адже ця ситуація відобразила всю строкатість українського соціокультурного ландшафту та трагічні наслідки використання соціокультурних відмінностей як чинників політичної боротьби.

Соціокультурний простір України є результатом рухів потужних культурно-історичних впливів, перетину і накладання багатьох зовнішніх хвиль.

Він не є остаточно оформленим. Кордони всередині країни являють собою не стільки чіткі демаркаційні лінії, скільки розмиті контактні зони. Така розмитість і певна невизначеність є, з одного боку, серйозним викликом для України як цілісної держави, з другого – можливістю гармонізації взаємодії. В цьому сенсі процес державотворення України принципово залежить від вдалого облаштування і впорядкування соціокультурного простору всупереч наявним зовнішнім впливам. Разом з тим, тривале перебування більшості української території у складі Російської імперії й СРСР та намагання Російської Федерації зберегти свій визначальний вплив на суспільно-політичне та економічне життя країни свідчать про необхідність винайдення і запровадження такого способу облаштування суспільного життя, що уможливив би подальший державний розвиток і цілісність країни попри існуючу цивілізаційну бінарність.

Враховуючи межове становище України, розв'язання зазначеної проблеми актуалізує питання цивілізаційного вибору країни, адже від нього залежатиме не лише зовнішньополітична орієнтація, але й майбутній культурний уклад та ціннісно-нормативні засади українського суспільного життя. Очевидно, що цивілізаційний вибір передбачає докорінну трансформацію способу життя. Здійснення цієї трансформації, з одного боку, має сприяти розв'язанню поточних суспільних проблем, з другого – закласти підґрунтя для оздоровлення, сприяти розвитку країни відповідно до нових культурних зразків. При цьому визначальними критеріями для цивілізаційного вибору повинні стати відповідність ціннісно-нормативних засад облаштування суспільного життя, збереження державного суверенітету України та її територіальної цілісності. Це, в свою чергу, вимагає порівняння між різними цивілізаційними зразками, що мають стати засадничими для обраного способу життя.

Актуальний цивілізаційний вибір України здійснюється в доволі складних історико-культурних умовах з огляду на істотні проблеми, пов'язані з розвитком світової цивілізації та ситуацією, що склалася в європейському регіоні. Посилення впливу на світову економіку і культуру азійських країн (Китай, Індія, Японія, Корея, Сінгапур та ін.) порушило питання про ефективну соціально-економічну модель, ґрунтовану на соціокультурних зразках, відмінних від західноєвропейських. Це пожвавило обговорення проблем західної цивілізації, кризи «держави загального добробуту» та послаблення впливу європейських країн на світову економіку. Водночас, важливим чинником на користь європейського вибору України слугує військове протистояння з Росією, в якому країни Європи та Північної Америки займають проукраїнську позицію, хоча частина західних політиків схильється на користь Москви.

Наявні, передусім історично зумовлені, відмінності шляхів формування європейських держав привертають увагу до визначення ролі економічних

та неекономічних (адміністративних, примусових) чинників суспільного розвитку, адже саме їх співвідношення визначає ціннісно-нормативні засади та спосіб облаштування суспільного життя різних цивілізацій. Це співвідношення може окреслити траєкторію тих суспільно-політичних змін, що необхідно здійснити, обираючи ту чи іншу цивілізаційну модель.

У рамках неоінституційного підходу відмінності між суспільно-політичними укладами, що характеризуються різним співвідношенням між економічними та неекономічними чинниками, розглядають як відмінності між логіками природної держави та порядком відкритого доступу. Ці два уклади загалом збігаються з наявними цивілізаційними моделями, де природна держава відповідає тим цивілізаціям, в яких зберігаються авторитарні способи правління з обмеженою соціальною мобільністю та нерозвиненими формами представницької влади. Прикладами є азійські, африканські, латиноамериканські країни. Натомість порядок відкритого доступу властивий країнам євроатлантичної цивілізації, де роль адміністративно-примусових чинників, порівняно з економічно-договірними, надзвичайно мала.

З погляду згаданого підходу, формування будь-якої держави передбачає створення певної владної групи, представники якої здатні утримувати монополію на застосування сили на певній території, чим і окреслюються межі їхньої юрисдикції. Природна держава обмежує доступ до ресурсів (землі, продуктивних сил, капіталу тощо) або контролю над певними видами діяльності (торгівлею, релігією, освітою), надаючи його тільки представникам елітних верств. Обмежений доступ уможливлює створення ренти для невеликого кола осіб, які, натомість, зобов'язуються сприяти режиму щодо виконання його функцій. Інакше кажучи, природна держава ґрунтована на засадах принципової нерівності між людьми та ігнорування думки громадян щодо політичного устрою. Політичні еліти закріплюють за собою право на отримання ренти шляхом підтримки міжособистісних зв'язків і вибудовування окремих соціальних ієрархій, що впорядковують доступ до ресурсів. Природним державам не властиве верховенство права, знеособлені правові відносини та гарантія прав власності [1, с. 54].

На відміну від природних держав, порядок відкритого доступу містить іншу логіку контролю проблем насильства й організації соціального життя. За цією логікою створюються потужні, консолідовані військові та поліцейні організації, підвладні політичній системі. Політична система, в свою чергу, обмежена інститутами, що створюють перешкоди для нелегітимного застосування насильства з боку держави. Збереження влади політичною партією чи коаліцією партій принципово залежить від їх підтримки з боку широких верст населення. Контроль над політичною системою відкритий для будь-якої групи згідно з формальними конституційними засобами.

Гарантована державою можливість вільного формування організацій забезпечує ненасильницьку конкуренцію в політиці, економіці, в інших сферах життєдіяльності.

Порядок відкритого доступу передбачає подвійний баланс: з одного боку, відкритий доступ і вхід в організації в економіці підтримують відкритий доступ у політиці, а з другого – відкритий доступ і вхід у політиці підтримують відкритий доступ в економіці. Такий баланс уможливорює появу множини організацій, які конкурують між собою, пожвавлюючи економічне зростання. Водночас це створює підґрунтя для розвитку громадянського суспільства, групи якого активно відстоюють свої інтереси. Відкритий доступ у політиці привносить конкурентну логіку в політичні процеси [1, с. 74].

Необхідність переходу України від природної держави до порядку відкритого доступу визначається чинниками як ціннісно-нормативного, так і практичного гатунків.

По-перше, привабливість цього способу облаштування суспільного життя пов'язана з тим, що ціннісно-нормативні настанови українців не мають принципових відмінностей від загальноєвропейських. У всякому разі, європейські цінності для мешканців України є набагато ближчими, ніж цінності азійських країн – пріоритет надається таким цінностям, як свобода, рівність, соціальна справедливість тощо. Що є відмінним від європейських країн, так це брак належних способів актуалізації цих цінностей у суспільно-політичному житті. Перехід до порядку відкритого доступу дає можливості формування культури верховенства права і гарантії прав особистості, стабільного правового порядку і реалізації декларованих цінностей у суспільному житті.

По-друге, порядок відкритого доступу має суттєві економічні переваги, адже він, на противагу соціально-економічним реаліям природної держави, створює умови для економічного зростання. Щоправда, успіхи східноазійських економік, зокрема китайської, що розвиваються в умовах природної держави, для окремих сучасних дослідників стають підставою щодо заперечення переваг відкритого доступу. Проте економічний поступ природної держави не лише суперечить ціннісним засадам української культури, складовими котрої є прагнення рівності, свободи і соціальної справедливості, а й містить серйозні загрози для економічного зростання. Адже спосіб ведення бізнесу в східноазійських економіках значною мірою побудований на моделі міжособистісних і сімейних зв'язків, що й убезпечує за умов відсутності належного правового порядку економічні трансакції. Не менш важливим чинником є вплив державної влади, її безпосереднє втручання в економічне життя та інші неекономічні засоби.

Виникнення й зміцнення груп з окремими інтересами, зокрема бізнес-груп, здатними впливати на державну політику, призводять до низки нега-

тивних наслідків. Перерозподіляючи ресурс на користь своїх членів, групи за інтересом зменшують ефективність і сукупний дохід суспільства, знижують можливості для впровадження нових технологій і уповільнюють темпи економічного зростання. Такі розподільчі коаліції використовують свій лобістський вплив на уряд, а свою економічну владу – на ринкові процеси. Лобіювання, в свою чергу, ускладнює урядове регулювання, створюючи численні спеціальні умови і винятки. Таким чином, зростання кількості розподільчих коаліцій призводить до ускладнення регулювання, посилення ролі держави і складності домовленостей, а також впливає на культуру суспільства. Виникає необхідність створення запобіжних чинників для протистояння корпоративному егоїзму.

По-третє, на користь порядку відкритого доступу діє низка політичних чинників. Серед таких чинників – спроби Російської Федерації залучити Україну до сфери свого безпосереднього впливу та посилити цей вплив через підтримку проросійських політичних сил. Прагнення України вийти з-під цього впливу наражалися на потужний спротив з боку російського керівництва, що, зрештою, призвело до відкритого військового протистояння та анексії частини української території. Вибір порядку відкритого доступу може обмежити процес втягування частини українських еліт в орбіту російського політичного впливу, що здійснюється допущенням їх до процесу купівлі та транзиту енергоносіїв. Поки що така перспектива є найбільш прийнятною для самого українського політичного класу, що сформувався на уламках радянської партійної номенклатури і успадкував її типові навички й уподобання.

Попри спроби лібералізації після розпаду СРСР у Російській Федерації реалізується модель природної держави, а зазначена форма отримання ренти є глибоко вкоріненою в суспільно-політичну модель Російської Федерації, побудованою на засадах, за висловом О. Бессонової, роздавальної (раздаточной – *рос.*) економіки [2]. Домінування в російській економічній системі роздавального принципу з внутрішньою неціновою регуляцією затребувала дещо специфічного принципу легітимації трудових відносин, відмінного від уявлення про найману працю. Цей принцип апелював до феномену служіння, а праця кваліфікувалася як службова. Службова праця має обов'язковий характер, викликаний зовнішніми щодо кожної людини умовами, визначеними державою. Станова соціальна структура відображала як розподіл роздач, так і перелік обов'язків і характер служіння [2, с. 37–48]. Це принципово відрізняє траєкторію соціального розвитку Росії від європейських країн. Станова структура європейських держав з розвитком ринків втрачала панівні позиції і поступалася класовій структурі, проте у Східній Європі відбувалася зміна старих станів новими разом з новим становим розподілом ресурсів. При цьому сама структура набувала

додаткової складності, відображаючи таким чином зростання складності соціально-економічних відносин.

Усталеність станової соціальної структури та порядку обмеженого доступу в сучасній Росії ставить перед Україною складне завдання, адже тривалий час перебування у складі єдиної держави та фактична відсутність досвіду альтернативного способу облаштування суспільно-політичного життя призвели до того, що в українському суспільно-політичному житті ще зберігаються очевидні ознаки природної держави у вигляді пережитків радянської доби. Щоправда, на відміну від Російської Федерації, де впродовж останніх років відбулося оновлення станової системи, в Україні вона перебуває у глибокій кризі. Проте слід зазначити, що причиною цієї кризи стали не стільки свідомий вибір українських політичних і культурних еліт на користь ліберально-демократичної моделі суспільно-політичного життя, скільки їхня неспроможність здійснювати владу у старий спосіб.

За великим рахунком, управлінська культура української еліти має переважно радянське коріння. Вузькість ресурсної бази, необхідної для забезпечення елітної ренти, спричинили жваву боротьбу політичних сил за право розпоряджатися державними ресурсами. Але всі спроби реорганізувати і оновити (пост)радянську модель управління соціально-економічними процесами лише призводили до громадського протистояння і суспільних конфліктів.

На жаль, попри те, що в Україні останнім часом домінантним є проєвропейський політичний курс, самий спосіб життя, форми облаштування соціокультурного та політичного просторів, ступінь інституціоналізації європейських норм та втілення останніх у поточні соціальні практики свідчать про відсутність у значної частини української управлінської еліти належного бачення всієї складності та фундаментальності наявних проблем. Певною мірою українські еліти є заручниками спільного історичного минулого, «ефекту колії», що спонукає до відтворення успадкованих способів урядування, водночас декларуючи зорієнтованість на європейські цінності та норми.

Очевидно, що реалізація цивілізаційного вибору України не може обмежуватися лише загальними деклараціями про належність до європейської цивілізації та ратифікацією норм ЄС. Вона потребує також докорінних змін у самих соціальних практиках і формах взаємодії громадян на всіх рівнях – у стосунках між собою, з центральними та місцевими органами влади. Тому разом з імплементацією європейських норм має відбуватися реорганізація способу життя громадян України, вироблення ними адекватної культури соціальних взаємин, що робить конче необхідним розробку і впровадження заходів зі сприяння налагодженню нових форм суспільної комунікації та соціального діалогу.

2.2. Соціогуманітарні аспекти цивілізаційного вибору України

Реалізація цивілізаційного вибору України передбачає трансформацію усіх сфер життєдіяльності, що вочевидь не може бути дуже швидким і безболісним процесом. Цей перехід до принципово нових форм суспільно-політичного життя стане можливим лише за умов скоординованої та узгодженої взаємодії представників усіх соціальних верств, зменшення соціальної напруги і винайдення оптимального способу інтеграції України у світову спільноту. Реалізація цього переходу потребує врахування багатьох чинників соціокультурного і гуманітарного характеру. Це завдання ускладнюється через те, що впродовж своєї історії в Україні й на східно-європейських теренах загалом домінували такі управлінські підходи, що були схильні ігнорувати або не брати до уваги соціогуманітарні чинники, ґрунтуючись переважно на адміністративних і авторитарних засобах впливу на громадян. Проте визначальною ознакою сьогодення стало те, що самий процес здійснення влади кардинально ускладнився. Це позначилося на браку легітимації політичних рішень та програм і зростанні недовіри до представників політичного класу і державної влади. Серед найбільш обговорюваних сьогодні особливого значення набули теми, пов'язані зі змінами в режимах функціонування сучасних держав, з проблемами довіри до політичних еліт та утвердження демократії на пострадянських теренах.

Спостерігаються помітні зміни у функціонуванні демократичних механізмів у провідних державах світу, що спричинило жваве обговорення зазначених проблем та цілу низку публікацій, автори яких намагалися віднайти відповіді на питання щодо подальшої долі як суверенної держави, так і самої демократичної моделі облаштування суспільно-політичного життя. Інтеграція до світових і європейських трансформацій опосередковує і надзвичайно ускладнює трансформації у Східній Європі, що, втім, робить необхідним урахування усієї множини чинників, які так чи інакше впливають на перебіг подій. Особливого значення в цьому разі набувають чинники соціогуманітарного характеру, пов'язані з такими засадничими для демократичного суспільного життя аспектами, як довіра, рівність, справедливість, солідарність, свобода тощо.

Реалізація цивілізаційного вибору України можлива за умов досягнення згоди переважної більшості громадян щодо напрямку і кінцевої мети суспільних змін. Це робить конче необхідним запровадження нових форм соціальної комунікації, покликаних забезпечити взаємопорозуміння громадян та винайдення спільних цінностей. Процедури узгодження цінностей та інтересів, у свою чергу, передбачають існування специфічних політичних

відносин, яким властиві широта охоплення (зрештою, вона має охопити всіх, хто перебуває під юрисдикцією держави), рівність прав (уникнення будь-якого обмеження в правах на етнічному, расовому, гендерному ґрунті), захищеність громадян від свавілля з боку державних органів, взаємозобов'язувальні консультації між громадянами та державою. Наведені параметри являють собою виміри варіацій політичних режимів, де зростання показників означає посилення демократизації, а зменшення – її згортання.

Визначальними для початку та/чи посилення демократичного процесу виявляються два чинники – внутрішні соціальні процеси в певній країні, які приводять до демократизації, та зовнішньополітичний тиск на політичний режим з боку інших держав, спрямований в напрямі демократизації [3, с. 233]. Проте зовнішньополітичний вплив не завжди має суто демократичний ефект. Тут, радше, відіграє важливу роль відповідний взаємовплив внутрішніх та зовнішніх чинників, здатність локальних політичних еліт зберегти контроль над ресурсами, витримавши тиск з боку зовнішніх гравців та внутрішніх опозиціонерів. Зокрема, за умов можливості зосередити і зберегти у своїх руках контроль над місцевими ресурсами (наприклад, контроль над корисними копалинами, які формують експортний потенціал національної економіки), що не передбачає налагодження взаємозобов'язувальних процедур узгодження з широкими верствами громадськості, еліта більшою мірою схильна до збереження та/чи відновлення (напів)авторитарних форм правління. Приклади – нинішній політичний режим РФ та нещодавній Венесуели.

Процес демократизації має сприяти взаємовпливу внутрішніх і зовнішніх чинників, що дозволить запустити три магістральні процеси, які визначають подальший демократичний напрям суспільно-політичного розвитку. Перший процес – інтеграція мереж довіри в публічну політику. Розмаїті мережі довіри (родинні, професійні, сусідські, етнічні тощо) являють собою фундаментальний соціальний механізм, побудований на відносинах взаємодопомоги та підтримки. Часто-густо розвиток і розгортання цих мереж відбувається за сприяння певних потестарних чи політичних центрів, внаслідок чого мережа довіри набуває вигляду патронажної мережі зі своєю внутрішньою ієрархією, правилами входу і виходу тощо. Європейська орієнтація допомагає запобігти формуванню такої ізольованої від транспарентної, публічної політики мережі, яка становить перешкоду для розвитку демократичних відносин. Реалізація європейського курсу сприятиме розпаду колишніх патронажних відносин (наприклад, відносин васал-сюзерен феодального ґатунку) і тим самим інтегруватиме мережі довіри в публічну політику. В межах європейського укладу патрон уже не спроможний забезпечувати належним чином своїх клієнтів ресурсами та послугами, а клієнт, у свою чергу, не схильний демонструвати лояльність щодо свого патрона.

Внаслідок цього вирішення соціальних питань потребуватиме запровадження уже під державним та публічним контролем централізованих соціальних служб, покликаних надавати відповідні послуги. Становлення національних держав на європейських теренах упродовж XVIII–XX ст., власне кажучи, і супроводжувалося дезінтеграцією старих і інтеграцією нових мереж довіри до публічної політики, викликаних кардинальними соціокультурними трансформаціями. Сприятливою для цієї інтеграції виявилася реалізація загальнонаціональних інфраструктурних проєктів, спрямованих на розв'язання спільних проблем. Становлення національних систем охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення завдало нищівного удару ізольованим мережам довіри та мало очевидний емансипаційний ефект.

Проте саме у цьому разі потенціал держави стає визначальним для розвитку демократії. Від спроможності держави розвивати і відтворювати розгалужену соціальну інфраструктуру залежить ступінь відкритості для публічної політики соціальних питань, а відтак і залученість широких соціальних верств до публічної політики. Тому за умов кардинальних соціально-політичних перетворень зростає небезпека соціальної дезінтеграції, викликані руйнацією наявної системи соціального забезпечення та виникненням та/або відродженням впливу альтернативних мереж довіри. Зазвичай такі мережі ґрунтовані на взаємообміні різними соціальними послугами між представниками близьких соціальних позицій. Утім, аналізуючи конкретні випадки соціальної дезінтеграції, виявляється доцільним брати до уваги соціокультурний контекст та історичне тло, на якому розгортаються зазначені процеси. Зокрема, це повною мірою стосується України, для якої, на відміну від країн, що пережили попередню хвилю демократизації (країни Південної Європи та Латинської Америки), властива дещо інша вихідна позиція, адже демократизація східноєвропейського регіону відбувається після радикальних модернізаційних змін радянської доби. В цьому разі трансформація соціальної структури вихідним пунктом має не доіндустріальні, домодерні, традиційні соціокультурні форми, а індустріальні радянські.

Враховуючи це, інтеграція мереж довіри в публічну політику на українських теренах відбувалася б не завдяки дезінтеграції ізольованих мереж традиційного ґатунку, а шляхом дезінтеграції публічних мереж довіри радянського ґатунку, супроводжувані виникненням та/чи поверненням до домодерних форм соціальної підтримки й ізоляції соціальних мереж з подальшою реінтеграцією мереж довіри до публічної політики. Тому для аналізу постсоціалістичних трансформацій вкрай важливим стає врахування впливу диспозицій соціальних агентів, які посідали різні позиції в соціальній структурі радянської доби, що позначилося на характері соціальних відносин і зв'язків, які виникли впродовж соціальної дезінтеграції постсоціалістичної доби.

Спостережувані соціальні зміни в Україні позначилися на розвитку соціальних зв'язків, що призвело, передусім, до посилення більшої ізольованості їх, порівняно з радянським часом. Щоправда, на ступінь і характер ізольованості мали вплив різні чинники – професійні, культурі, освітні, регіональні. Вже соціологами було відзначено зменшення ступеня довіри до державних інституцій та збереження високого ступеня довіри до безпосереднього життєвого оточення. Можна припустити, що соціокультурна різномірність України позначиться на особливостях соціальних зв'язків, які розвиватимуться під час соціальних трансформацій. Скоріше за все і надалі спостерігатиметься поглиблення соціальної диференціації, яке, до того ж, супроводжуватиметься закріпленням соціально-статусних відмінностей та виокремленням різних соціокультурних трендів. Посилення майнового поділу між громадянами України позначатиметься на їхніх можливостях і соціокультурних орієнтаціях – на доступі до певних каналів комунікації і споживанні культурних благ.

Найнижчі та найменш соціально захищені верстви зберігатимуть та/або відновлюватимуть родинні, сусідські та дружні зв'язки. В регіонах з переважно сільським населенням (Захід і Центр) роль родинних зв'язків буде відігравати більшу роль, ніж у регіонах з міським населенням (Схід і Південь), зростання якого відбувалося впродовж ХХ сторіччя за рахунок міграційних потоків з-поза меж України, внаслідок чого значна кількість мешканців не має родичів у селі в своєму регіоні. Погіршення ситуації на ринку праці спричинятиме перехід частки найманих працівників до нестабільних форм зайнятості – тимчасова робота, присадибне господарство, заробітчанство тощо. Зазначений процес разом зі зростанням тіньового сектору економіки провокуватиме виникнення нових патронажних мереж на місцевому рівні. Сприятливим для цього стане недорозвиненість політичного життя на місцевому рівні, а відтак і відсутність механізмів залучення громадян до публічної політики.

Другий процес – ізоляція публічної політики від категоріальної нерівності. Специфічним для вітчизняного політичного режиму останніх десятиліть було те, що він заперечував *de jure* будь-які форми нерівності у доступі до публічного політичного життя. Вже у радянському законодавстві з часом були вилучені дискримінаційні норми. Навпаки, воно гарантувало громадянину і людині весь перелік так званих «буржуазних» політичних прав і свобод (свобода слова, совісті, пересування тощо) плюс низку соціальних прав (права на працю, на відпочинок, освіту, охорону здоров'я тощо). Щоправда, існував неформальний розрив між задекларованими правами і свободами та їхнім забезпеченням з боку влади. Попри відсутність у законодавстві норм, що засвідчували б про наявність категоріальної нерівності, фактично влада керувалася у своїх діях низкою підзаконних,

зазвичай неоприлюднених норм (інструкцій, партійних директив, закритих постанов тощо), згідно з якими деякі категорії населення були позбавлені доступу до певних посад та рівних можливостей у кар'єрному просуванні.

Сучасне українське законодавство успадкувало і навіть розширило перелік політичних прав і свобод. В українській політичній практиці відсутні норми, що їх можна було б кваліфікувати як вияв категоріальної нерівності, адже наявність у Конституції України антидискримінаційних положень прямо заперечує обмеження у правах на ґрунті раси, національності, статі, соціального походження тощо. Проте нерівність набуває вираження на етапі реалізації прав громадян, передусім права на участь у політичному житті. В цьому разі йдеться про запровадження таких регуляторних норм, які створюють переваги для представників заможних соціальних груп, хоча явним чином не заперечують права інших. Передусім це стосується реалізації громадянином свого права бути обраним, позаяк у цьому разі фактично має місце майновий ценз – законодавчі норми прописані так або контроль над дотриманням законодавства здійснюється у такий спосіб, що фактично запроваджується нерівність на майновому ґрунті. Звичайно, важко знайти країну, де майнові відмінності не відігравали би значної ролі, проте законодавча практика демократичних країн більшою мірою спрямована на її мінімізацію.

Інакше кажучи, в українському суспільно-політичному житті має місце не юридично закріплена категоріальна нерівність громадян, а нерівність у ресурсах досягнення успіху. Попри формально високий ступінь залучення громадян до публічної політики реальна участь у політичному житті, як свідчать події на Майдані, здебільшого стосується протестних акцій. З огляду на це, демократизація українського суспільно-політичного життя уможливується завдяки удосконаленню процедур залучення громадян до публічної політики та регуляторних норм політичного публічного адміністрування.

Третій процес – ліквідація незалежних центрів влади, що мають засоби застосування насильства, з подальшим посиленням впливу населення на публічну політику і зростанням державного контролю публічної політики. Пострадянські витоки українських суспільно-політичних перетворень і в цьому разі визначають особливості поточних процесів, адже, знову ж таки, на відміну від країн Латинської Америки, де зміцнення позицій державного регулювання часто-густо відбувалося шляхом кооптації чи відвертої боротьби з альтернативними військово-політичними осередками, а центральна влада не завжди зберігала контроль над всією територією країни, в Україні після надзвичайно централізованого державного контролю над публічною сферою та повною відсутністю за радянських часів потужних центрів сили, що протистояли би державній владі, спостерігається відчутна дезінтеграція державної влади і втрата контролю над нелегітимним застосуванням фізичного примусу, що мають місце на її території.

У цьому разі йдеться про радикальне скорочення потенціалу держави, тобто здатності приймати і втілювати у життя власні рішення. Якщо взяти до уваги, що контроль над засобами фізичного примусу відігравав визначальну роль у становленні держав модерного гатунку, що так чи інакше визнавалося всіма дослідниками, втрата цього контролю автоматично запускає процеси утворення альтернативних державі центрів сили, які намагатимуться встановити свій власний контроль та/або забезпечити належний рівень безпеки завдяки утворенню патронажних мереж, що охоплюватимуть відповідну територію.

Європейська цивілізаційна матриця містить такий важливий компонент, як застосування/незастосування насильства державною владою. «Роздержавлення» в сфері суспільної безпеки, що спостерігається останнім часом, часто-густо означає повернення фізичного насильства в звичайне життя, набуваючи вираження у виникненні чисельних силових угруповань та зростанні злочинності через поживавлення конкурентної боротьби за контроль над соціальним простором. Особливо явно ця проблема постала в 1990-ті роки, коли послаблення державного контролю над застосуванням фізичного насильства супроводжувалося кардинальними змінами в економічному укладі регіону та становленням підприємництва як окремого соціального класу. Пізніше серйозним викликом для держави стали сформовані під час Євромайдану і антитерористичної операції на Донбасі невідконтрольні державі добровільні (пара)мілітарні групи.

Слід наголосити, що зазначене «Роздержавлення» своїм безпосереднім наслідком має зникнення зі специфічного «поля влади, зрозумілого як простір гри, всередині якого власники капіталу (різних його видів) борються саме за владу над державою, тобто над державним капіталом, що дає владу над різними видами капіталу та над їх відтворенням» [1, с. 136]. Тому деконцентрація засобів фізичного примусу виявляється руйнівною для всієї системи державного управління, оскільки зачіпає фундаментальні механізми уніфікованого контролю над політичним процесом та забезпеченням прав власності. Не дивно, що приватні силові структури беруть активну участь як в охороні, так і в оспорюванні шляхом рейдерських захоплень власності підприємців.

Втрата державною владою контролю над застосуванням фізичного насильства вказує на деконцентрацію капіталу фізичного примусу, який, з огляду на здатність держави впроваджувати свої рішення, є її базовим капіталом, відображаючи, якщо скористатися відомим висловом М. Вебера, монополію на легітимне фізичне насильство. Розвиваючи цю інтуїцію, П. Бурд'є запропонував розглядати становлення держави як процес концентрації різних видів капіталу. Окрім процесів концентрації капіталу фізичного примусу, він виокремив також і концентрацію економічного капіталу шляхом уніфікації

економічного простору (формування національного ринку, системи єдиного для всієї території оподаткування); концентрацію інформаційного капіталу, що набуває вираження в уніфікації культурного ринку, накопиченні статистичної інформації, формуванні архівів, системи національного обліку, картографування, кодифікації відомостей та, зрештою, створенні цілісного уявлення про світ, що поширюється і ретранслюється каналами мас-медіа, через систему освіти; концентрацію символічного капіталу, що являє собою форму, що її набуває будь-який капітал (економічний, культурний, соціальний тощо), коли він сприймається через категорії сприйняття, які самі є результатом інкорпорації поділів та опозицій, вписаних у структуру розподілу цього виду капіталу. «З цього виходить, що держава, яка володіє засобами нав'язування і навіювання стійких принципів бачення і поділу, відповідних її власним структурам, є винятковим місцем концентрації та здійснення символічної влади» [4, с. 144].

Концентрований у руках держави символічний капітал стає засобом «підкріплення», а відтак і відтворення у часі відповідних усталеним у соціальному середовищі відносинам когнітивних структур. Сама концепція символічної влади дозволяє пояснити, яким чином концентрація в одному центрі засобів фізичного примусу починає сприйматися як щось природне, вписане у загальну структуру сприйняття, розуміння і оцінювання ситуації. Володіння символічною владою уможливорює узгодження порядку світу та порядку мислення, здійснюваного в процесі соціалізації індивіда.

Повертаючись до проблем Української держави, слід зазначити, що виникнення незалежних від держави центрів фізичного примусу та втрата державною владою контролю над застосуванням насильства супроводжується також й іншими деструктивними процесами. Цілком очевидні та жваво обговорювані в публічній сфері є проблеми, пов'язані з втратою контролю над економічним простором через розростання тіньового сектору, відсутністю рівного доступу громадян до публічної сфери, низькою якістю послуг, що надає держава, тощо. Все це дозволяє стверджувати про втрату державою і символічного капіталу, оскільки обіг і відтворення останнього потребує відсутнього сьогодні узгодження об'єктивних і суб'єктивних структур.

Так чи інакше, поточні процеси свідчать про подальше загострення кризових явищ, викликане відсутністю принципових зрушень у реформуванні державних структур регулювання суспільних процесів. Брак реформ обертається зростанням неузгодженості між сприйняттям і оцінюванням соціальним суб'єктом ситуацій і подій у світі та, з іншого боку, вимогами, що висувають задля регулювання соціальних практик державні структури. Подолання цієї неузгодженості виявляється конче необхідним, адже саме від цього залежить реалізація цивілізаційного вибору України і збережен-

ня української державності. Інакше кажучи, успіх українських реформ, що вочевидь вимагають запровадження непопулярних заходів, потребує їх виправдання і пояснення з боку представників державної влади, запровадження таких форм соціальної комунікації, які спроможні забезпечити оприявлення наявних у суспільстві цінностей та інтересів з метою їх подальшого публічного обговорення і взаємоузгодження.

2.3. Екологічний вибір країни і природно-ресурсні домінанти

Об'єктивний характер інтернаціоналізації системи регулювання природокористування та розв'язання екологічних проблем впливає з того, що природно-ресурсний потенціал окремих країн та певні види природних благ не завжди мають конкретну територіальну прив'язку, а їх просторово-часова континуальність змушує держави синхронізувати свою екологічну та економічну політику. У вересні 2015 р. країни ухвалили нову програму сталого розвитку і уклали нову глобальну угоду зі зміни клімату. Діяльність, здійснювана в 2015 р., мала своїм результатом появу нових Цілей сталого розвитку, які ґрунтуються на восьми Цілях розвитку тисячоліття. Нові Цілі сталого розвитку (ЦСР), яких на сьогодні дотримуються всі країни світу, встановлюють власні показники розвитку і включають 17 цілей і 169 конкретних завдань. Перелік ЦСР був офіційно затверджений на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН в кінці вересня 2015 р. [5].

Тривалий період однією з базових природоохоронних конвенцій був Кіотський протокол, який зобов'язував країни поступово скорочувати викиди парникових газів з метою запобігання прискоренню темпів глобального потепління. Неприєднання до цієї угоди двох основних забруднювачів довкілля (США та Китаю) не дало можливості отримати очікувані вигоди від її поширення. На зміну Кіотському протоколу прийшов Паризький договір. Угода набере чинності 1 січня 2021 р. після ратифікації щонайменше 55 державами, обсяг викидів парникових газів яких становить щонайменше 55% від загальносвітових. Паризький договір потенційно накладає на Україну нові зобов'язання зі скорочення викидів парникових газів. Це безпосередньо впливає на розвиток енергетичного сектору країни як найбільшого джерела викидів парникових газів [6].

З огляду на необхідність імплементації у вітчизняну практику формування екологічної політики та регулювання відтворення природно-ресурсного потенціалу Цілей сталого розвитку та пріоритетів Паризького договору насамперед актуалізується питання трансформації системи фіскального регулювання природокористування та забруднення навколишнього природного середовища, зокрема, надання стимулюючого характеру окремим видам

природно-ресурсних (рентних) платежів та екологічних податків, які б змушували природокористувачів знижувати емісію парникових газів, поглиблювати комплексність переробки природних ресурсів, забезпечувати екологізацію всіх відтворювальних фаз та ресурсозбереження на всіх етапах виробничого циклу, підвищувати дієвість використання природних благ задля подолання бідності.

У цьому контексті постає проблема екологічного вибору України в коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі. Україна вже давно віднесена до групи країн з найвищим рівнем техногенного впливу на довкілля. Це пов'язано з високим рівнем спрацювання не лише виробничих потужностей, а й об'єктів природоохоронної інфраструктури [7], що потребує нарощення обсягів капітальних інвестицій у модернізацію каналізаційних і водопровідних мереж, очисних споруд, відтворення ґрунту, поверхневих і підземних вод, збереження біорізноманіття.

На жаль, масових прецедентів нарощування інвестиційного потенціалу охорони навколишнього середовища не спостерігається. Владні інститути, особливо базового рівня, і далі активно перерозподіляють комунальну власність та спрямовують наявні активи на поточне проїдання, а не на зміцнення виробничої і природоохоронної інфраструктури.

Капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища протягом 2002–2015 рр. відображали висхідний тренд із незначним просіданням у 2005, 2010, 2013 і 2015 роках (рис. 2.1.). Підвищення рівня капіталізації промислових підприємств сприяло розширенню можливостей фінансування природоохоронних проєктів. Однак у структурі капітальних інвестицій в економіку України питома вага капітальних інвестицій на охорону навколишнього середовища залишається незначною.

Особливою складністю відзначаються підходи щодо інституціоналізації нових для України форм та джерел інвестиційного забезпечення природоохоронної і природоексплуатаційної діяльності, оскільки наглядною є значна недокапіталізованість більшості природних ресурсів, які залучаються у відтворювальний процес [8]. В латентному стані перебуває система інтегрованого управління природними ресурсами, особливо на регіональному рівні. Територіальні громади не наділені достатніми правами та повноваженнями щодо володіння, користування та розпоряджання природними ресурсами як у межах населених пунктів, так і на прилеглих територіях.

Спектр джерел інвестицій природоохоронного спрямування також є звуженим через численні інституціональні обмеження щодо володіння і користування об'єктами природоохоронної інфраструктури та природно-ресурсними активами [9, с. 8]. В останні роки дещо збільшилася частка природоохоронних інвестицій, профінансованих за рахунок коштів міжнародних фінансово-кредитних організацій та міждержавних об'єднань, у тому числі

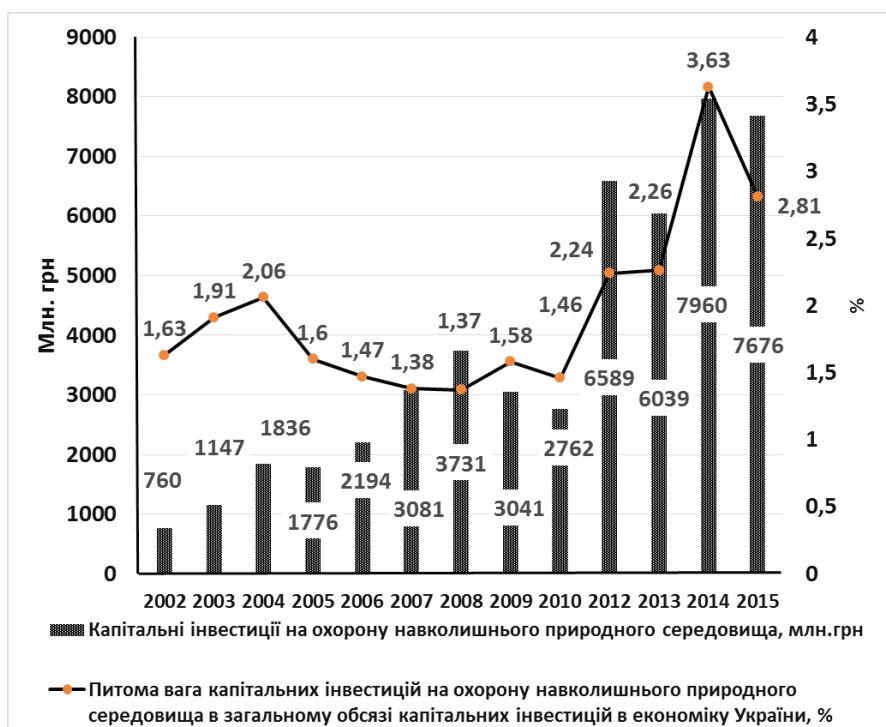

Рис. 2.1. Капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища та їх питома вага в загальному обсязі капітальних інвестицій в економіку України*

Примітка:

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України.

й у рамках реалізації проектів транскордонного співробітництва. Разом з тим, відсутні масові прецеденти освоєння портфельних інвестицій природоохоронного спрямування як через нерозвиненість вітчизняного фондового ринку, так і безініціативність місцевих органів влади в напрямі випуску боргових зобов'язань.

Нинішня ситуація в національній економіці поставила значну кількість підприємств, особливо малих та середніх, у ситуацію, коли фінансування екологічних пріоритетів для них стало непідйомним. Натомість підприємства, що входять в інтегровані фінансово-промислові об'єднання і мають мільярдні обороти, здатні профінансувати навіть надзвичайно капіталомісткі природоохоронні проекти, що суттєво знизить рівень викидів та скидів шкідливих речовин у навколишнє середовище і сприятиме покращенню умов життєдіяльності широких мас населення.

Виходячи з несформованості інституціонального середовища екологічного регулювання виробничо-господарської діяльності та обмеженості джерел фінансового забезпечення реалізації природоохоронних проектів, Україна постала перед необхідністю розв'язання ряду завдань:

– у короткостроковій перспективі: формування сучасної системи моніторингу за джерелами викидів та скидів забруднюючих речовин, а також за розміщенням, утилізацією та захороненням відходів; налагодження оперативного взаємозв'язку між системою природно-ресурсного та екологічного моніторингу та підрозділами Державної фіскальної служби з метою ідентифікації реальної бази стягнення екологічних податків та рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів; впровадження європейського досвіду формування позабюджетних екологічних фондів на основі залучення фінансових ресурсів нерезидентів; інтенсифікація транс-кордонного співробітництва щодо реалізації природоохоронних ініціатив, зокрема, в рамках проекту Європейського Союзу «Східне партнерство».

– у середньостроковій перспективі: диверсифікація джерел, форм та методів інвестиційного забезпечення реалізації природоохоронних проєктів; завершення апроксимації вітчизняного законодавства до європейського через імплементацію природних та природоохоронних директив Європейського Союзу; поступове перенесення центру тяжіння у розв'язанні екологічних проблем на базовий рівень у зв'язку з децентралізацією влади та реформою місцевого самоврядування; диверсифікація інституціональних форм співпраці держави, територіальних громад та суб'єктів приватного підприємництва в природоохоронній сфері.

– у довгостроковій перспективі: перехід від адміністративно-територіального принципу управління природними ресурсами до інтегрованого; надання широкого спектра преференцій для суб'єктів екологічного підприємництва, які працюють у сфері використання промислових та побутових відходів; масова модернізація та реконструкція об'єктів природоохоронної інфраструктури промислових підприємств, а також комунальних мереж.

Природні ресурси загальнодержавного значення відповідно до вітчизняного законодавства перебувають у власності українського народу, і рента за їх використання повинна перерозподілятися на користь бюджетів різного рівня. Однак природні ресурси, в першу чергу, мінерально-сировинні, стали ресурсною базою розвитку вертикально інтегрованих підприємницьких об'єднань і основною передумовою домінування олігархічного капіталу на базових ринках. Державна економічна політика не оперує відповідним набором інструментів, які забезпечили б фактичне збереження природних ресурсів у власності українського народу, в першу чергу тих, які дали б можливість зміцнити енергетичну самодостатність і вже тоді поступово зменшувати залежність від Російської Федерації.

Україні притаманні і «голландська хвороба» – негативний ефект, пов'язаний з відкриттям родовищ корисних копалин або зростанням цін на експорт видобувних галузей, і «ресурсне прокляття» – явище в економіці, пов'язане з тим, що країни, які володіють значними запасами природних ре-

сурсів, є менш економічно розвиненими, ніж країни з невеликими їх запасами. Обидва ці явища запрограмували вітчизняну сировинну модель розвитку національної економіки, що сприяло формуванню великого олігархічного капіталу, який зміцнився за рахунок присвоєння природно-ресурсної ренти та монополізації базових ринків.

Особливо показовим в останні роки є вітчизняний феномен «ресурсного прокляття» в аграрному секторі, де вертикально інтегровані підприємницькі об'єднання холдингового типу внаслідок концентрації значного банку надзвичайно родючих сільськогосподарських земель зайняли домінуюче становище на аграрних ринках, поступово витісняючи традиційні форми аграрного підприємництва і тим самим сприяючи занепаду сільських населених пунктів.

Однією з причин зростання рівня капіталізації аграрного бізнесу є унікальні природно-кліматичні передумови для нарощування обсягів виробництва, які підкріплені надмірними державними преференціями суб'єктам великого аграрного підприємництва (холдингових формувань). Головна спрямованість діяльності таких холдингових утворень – вирощування зернових («зерновий перегин») і технічних культур енергетичного спрямування, призначених для експорту. При цьому поглиблена переробка сільськогосподарської сировини перейшла в чергову фазу стагнації. Всього починаючи з 2005 р. експорт сільськогосподарської продукції зріс в 3,5 рази і досяг значення в 14,6 млрд дол. США у 2015 р., що становить 38% від загального обсягу експорту країни. Однак за аналогічний період частка продукції з високою доданою вартістю (в основному готові харчові продукти) знизилася в два рази.

Причиною загострення «ресурсного прокляття» в аграрному секторі є законсервована половинчастість і квазіринковість у перерозподілі земель сільськогосподарського призначення. Пролонгація з року в рік мораторію на вільний обіг сільськогосподарських земель позбавляє власників паїв, які багато років самовіддано працювали в колгоспах і радгоспах, а також їх нащадків конституційного права розпоряджатися належним їм активом і підвищувати інвестиційну привабливість сільських домогосподарств, а також сприяти диверсифікації сільської економіки. Зате консервація вільного обігу сільськогосподарських угідь – це основна інституціональна передумова «орендної кабали» для власників паїв і сприятливий ґрунт для монокультуризації рослинництва сільськогосподарськими підприємствами, які входять до складу вертикально і горизонтально інтегрованих підприємницьких структур холдингового типу.

Аналізуючи цивілізаційний аспект екологодеструктивної та природоруйнівної діяльності в лісгосподарській галузі, видається важливим прогноз можливих наслідків та пропозиція окремих превентивних заходів.

У лісовому господарстві збереглася надмірно централізована вертикаль управління, яка не дає можливості постійним лісокористувачам (державним лісогосподарським підприємствам) повною мірою використовувати наявні резерви підвищення рівня капіталізації господарського освоєння лісових благ.

Найбільш детермінуючим (екологодеструктивні та природоруйнівні процеси) чинником у лісовому господарстві виступає сировинна спрямованість вітчизняного експорту лісопродукції, яка стала наслідком багаторічної практики максимально можливого вивозу необробленої деревини за кордон. Невідкладним завданням є створення інструментів державної екологічної політики, які спонукали б максимальною мірою використовувати потенціал поглибленої лісопереробки і включатися тим самим у глобальні ланцюги доданої вартості та зводити до мінімуму непродуктивний експорт лісосировини, а відтак і вирубування лісів.

Розрахунки на основі даних Державної служби статистики показують, що якщо у 2001 р. вартість експорту деревини і виробів з деревини становила 229,9 млн дол. США, у 2008 р. – 801,2 млн дол. США, то у 2015 р. вартість експорту цієї товарної групи склала 1107,2 млн грн. Якщо у 2001 р. питома вага вартості експорту деревини і виробів з деревини в загальній вартості українського експорту становила 1,4%, то у 2015 р. вона склала 2,6%.

Прийняття законодавчого акта, який передбачає запровадження мораторію на експорт необробленої деревини, було спрямоване на обмеження вивозу лісопродукції з низькою доданою вартістю, на збільшення пропозиції необробленої деревини на вітчизняному ринку, що мало б призвести до зменшення її ціни і підвищити доступність для суб'єктів малого та середнього підприємництва.

За період з 2000–2014 рр. відбулися значні зміни в динаміці вартості експорту круглого лісу. Якщо у 2000 р. вартість експорту круглого лісу становила 32 млн дол. США, у 2008 р – 164,9 млн дол. США, то у 2014 р. вона збільшилася до 237,5 млн дол. США. Тобто у 2014 р. вартість експорту круглого лісу, порівняно з 2000 роком, збільшилася більш ніж у 7 разів. Причому за аналізований період питома вага круглого лісу в загальному обсязі експорту деревини та виробів з деревини коливалася в діапазоні 13,2–25,5%. На перший погляд, відсоток необробленої деревини не є дуже високим, але практика показує, що суб'єкти лісогосподарського підприємництва задля уникнення обмежень на необроблену деревину цілеспрямовано круглий ліс використовували для виробництва палетів для їх подальшого експорту.

Тобто, з року в рік зростали обсяги експорту круглого лісу, добутого шляхом розширення площ його вирубування, тобто скорочення площ лісів.

Надзвичайно деструктивний вплив на процеси лісокористування справив селективний характер мораторію на експорт необробленої деревини

в зв'язку з тим, що обмеження на вивезення хвойного лісу вступають в дію тільки з 1 січня 2017 р. Якщо врахувати часовий інтервал між введенням мораторію на експорт необробленої деревини відповідно до Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» (мораторій вводився з 1 листопада 2015 р.) і введенням мораторію на експорт необробленої деревини хвойних порід (з 1 січня 2017 р.), то напрошується висновок про те, що фактично закладено завуальований стимул для максимально можливого вивезення хвойного лісу до кінця 2016 р., що спровокувало прискорену заготівлю хвойних порід, яка не завжди кореспондується з матеріалами лісовпорядкування.

За даними статистичної служби Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAOSTAT) та Державної служби статистики України, за період з 1995 р. по 2014 р. питома вага експорту хвойного лісу в загальному обсязі експорту круглого лісу має чітко виражений висхідний тренд. Якщо в 1995 р. цей показник становив 31,3%, в 2000 р. – 40,5%, в 2008 р. – 52,2%, то в 2014 р. він досяг рівня 89,1%. Тобто, фактично мораторій, який вступив в дію з 1 листопада 2015 р., стосується лише 10–15% обсягу експорту круглого лісу.

Сьогодні вже розпочалася кампанія щодо відміни мораторію на експорт необробленої деревини. Ініціатори відміни прикриваються численними конвенціями ЄС та СОТ, які передбачають заборону на використання різного роду обмежень на експорт. Якщо на шальку терезів поставити, з одного боку, доцільність відновлення експорту необробленої деревини, який окремі лобістські кола розглядають як важливий фактор збереження лісової галузі і відтворення ресурсно-виробничого потенціалу державних лісгосподарських підприємств, а з іншого – перспективи капіталізації лісового сектору у зв'язку зі збільшенням пропозиції деревини на вітчизняному ринку і розширенням тим самим ресурсної бази відновлення потенціалу деревообробної промисловості, то однозначно пріоритет повинен надаватися створенню сприятливих передумов для відродження вітчизняної лісопереробки, що має позитивно вплинути на стан лісів в Україні.

Своєрідною квінтесенцією екологічного та правового нігілізму стала для України так звана «бурштинова лихоманка». Соціально-економічний розвиток поліських адміністративних районів значною мірою пов'язаний з ефективним використанням місцевого природно-ресурсного потенціалу, який виступає сировинною базою розвитку сільськогосподарського виробництва, лісгосподарського, рекреаційного та водогосподарського підприємництва. Значні резерви для прискорення соціально-економічного піднесення сільських депресивних територій пов'язані з налагодженням видобутку бурштину.

Видобуток бурштину сьогодні став одним з найбільш резонансних видів природокористування, який так і не набув належного інституціонального

супроводження, що й призвело до несанкціонованих дій окремих груп осіб як місцевих жителів, так і приїжджих шукачів швидкого заробітку.

Об'єктивною причиною «бурштинової лихоманки» стало доведення до зuboжіння жителів поліських сіл, які, не маючи змоги отримувати необхідну величину доходів для забезпечення нормальних умов життєдіяльності, активно видобувають бурштин [10, с. 6]. Основна галузь, де традиційно була зайнята переважна більшість місцевого населення – аграрний сектор – так і не відновилася від глибокої кризи 90-х років минулого століття.

«Бурштинова лихоманка», чи «поліський армагеддон» – це маркер системи управління природокористуванням, яка є віддзеркаленням спотвореної економічної політики в частині регулювання використання природно-ресурсного потенціалу, що реалізується в Україні з кінця 1999 р. і яка заклала підвалини для компрадорсько-олігархічної моделі економіки. Сьогодні настає момент, коли стане очевидним – чи будуть новообрані у 2015 р. депутати обласних та районних рад формувати прозорий механізм видобутку і переробки бурштину, чи й надалі у завуальованій формі покриватимуть існуючі схеми незаконного видобутку цінного органічного мінералу.

Законодавче врегулювання видобутку бурштину є дуже складним, оскільки потребує внесення суттєвих змін в окремі ресурсні кодекси (Кодекс України про надра, Земельний та Лісовий кодекси), якими має бути передбачене стягування рентної плати за користування надрами для видобутку корисних копалин і розподіл отриманих коштів між бюджетами різного рівня.

Ефективною формою легалізації видобутку бурштину, за якої максимальною мірою будуть враховані інтереси сільських територіальних громад та вимоги природоохоронного законодавства, може бути державно-приватне партнерство. У такому форматі підприємницької діяльності одним з партнерів виступає держава чи територіальна громада, а іншим партнером – суб'єкт підприємницької діяльності. При цьому права власності на природні та природно-господарські активи не передаються приватному партнеру.

Світова спільнота понад 20 років тому дійшла висновку, що глобальна економіка зможе динамічно розвиватися, не ставлячи під загрозу потреби в ресурсах майбутніх поколінь, лише на основі умонтування в практику господарювання пріоритетів сталого розвитку. Квінтесенцією глобального тренду є схвалення 17 Цілей сталого розвитку, які мають бути модифіковані для країн з різним рівнем економіки і темпами її динаміки. Мета реалізації цих цілей полягає в тому, щоб максимальною мірою скоротити той розрив в економічному, соціальному й екологічному розвитку, який існує між «золотим мільярдом» та рештою світу [11]. Включення України у процес імплементації згаданих цілей відкриває для неї можливість позбутися зашморгу ресурсомісткої структури національної економіки.

Досягнення цілей сталого розвитку – це не одноразова дія, це перманентний процес, який не повинен відкладатися на завтра, на «кращі часи», бо така фатальна помилка кумулятивним чином негативно відіб'ється на темпах соціально-економічного розвитку країни не лише у довгостроковій, а й у середньостроковій перспективі. Базові пріоритети сталого розвитку мають бути вмонтовані в систему світоглядних цінностей усіх суб'єктів соціально-економічного розвитку, а децентралізація влади та євроінтеграція повинні сформувати ресурсні можливості та інституціональне підґрунтя їх досягнення [12].

Незважаючи на значну кількість різноманітних інституціональних та фінансових обмежень, Україна за останні роки інтенсивно просувається в напрямі імплементації цілей сталого розвитку. Звичайно, якщо п'ятнадцять років тому все це відбувалося на декларативному, концептуальному рівні, то за останній період вітчизняна наука вже сформувала критично необхідне методологічне й інституціональне підґрунтя для наближення окремих сегментів національного господарства до тих індикаторів сталого розвитку, які схвалені світовою спільнотою. В цьому ж фарватері працює й українська влада, свідченням чого є затвердження Главою держави Стратегії сталого розвитку «Україна–2020».

2.4. Імператив зміни науково-технологічної та виробничої сфер

Інновації стали основним рушієм економічного розвитку у сучасному світі. Як зазначалося у спеціальній доповіді, підготовленій експертами ОЕСР, після кризи 2008–2009 рр. стало абсолютно очевидним, що саме в першу чергу за рахунок інновацій економічне зростання може бути відновлене [13]. Інновації є складним соціально-економічним феноменом, який включає не тільки нові продукти і процеси, а і нові форми організації, і нові ринки, і нові джерела сировини. Прийнято виділяти п'ять типів інновацій: виробництво нової або поліпшеної продукції; використання нових методів виробництва; вихід на нові ринки; відкриття нових видів первинних ресурсів або проміжних продуктів; запровадження нових форм ділової активності [14]. Для визначення рівня розвитку інноваційної системи використовуються різні показники, зокрема, оцінки рівня цитованості, кількості патентів, публікацій тощо. Але основними індикаторами успішності інноваційної діяльності на національному рівні залишаються загальноекономічні показники і, в першу чергу, показники зростання ВВП. Інновації підприємцями проводяться для отримання так званої «інноваційної ренти» – додаткового прибутку за рахунок часткової або повної монополізації відповідного ринку.

В умовах ринку монополічне становище не є гарантованим, адже конкуренти не стоять на місці, що спонукає провідні компанії світу до систематичної діяльності у сфері інновацій. Але далеко не все залежить лише

від бізнес-сектору: відсутність власної бази фундаментальних і прикладних досліджень стає найважливішим стримуючим фактором на шляху розвитку національної інноваційної системи, а запозичення інновацій з-за кордону не здатне повністю компенсувати цей недолік [15].

Обсяги фінансування інноваційної діяльності в Україні за 1998–2013 рр. зросли в поточних цінах більше ніж у 10 разів, проте у перерахунку в постійні ціни 1995 р. зростання становило менше двох разів. Понад те, пік витрат на інноваційну діяльність припав саме на 2012 р., коли ці витрати перевищили 14 млрд грн у поточних цінах. Але потім почалося падіння: витрати у поточних цінах знизилися до 7,7 млрд грн у 2014 р., а у порівняльних цінах вони скоротилися ще більш суттєво, фактично опинившись на рівні кризового 1999 р.

Загальне падіння фінансування інноваційної діяльності у промисловості значною мірою можна пояснити складною економічною ситуацією, викликаною зміною влади, погіршенням світової економічної кон'юнктури та військовим конфліктом на Донбасі. Але і до того витрати на інновації в українській економіці були на порівняно низькому рівні [16]. Всі галузі національної промисловості потерпають від відсутності замовлень і нестачі фінансових ресурсів. У цій ситуації такі традиційні сектори, як металургія та енергетика, є одними з провідних за загальним рівнем витрат на інноваційну діяльність. З іншого боку, статистика свідчить, що інноваційні підприємства присутні майже у всіх галузях промисловості. Вони утворюють найбільш динамічні і успішні групи компаній. За даними Державної служби статистики понад 50% всіх інноваційних підприємств експортували принаймні частину своєї продукції.

Що стосується структури витрат на інноваційну діяльність, то вони із плином часу стали більш «диверсифікованими». Питома вага інвестицій у нове обладнання у загальних витратах на інноваційну діяльність дещо знизилася порівняно із 2000 роком, але частка витрат на організаційні інновації щодо загального обсягу витрат на інноваційну діяльність майже подвоїлася. У той же час, структура витрат характеризувалася і відверто негативними тенденціями: підприємства стали витрачати менше на власні дослідження і розробки і більше на придбання нових технологій із зовнішніх джерел [17]. Одним з основних напрямів інноваційної діяльності є витрати на дослідження і розробки (ДіР). Слід констатувати, що такі витрати в останні роки мали тенденцію до зниження як у постійних цінах, так і за своєю часткою у ВВП. Значення витрат на ДіР у ВВП у 2014–2015 рр. знизилася до найнижчого рівня за роки незалежності (0,66 – 0,7%), а падіння витрат на ДіР у промисловості виявилася ще більшим, ніж у державному секторі, що свідчить про зростання диспропорцій у національній інноваційній системі: і так невисокий, попит на результати досліджень і розробок у промисловості і далі скорочувався, до того ж досить швидкими темпами.

У другій половині попереднього десятиріччя статистичне відомство України розпочало проведення обстежень за методологією Європейського інноваційного обстеження, що дало змогу оцінити загальний рівень інноваційної активності у країні. Отже, основний показник, що використовується при міжнародних порівняннях на основі проведення обстеження, – частка інноваційно активних підприємств щодо економіки в цілому виявилася більш як удвічі нижчою, ніж у країнах ЄС.

Проведення дослідження інноваційного обстеження відкрило можливість для занесення даних по Україні до системи індикаторів Європейського інноваційного табло та розрахунків значень відповідних узагальнюючих індексів. Ідея табло полягає у тому, щоб на основі аналізу даних щодо окремих країн відпрацювати раціональну стратегію ЄС з гармонізації розвитку науки та інновацій у рамках «єдиної Європи». Така стратегія передбачає насамперед подальшу міжнародну співпрацю в рамках ЄС (та з ЄС – для країн-партнерів) і розробку нових форм і методів взаємодії між окремими вченими, науково-дослідними організаціями і промисловими та сервісними компаніями. На основі аналізу здобутої інформації розробляються заходи практичної допомоги тим країнам, які мають порівняно невисокі значення показників, прийнятих як контрольні. До системи індикаторів практично кожні 2–4 роки вносилися зміни, їхня кількість в окремі роки зростала до 29, але у теперішній час складається з дещо меншої кількості [18]. Самі зміни зумовлені потребою більш адекватно відображати «структурні зсуви» у загальносвітовому науково-технічному та інноваційному розвитку. Усі показники розраховуються на основі статистичних даних, що отримуються від національних статистичних відомств чи міжнародних організацій. У 2015 р. було розраховано узагальнюючий (зведений) індекс інноваційного розвитку для України.

Слід підкреслити, що в цілому проведені розрахунки відповідають практиці, прийнятій у країнах ЄС. Як свідчать результати обчислень (рис. 2.2), позиції України у табло не є високими. Більше того, за останні роки значення багатьох індивідуальних показників, що входять до складу індексу, погіршилися, і, на жаль, тенденції залишаються негативними. Загальне відставання від країн-лідерів за значенням зведеного індексу становить більше чотирьох разів. Найбільш загрозлива ситуація склалася в сфері комерціалізації результатів досліджень і розробок, а в останні роки значно погіршилися і показники фінансування наукової діяльності. Україна зберігає порівняно непогані позиції за рівнем освіченості населення та за часткою витрат на інформаційно-комунікаційні технології у ВВП. Дуже слабкими виявилися значення показників щодо патентування за процедурами, що встановлені у ЄС, у використанні венчурного капіталу та в інноваційній активності у підприємницькому секторі.

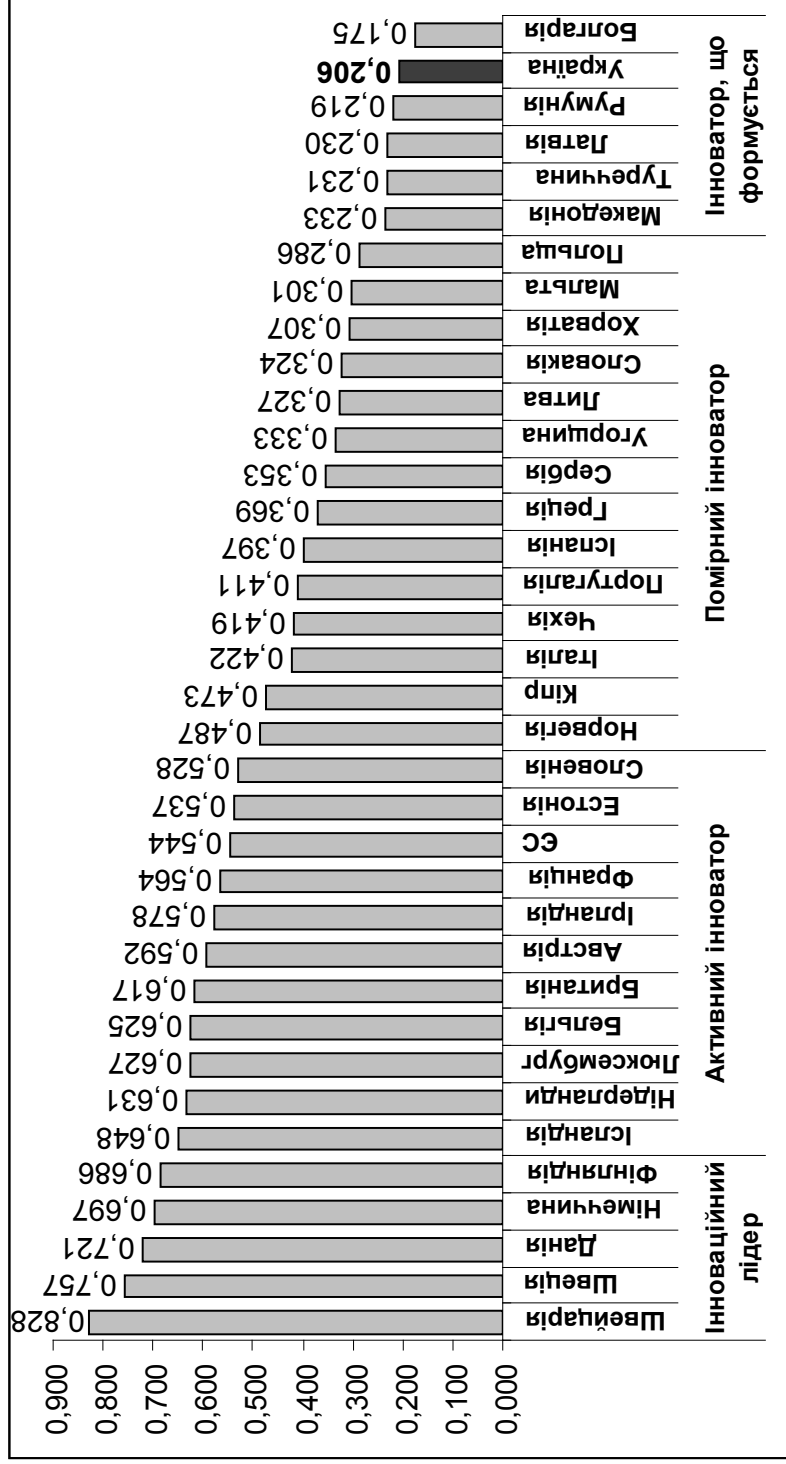

Рис. 2.2. Зведений індекс інноваційного розвитку країн ЄС, України та можливих конкурентів 2014 р.*

Примітка:

*Розраховано спільно з І. Козловським на основі даних Державної статистичної служби України та [19].

Оцінки стану інноваційної та науково-технічної сфери України за індикаторами табло засвідчують необхідність розробки та проведення цілеспрямованої науково-технічної та інноваційної політики, узгодження нею підприємницької діяльності, здійснення реальних кроків у напрямі реалізації необхідних структурних змін в економіці та науці, а також технологічної модернізації виробництва.

У цілому слід наголосити, що проблема пошуку та визначення комплексу показників, які відображають усі стадії та етапи науково-технічної та інноваційної діяльності, а також її результати та вплив на розвиток економіки країни, є досить актуальною і нині набула загальносвітового значення. При цьому основною метою є не тільки розширення кількості показників, а й вдосконалення критеріїв і принципів їхньої побудови, спрямованих у першу чергу на відображення нового змісту та об'єктивних тенденцій науково-технологічного та інноваційного розвитку країн світу.

Інновації є пріоритетом для всіх держав-членів ЄС та для Європейської комісії. По всій Європі сотні політичних заходів і механізмів підтримки, спрямованих на інновації, були реалізовані або перебувають у стадії реалізації. Адаптація до національних умов та раціональне використання європейських практик у цій сфері є вкрай важливими для України. В контексті європейського вибору України в інноваційній діяльності виникають нові або загострюються деякі застарілі проблеми. Їх розв'язання потребує значних зусиль з боку українського уряду та суспільства і підтримки європейськими партнерами. На початку 2015 р. Україна підписала Угоду про асоціативне членство у Програмі «Горизонт 2020», що відкриває нові можливості у науково-технічній співпраці із країнами ЄС. Не менш важливими є кроки уряду, зроблені вже у 2016 р., щодо приєднання до програми КОСМЕ, яка спрямована на підтримку розвитку малого і середнього інноваційного бізнесу. Саме максимально повне використання можливостей, що виникають у рамках співпраці з партнерами з ЄС, стає нагальним завданням як для уряду, так і для науковців та підприємців-інноваторів. У той же час Україна залишається однією з нечисленних країн Європи, де фактично відсутні непрямі стимули підтримки інноваційної діяльності. Запровадження відповідних стимулів, що відповідають європейській практиці, та створення необхідних інститутів, які б сприяли інноваційному розвитку, залишаються одним з найважливіших завдань української влади. Було б помилкою вважати, що у роки незалежності нічого не робилося для стимулювання інноваційного розвитку з боку держави.

Майже усі уряди України упродовж останніх десяти років заявили про свої наміри щодо підтримки розвитку інноваційної діяльності та стимулювання структурних змін у національній економіці для посилення її інноваційності та конкурентоспроможності. Була ухвалена низка різних зако-

нів та інших нормативно-правових актів щодо наукової та інноваційної сфери [20]. Однак ці правові акти не дали очікуваного ефекту. Одне із завдань – домогтися, щоб існуючі закони виконувалися, а нові мали чіткі положення про те, як вони мають бути реалізовані і які кількісні показники для моніторингу їх впливу будуть застосовані. Інше завдання – усунути правові колізії, оскільки сьогодні майже всі акти, спрямовані на підтримку інноваційної діяльності, можуть бути заблоковані іншими правовими актами, зокрема, Законом про державний бюджет.

У минулому найуспішніші приклади реалізації інноваційної політики пов'язані з технопарками, що були створені на основі інститутів Національної академії наук України. У 1999 р. було зроблено спробу створення трьох перших технопарків. Відповідно до законодавчих документів щодо технопарків, інноваційні проекти, які ними виконувалися, отримували деякі податкові пільги. Закон також встановлював нульовий рівень митного тарифу на ввезення нового обладнання і сировини, які не вироблялися в Україні. Але не всі спроби створення технопарків були вдалими. Після кількох років успішного розвитку всі пільги для технопарків були скасовані на початку 2005 р., внаслідок чого їх діяльність почала згортатися [21].

Унаслідок інтенсифікації процесів глобалізації інноваційна діяльність досить швидко інтернаціоналізується. Рівень інтернаціоналізації національної інноваційної системи вимірюється такими показниками, як: обсяг ДіР, що проводяться багатонаціональними компаніями; кількість міжнародних технологічних альянсів; обсяг операцій, пов'язаних з міжнародним технологічним трансфером; рівень торгівлі обладнанням; потоки імміграції та еміграції наукових і технічних фахівців [22]. Очевидно, що за значеннями цих параметрів навіть провідні країни істотно відрізняються одна від одної. А для України значення багатьох показників взагалі досить важко отримати. Так, наприклад, в узагальненому вигляді в останніх статистичних збірках надається інформація щодо кількості придбаних та проданих технологій, а не дані щодо вартості відповідних трансакцій. Водночас, і такі дані дають змогу скласти певне уявлення про характер технологічного обміну: Україна у 2014 р. закупила за кордоном майже у 14 разів більше технологій, ніж продала.

У принципі, негативний баланс у технологічному обміні не є чимось винятковим для країн, що розвиваються: після досягнення певного рівня розвитку, як правило, розрив між експортом та імпортом технологій починає скорочуватися. Але для України проблема полягає саме у тому, що вже багато років поспіль цей розрив збільшується. В інтернаціоналізації інноваційної діяльності дедалі вагомішу роль відіграють транснаціональні корпорації, хоча зазвичай основна частина технологічної активності найбільших корпорацій традиційно припадає на їх власні країни. При цьому, як свідчать дані численних обстежень найбільших корпорацій, приблизно

70% технологічно орієнтованих досліджень і розробок проводяться ними в зарубіжних країнах у тих галузях, де вони є сильними і у власних країнах. Зазвичай, це ДіР щодо адаптації вже створеної продукції до місцевих умов [23]. Крім цього, важливими причинами для виконання ДіР в іншій країні є дослідження місцевих продуктів і матеріалів; раціоналізація досліджень і розробок всередині компанії; вивчення рівня проведених ДіР у країні розміщення філії та забезпечення доступу до технологічних новинок.

В Україні поки що не створені науково-технічні центри великих міжнародних компаній, хоча такі компанії досить активно рекрутують персонал для роботи у «материнських» країнах та розподіляють окремі замовлення серед колективів українських учених. Співпраця здебільшого зосереджена у суто наукових, а не інноваційних проектах. Одним із найбільш перспективних напрямів інтернаціоналізації в інноваційній сфері може стати активна робота в рамках Європейської мережі підприємств (EEN). Повноцінне приєднання до цієї мережі надасть більше можливостей для комерціалізації власних результатів ДіР та залучення нових технологій в економіку України. Другий важливий напрям – діяльність українських фірм як «спеціалізованих постачальників» окремих компонентів та послуг. Саме такий шлях було обрано багатьма компаніями країн Східної Європи [24].

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що ключовою проблемою у відносинах уряду та суб'єктів інноваційної діяльності є невідповідність між проголошеними цілями і фактичною реалізацією заходів у сфері інноваційної політики. Слід визнати, що влада країни зробила важливі кроки, спрямовані на підтримку інновацій, у тому числі для створення нових установ інноваційної спрямованості в рамках реалізації нової редакції Закону «Про наукову та науково-технічну діяльність», і оголосила низку ініціатив у науково-технічній та інноваційній сферах. Але заяви про необхідність інноваційного розвитку не підтримуються механізмами їх реалізації. Дії в інноваційній сфері повинні супроводжуватися подальшим зміцненням законодавчої бази та визначенням шляхів для її ефективного застосування. Наближення до країн ЄС за основними показниками соціально-економічного розвитку неможливе без широкого застосування інновацій. Саме тому активізація діяльності в інноваційній сфері має бути одним з центральних стратегічних пріоритетів держави.

2.5. Соціально-демографічні перспективи української нації

Трансформаційні процеси, які відбувалися і дотепер тривають у суспільно-політичному та економічному житті України, справляють відчутний вплив на її демографічний стан, який в цілому характеризується сполученням депопуляції (тобто скорочення чисельності населення внаслідок перевищення

кількості смертей над кількістю народжень) із незадовільним станом здоров'я населення та низькою тривалістю життя. Разом з тим, з початку XXI ст. в Україні з'явилися деякі ознаки стабілізації, а згодом – і певного поліпшення демографічної ситуації: припинилося доволі тривале падіння народжуваності і вже з 2002 р. розпочалось її зростання, став підвищуватися рівень шлюбності і знижуватися – розлучуваності, поступово скорочувалась інтенсивність депопуляції, з 2005 р. від'ємне міграційне сальдо змінилося на незначний міграційний приріст населення, а згодом (уже з 2008 р.) з'явилась обнадійлива тенденція підвищення тривалості життя. Тим не менше соціально-демографічна ситуація і дотепер залишається складною, оскільки останніми роками поновилося збільшення інтенсивності депопуляції (рис. 2.3), припинилося підвищення народжуваності, незадовільним лишається стан здоров'я й високою – передчасна смертність населення (зокрема, у трудовоактивному віці), зберігаються значні масштаби трудової міграції з України, наша країна суттєво відстає від розвинутих європейських держав за тривалістю життя населення [25, с. 67]. При цьому депопуляція для нашої країни є безальтернативною на осяжну перспективу за будь-якого реалістичного перебігу поточних демографічних процесів, адже її повсякчас «підживлюватиме» прогресуюче демографічне старіння.

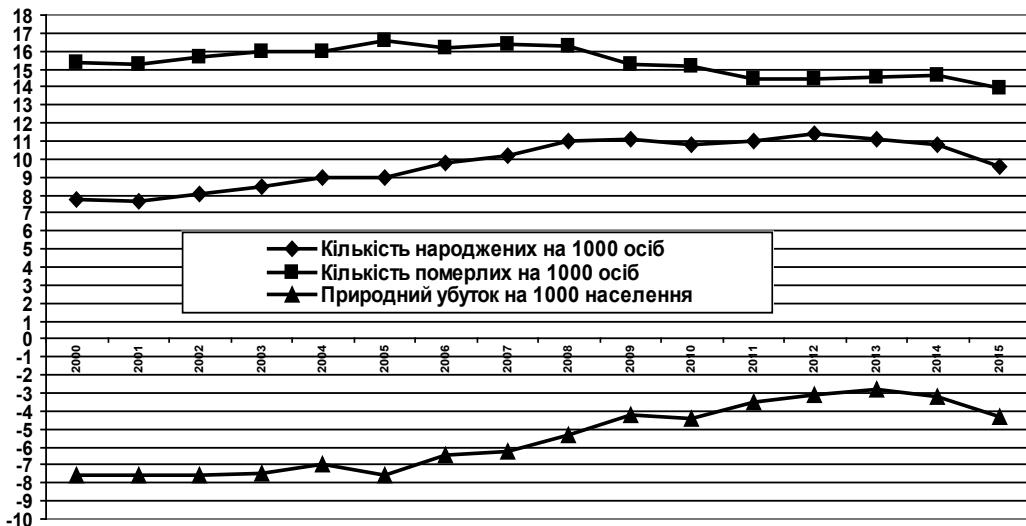

Рис. 2.3. Народжуваність, смертність і природний убуток населення в Україні у 2000–2015 рр. (у розрахунку на 1000 осіб)*

Примітка:

* Показники за 2014–2015 рр. – без тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції. Джерело: дані Держстату України.

Серед тих процесів трансформації демографічних структур, які визначатимуть «соціально-демографічне обличчя» всього людства у поточному сторіччі, чільне місце посідає старіння населення. Частка осіб віком 60 років і старше на початок 2016 р. в країні становила 22,1%, осіб віком 65 років і старше – 15,9% від загальної кількості населення. Згідно з національним демографічним прогнозом (розробка Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України) до 2025 р. відсоток осіб, старших 60 років, у нашій країні становитиме 25,2%, осіб віком 65 років і старше – 18,4%, а до 2030 р. – 26% та 20%, відповідно.

На тлі загального скорочення кількості населення його старіння у найближчі десятиліття прогресуватиме, оскільки і надалі діятимуть «демографічні хвилі», спричинені численними історичними катаклізмами. Невідворотність ескалації процесу старіння населення в нашій країні в середньостроковій перспективі зумовлює необхідність відповідної реакції суспільства на швидкі зміни соціально-демографічних умов його функціонування.

Демографічне старіння має наслідком зменшення частки трудоактивних контингентів населення, збільшення демоекономічного (й, відповідно, податкового) навантаження на працездатний контингент зі зростанням попиту на соціальні та медичні послуги з боку літніх осіб. Водночас старіння населення не лише зумовлює соціальні виклики, а й створює додаткові можливості у різних сферах – зокрема, через розширення можливостей для зайнятості завдяки подовженню періоду трудової діяльності або створенню нових робочих місць у сфері медичних та соціальних послуг; розвиток освіти дорослих; зміцнення інституту сім'ї тощо. Відповідно, виникає питання збалансованого розвитку усіх тих сфер життя, яких стосуються наслідки старіння.

Сучасна трансформація сім'ї в Україні відбувається у тому самому напрямі, що й в інших європейських країнах, але це не веде до повного нівелювання національних особливостей сімейного способу життя, адже відчутний вплив національних, культурних та релігійних особливостей і традицій українського народу на форми, розміри та функції сімейних об'єднань зберігається.

Традиційним для України лишається доволі високий рівень шлюбності населення, хоча ймовірним є поступове зниження шлюбності як за рахунок змін у віковій структурі населення (зокрема, зменшення кількості осіб у найбільш шлюбоактивному віці), так і внаслідок подальшого урізноманітнення стилів та практик організації особистого життя. Проте, найімовірніше, показники шлюбності у середньостроковій перспективі залишаться на рівні, вищому за середньоєвропейський. Можна передбачити плюралізацію форм шлюбу: збільшиться частка незареєстрованих та дистанційних шлюбів, відбуватиметься подальше зростання частки транснаціональних сімей (члени яких мешкають у різних країнах). Вірогідне певне зниження показників

розлучуваності (її рівень у сучасній Україні є одним з найвищих в Європі) насамперед через поширення незареєстрованих шлюбів. Певні зміни у шлюбно-сімейному складі населення відбуватимуться під впливом демографічного старіння, що збільшить кількість самотніх однаків та шлюбних пар найстаршого віку, які будуть потребувати підтримки з боку суспільства. Посилиться й тенденція до відокремлення дорослих дітей від сім'ї батьків. Спостерігатиметься також зменшення кількості та частки сімей з неповнолітніми дітьми.

Зниження народжуваності, за якого не забезпечується навіть просте оновлення поколінь, ускладнює відтворення населення як в кількісному, так і в якісному аспекті і теж являє собою один із викликів для економічного, соціального й етнокультурного розвитку української нації.

У нашій країні рівень народжуваності (рис. 2.4) відзначався коливаннями і в цілому є нижчий від середнього показника за сукупністю країн ЄС.

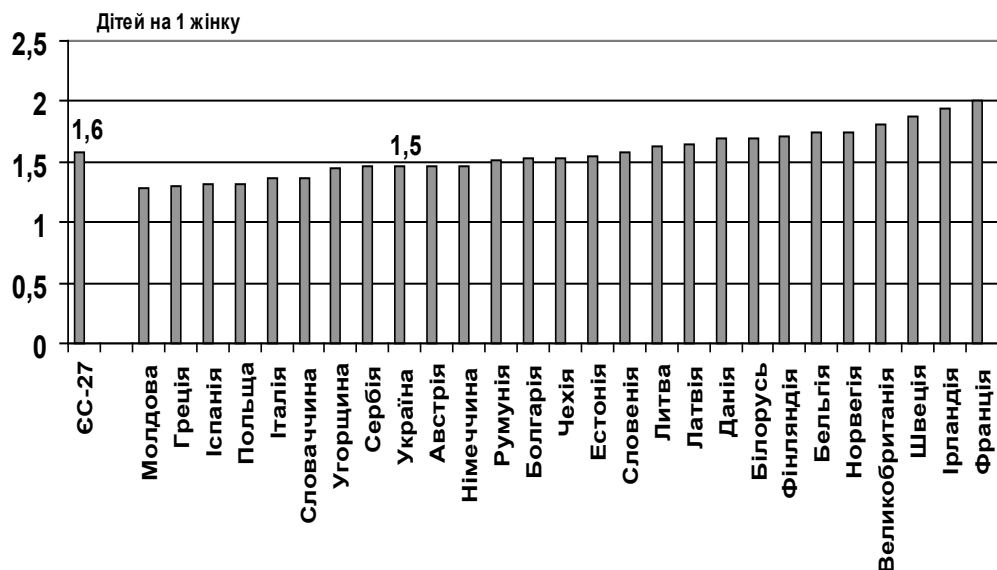

Рис. 2.4. Сумарний показник народжуваності в Україні та інших європейських країнах у 2014 р.

Примітка:

*Джерело: дані Євростату.

Материнство й батьківство у нашій країні нині виявляє тенденцію до «постарінання». Ще однією соціально-демографічною ознакою є поширення так званої позашлюбної народжуваності.

Найвагомішою перепорою для народження бажаної кількості дітей у в нашій країні є «недостатність матеріального забезпечення сім'ї», зумовлена, насамперед, низьким рівнем оплати праці та недостатньою забезпеченістю

житловими умовами, а також майнове розшарування населення [26, с. 188]. Інші мотиви стримування дітонароджувальної активності – бажання досягти успіхів у кар’єрі, зайнятість та професійне навантаження, які не дають достатньо часу для догляду і виховання дітей [27, с. 140–141].

Реалізація певних резервів підвищення народжуваності в нашій країні залежатиме насамперед від стабілізації соціально-економічної та воєнно-політичної ситуації й підвищення рівня життя працюючого населення (зокрема, стандартів оплати праці), а, крім того, від формування соціально-трудового середовища, сприятливого для працівників із сімейними та материнськими/батьківськими обов’язками.

Передумовою сприятливих демографічних та соціально-економічних перспектив розвитку будь-якої країни є, насамперед, благополуччя зі станом здоров’я населення. Україна і далі суттєво відстає за показником тривалості життя від країн ЄС, де він найбільший у Швейцарії, Швеції, Люксембурзі, Ісландії, Італії (80–81 рік для обох статей). В Україні середня тривалість життя у 2013 р., тобто в останній рік до початку воєнного конфлікту на Донбасі, становила 66,3 року для чоловіків та 76,2 року для жінок.

Упродовж тривалого часу в Україні формувався феномен масштабної надсмертності чоловіків у працездатному віці, що відіграє головну роль у формуванні низької тривалості життя в нашій країні. За даними 2013 р., із 100% 15-річних юнаків до віку 60 років в Україні доживало 70%, тоді як у Швеції – 93%, у Польщі – 81%. Найбільший розрив у смертності з більш розвинутими країнами спостерігається у віковому інтервалі від 30 до 60 років. Так, показники смертності чоловіків віком 30–44 роки в Україні у 2,5 раза перевищують відповідні показники Польщі і у 7 разів – показники Швеції (табл. 2.1). У віці 45–59 років відмінності становлять 1,6 раза стосовно Польщі та 4,8 раза відносно Швеції.

Таблиця 2.1

Співвідношення повікових коефіцієнтів смертності чоловіків в Україні відносно Польщі та Швеції, 2011–2013 рр.*

Вікова група, років	Співвідношення показників смертності, разів	
	Україна/Польща	Україна/Швеція
0–14	1,9	3,2
15–29	1,8	3,0
30–44	2,5	7,0
45–59	1,6	4,8
60–74	1,5	3,2
75+	1,2	1,4

Примітка:

* Джерело: дані ВООЗ (HFA-MDB). Стандартизовані коефіцієнти.

Досягнення високої тривалості життя у розвинутих країнах стало можливим завдяки так званому епідеміологічному переходу, сутність якого полягає в тому, що за умови певного рівня соціально-економічного розвитку відбувається зміна типу патологій, які визначають структуру захворюваності та смертності, а це, своєю чергою, призводить до якісних та кількісних зрушень у режимі життя населення і його тривалості. В Україні специфіка епідеміологічного переходу полягає у незавершеності епідеміологічних змін, їх запізненні та сповільненому перебігу, накладанні невирішених завдань попереднього етапу на цілі наступного. Фактично єдиною ознакою епідеміологічної модернізації у нашій країні є істотне зниження смертності дітей, хоча вона все ще залишається доволі високою. Смертність дорослого населення України, навпаки, упродовж тривалого часу не лише не знижувалась, а зростала доволі швидкими темпами, особливо від хронічних неінфекційних захворювань, від зовнішніх причин (нещасних випадків, отруєнь і травм), від так званих соціально детермінованих захворювань (туберкульозу, ВІЛ/СНІДу, алкогольно залежних хвороб). При цьому зберігається низький середній вік смертності від, практично, усіх її причин.

Можна припустити три основні варіанти прогнозу тривалості життя в Україні: до 2030 р.: оптимістичний, песимістичний і середній. Оптимістичний варіант базується на припущенні про стабілізацію політичної ситуації та позитивні економічні зрушення. За таких умов тривалість життя в Україні до 2030 р. могла б вирости до 74,4 року для чоловіків та 81,1 року для жінок. Песимістичний варіант, який базується на припущенні щодо продовження воєнного конфлікту (без його загострення) та несприятливої соціально-економічної ситуації передбачає зменшення тривалості життя в Україні: до 65,8–65,9 року для чоловіків та 75,1–75,2 року для жінок до 2030 р. Згідно із середнім варіантом прогнозу внаслідок стабілізації економічної та соціально-політичної ситуації тривалість життя в Україні підвищуватиметься повільно і досягне до 2030 р. 70,5 року для чоловіків та 78,2 року для жінок. Цей варіант також передбачає припинення воєнних дій на Сході країни.

Найбільш реалістичні резерви підвищення тривалості життя в Україні пов'язані, за розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, зі зниженням смертності, по-перше, від серцево-судинних захворювань, насамперед, цереброваскулярних; по-друге, від інфекційних патологій, зокрема, туберкульозу та ВІЛ/СНІДу; по-третє, зовнішніх причин смерті, зокрема, самогубств та ДТП. За умови зниження смертності від вищеназваних хвороб у середньому на 30% ймовірний приріст тривалості життя становитиме 0,83 року у чоловіків та 0,64 року у жінок.

На сучасному етапі значну роль у формуванні соціально-демографічної ситуації в Україні та її перспектив відіграє міграційний рух населення. На початку ХХІ ст. обсяги міграційних втрат населення України різко скороти-

лися, а у 2005 р. відбувся перехід до додатного міграційного балансу (+4,6 тис. осіб). Ця тенденція була закріплена у 2006–2015 рр., а у 2015 р. сальдо міграцій населення України без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя становило +14,3 тис. осіб.

Наведені показники, однак, стосуються лише офіційних адміністративних даних щодо змін реєстрації місця проживання і не враховують зовнішню трудову міграцію, а також переміщення, пов'язані з анексією Криму та подіями на Донбасі [28].

На сьогодні Україна залишається однією з найбільших країн-постачальників робочої сили до Європи. Згідно з даними другого загальнонаціонального опитування з питань трудових міграцій, проведеного Держстатом спільно з ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України на замовлення МОП у квітні – червні 2012 р., кількість осіб у віці 15–70 років, які з 1 січня 2010 р. до 17 червня 2012 р. працювали або шукали роботу за кордоном, становила 1,2 млн, або 3,4% населення відповідного віку [29, с. 29]. При цьому обстеженням не могли бути охоплені члени тих домогосподарств, які в повному складі виїхали за кордон і мешкають там уже протягом багатьох років, а також особи, які виїхали працювати за кордон до 2010 р. і з того часу не поверталися в Україну. Отже, реальні масштаби українського заробітчанства є більшими.

Від початку становлення зовнішньої трудової міграції з України лідерство серед країн-реципієнтів української робочої сили утримувала Російська Федерація. У 2012 р., порівняно з даними обстеження 2008 р., частка Росії зменшилася, натомість частка країн Євросоюзу (особливо Польщі) – зросла. Дослідження свідчать, що міграції до Росії завжди були менш економічно вигідними, ніж міграції до ЄС, умови праці українців у РФ помітно гірші. Отже, поступова переорієнтація заробітчан з Росії на країни ЄС є об'єктивним процесом. Цьому сприяють не лише менший економічний зиск міграції до Росії, порівняно з міграцією до країн ЄС, а й формування міграційних мереж і громадських організацій українців у країнах Євросоюзу (що робить міграції до цих країн менш ризикованими), а також кампанії з легалізації мігрантів, які були здійснені у країнах ЄС. У сучасних умовах тенденція зниження частки Росії і збільшення частки ЄС в структурі української трудової міграції ще більше посилюється через погіршення українсько-російських відносин, а також падіння курсу російського рубля щодо євро і валют країн – нових членів ЄС.

Ще однією помітною особливістю розвитку трудових міграцій в останні роки є збільшення випадків переходу трудової міграції українських громадян в постійну форму – зокрема, довгострокові мігранти, які освоїлися в країнах Південної Європи, дедалі частіше забирають до себе свої сім'ї. В сучасних умовах відповідні тенденції посилюються внаслідок погіршення економічної та політичної ситуації в Україні. Необхідно усвідомлювати, що частина трудових емігрантів уже не повернеться в Україну.

Враховуючи зміни ситуації в Україні з весни 2014 р., логічно припустити відновлення участі в трудових поїздках за кордон осіб, які раніше припинили такі поїздки, та посилення переходу тимчасової трудової міграції в постійну форму. Крім того, до зовнішньої трудової міграції починають залучатися нові контингенти. Наслідком закріплення частини українських трудових мігрантів на нових місцях проживання в інших країнах стане зменшення частки осіб, які пересилають або привозять зароблені кошти в Україну.

Таким чином, у короткостроковій перспективі очікується зростання інтенсивності трудової міграції за кордон, подальше посилення переорієнтації міграційного потоку з Росії на країни ЄС (хоча міграція до РФ повністю не припиниться), збільшення частки кваліфікованих фахівців та молоді серед трудових мігрантів, зростання кількості мігрантів з нерегульованим статусом та посилення тенденції переходу тимчасової трудової міграції в постійну форму.

Перебіг міграцій у більш довгостроковій перспективі залежить від розвитку ситуації в Україні. Якщо соціально-економічна ситуація в Україні у перспективі залишиться на рівні 2014–2016 рр., перехід тимчасової зовнішньої трудової міграції у безповоротну форму посилиться. Причому від ідеї повернення в Україну відмовлятимуться не лише довгострокові мігранти, а й певна частина короткострокових. Перехід тимчасової трудової міграції в постійну форму призведе до прискорення настання ситуації дефіциту робочої сили в Україні. Загалом масштаби короткострокової міграції суттєво не зміняться: попри перехід частини учасників цього процесу в категорію довгострокових і постійних мігрантів контингент короткострокових мігрантів поповнюватиметься особами, які вперше включаться у зовнішню трудову міграцію.

Вищеописані процеси відбуватимуться ще інтенсивніше в разі погіршення ситуації в Україні. У випадку поліпшення ситуації масштаби довгострокової трудової міграції стабілізуються, залучення нових осіб до цього процесу обмежуватиметься членами сімей найбільш успішних довгострокових мігрантів. Більш того, у разі проведення відповідної політики можна очікувати на поступове повернення частини довгострокових мігрантів.

Перед державою нині стоїть завдання формування виваженої міграційної політики, яка б сприяла закріпленню установок на короткострокову міграцію, запобіганню перетворення циркулярної трудової міграції на постійну еміграцію українських громадян, яка призводить до безповоротної втрати населення, соціальному і правовому захисту громадян України, які працюють за кордоном, підтримці зв'язків трудових мігрантів з Україною, поліпшенню реінтеграції мігрантів, що повертаються, та більш ефективному використанню трудового потенціалу населення України. Особлива увага має бути приділена двостороннім контактам з країнами, де працюють наші громадяни, щодо розвитку циркулярної міграції, яка найбільше відповідає інтересам як України,

так і країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили. Реалізація принципів циркулярної міграції дає змогу, з одного боку, задовольнити потреби громадян у пристойних заробітках, а з іншого, забезпечити зворотність зовнішніх трудових поїздок.

У цілому ж глибина та затяжний характер демографічної кризи в Україні, а також специфіка дії сучасних економічних, соціально-психологічних, воєнно-політичних, медико-екологічних та інших чинників не дають підстав очікувати швидких і радикальних позитивних зрушень у відтворенні населення України, досягнення легких успіхів у життєзбереженні та поліпшенні здоров'я нації, а також у пронаталістській та міграційній політиці, принаймні наближення у стислий термін до притаманного розвинутих європейським країнам рівня значущих демографічних показників, що характеризують якість населення та його відтворення. Послідовність та довгостроковість стратегій, спрямованих на поліпшення демографічної ситуації, стану здоров'я населення й підвищення його життєздатності, може стати підґрунтям для досягнення стабільних позитивних змін у шлюбно-сімейних та дітородних орієнтаціях, міграційних установках, способі життя й життєзбережувальній поведінці населення, в умовах його життєдіяльності, а отже – забезпечити у подальшому певне підвищення народжуваності, суттєве подовження тривалості життя і, зокрема, його здорового та активного періоду, збереження й примноження людського потенціалу як основного багатства країни.

2.6. Загрози Українській державі, національній ідентичності українців

Після Майдану–2 створилося враження, що відбулася консолідація української політичної нації на гаслах євроінтеграції як нового цивілізаційного вибору, розширилися політичні й економічні свободи. Держава отримала шанс для трансформації з олігархічно-кримінальної до правової, демократичної. Однак на практиці збереглися олігархо-клептократичні технології управління країною, персоніфікація державної влади, відчуження влади від народу. Одночасно відбулося різке погіршення соціально-економічної ситуації. Збереглося й зрощування бізнесу і влади, використання високих державних посад для особистого збагачення і для лобіювання егоїстичних інтересів великих корпорацій, а через це – система корупційних зв'язків. У суспільну тканину вплелися явища, які є загрозою для реалізації євроінтеграційного курсу України. І навпаки, усунення цих явищ можливе тільки через перехід до європейського цивілізаційного укладу.

До загроз, викликаних внутрішньою ситуацією у країні, належать такі:

1. Економічний занепад. Уже багато років відбувалося падіння реального сектору економіки, скорочувалися трудові ресурси, зростала кількість

непрацездатних (утриманців), посилювався вивіз капіталу через офшори. Економічні втрати зростають й через збереження енерго- та ресурсозатратних технологій, неефективність державного управління, всеосяжність корупції, імітація реформ, зростання цін і тарифів.

2. Бідність народу, яка є джерелом соціальної напруги загрожує новим масовим протестом. Невиконання владою декларованих обіцянок ще більше посилює таку загрозу. Серед таких обіцянок – запровадження європейських норм і правил політичної та владної поведінки. Не підтверджені практичною діяльністю ані законодавчої, ані виконавчої, ані судової влад, вони стають додатковим мотивом протесту проти влади. За нинішніх умов велика кількість людей перестає вірити у можливість забезпечити себе реальною працею.

3. Корупція, насамперед у формі реалізації звичних кримінальних схем. Корупція заохочується неупорядкованістю законів, надмірною плинністю управлінських кадрів, коли посада вважається «тимчасовою» і треба встигнути використати її для особистого збагачення. Слід, все ж таки, зазначити, що навіть у цих умовах є значні позитивні зрушення в роботі органів управління і правопорядку, удосконалюється система законів, формується більш моральна національна еліта, Україна поступово інтегрується в європейський правовий простір, економічні і політичні процеси в країні стабілізуються. У дослідженні української корупції варто виділяти також ті її форми і прояви, які випливають з національного менталітету українців, з цивілізаційних характеристик України.

До особливостей корупції в Україні належать, зокрема:

- 1) Історична обумовленість форм і методів корупційних дій. Глибоке проникнення корупції в повсякденне життя українського етносу в сфері побутових взаємовідносин. Причому корупційні дії здійснювалися в грошовій, натуральній (подарунки у вигляді їжі, алкогольних напоїв і т.д.) формах або як обмін послугами.
- 2) Стійкий, законспірований або напівзаконспірований характер корупційної діяльності, особливо крадіжок, хабарів та інших видів зловживань посадових осіб.
- 3) Поблажливе ставлення до корупції влади загалом попри галасливість риторики щодо боротьби з нею.
- 4) Втягування в корупційну діяльність правоохоронних органів у масштабах, які непокоять як населення України, так і світову громадськість. Дедалі частіше звучать звинувачення в цілковитій корумпованості правоохоронних органів, зокрема, міліції та прокуратури.
- 5) Зрощування економічної і політичної корупції з загальнокримінальною та організованою злочинністю, особливо в перші роки незалежності України. Створення на цій основі потужних фінансово-політичних кланів мафіозного типу.

- 6) Поширення в суспільній думці стереотипу, що без хабара, кумівства, кланової підтримки в Україні неможливо вирішити господарчих, політичних і соціальних питань.
- 7) Легальне використання політичних і соціально-економічних інститутів, авторитету посад і умов, які склалися в країні, для надання вигляду зовнішньої законності своїй корупційній діяльності.
- 8) Використання корупційних дій у дедалі ширших масштабах, коли корупція пронизує не тільки органи політичної і економічної влади, але і соціальну сферу, освіту, науку, охорону здоров'я, спорт, мистецтво і т.д.

Безумовно, окреслено лише найбільш важливі особливості української корупції. Дослідники можуть додавати різні риси до цього феномену. Головне не в кількості рис, а в тому, що в сучасній Україні існує неформальний соціальний інститут – корупція, яка має визначений зміст, форми і соціальні функції. Це явище підриває стабільність суспільства, ефективність держави, вбиває віру народу в перспективи розвитку України цивілізованим шляхом, викликає недовіру до нації в цілому.

Суб'єктивний чинник історії і розвитку є механізмом корекції об'єктивного фактора, динаміки його розвитку. З одного боку, об'єктивний фактор (економічний, політичний і культурний розвиток) посилює корупцію. З іншого боку, суб'єкти історії – держава, політичні партії, громадські організації, особа – можуть діяти в напрямі, здатному погасити негативні наслідки докорінних суспільних перетворень, які виявляються і в корумпованості суспільства, насамперед державного апарату. При цьому необхідно враховувати національну специфіку корупції в Україні. Ця специфіка, на наш погляд, визначається тим, що до 1993 р. у країні фактично не було законодавчої бази боротьби з корупцією. В СРСР взагалі не визнавався факт наявності корупції як суспільного інституту, визнавалася тільки наявність хабарництва на індивідуальному рівні. Навіть те неповне, недосконале законодавство, яке було в Україні та в інших республіках СРСР, фактично повторювало уніфіковане законодавство СРСР і не враховувало специфіку республік, які входили до нього. Корупційне зрощування влади і бізнесу є, по суті, продовженням сплаву політики та економіки тоталітарних часів. В Україні, як найбільш індустріальній і мілітаризованій республіці, злиття партійно-радянської, економічної та військової влад було повним. Ця ситуація, за багатьма висновками експертів та повідомленнями засобів масової інформації, не подолана і після двадцяти п'яти років незалежності України.

4. Відсутність системних реформ. Олігархізація економічної і політичної влади. Україна за двадцять п'ять років не мала і не впроваджувала реальних системних реформ. Були лише декларативні бюрократичні «Програма 2000», «Програма 2005», «Програма 2010». Є симптоми того, що

Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» заслуговуватиме на таку саму оцінку.

Україна перебуває у стані трансформаційного хаосу, тому що правлячий клас виявився досі не спроможним вирішити принципові питання:

- а) знайти компроміс між «вовками» (олігархами) і «вівцями» (народом);
- б) знайти модель міждержавних відносин і, водночас, проявити жорстку позицію щодо антипатріотичних рухів;
- в) структурно і функціонально збалансовувати політичну та економічну системи країни, підвищувати їх ефективність для недопущення порушень з боку місцевої влади і стимуляції сепаратизму; запобігання міжетнічним конфліктам; забезпечення прав і свобод громадянина незалежно від національності, віросповідання і т. д.; нейтралізації негативного впливу ворожих ідеологій.

Одним з найважливіших завдань розвитку української регіональної цивілізації в політичному плані є перехід від містечкової, дріб'язкової політики, дрібних змов, союзів так званих «еліт», «партій» у темних закутках, від відвертого популізму, який обіцяє нездійсненні речі, до зрозумілої політики, яка не боїться світла дня, уваги аналітиків і народу.

5. Відсутність ефективної співпраці держави і громадянського суспільства. В історії не зафіксовано випадків гармонії суспільства і держави в цілях, методах управління, справедливості. Традиційно держава прагне стати над суспільством, підім'яти його. Найбільше це вдається за тоталітарного режиму, особливо у формі диктатури. Але й суспільство прагне контролювати державу, щоб вона як суспільний інститут діяла відповідно до суспільного договору між народом і владою, оформленого у конституціях, законах, традиціях.

Нині Україна переживає складний етап. Корумпована, неефективна державна влада, як і її попередниця, знову намагається підкорити суспільство. В ситуації катастрофічного економічного падіння це вкрай небезпечно. Тим більше, що виросло молоде покоління в умовах незалежної держави і до влади, закономірно, прийде нова еліта, орієнтована на європейські зразки. Від теперішніх можновладців залежить – відбудеться це мирно, шляхом виборів, чи силовим шляхом. Для запобігання другому варіанту потрібна змичка суспільства і держави у м'якій формі, коли примус і командування стосовно народу зміняться вивченням громадської думки і налагодженням демократичних процедур взаємодії інститутів громадянського суспільства, особи з державою.

6. Загрози націєтворенню. Сьогодні Україна в зв'язку з євроінтеграцією переглядає питання своєї національної ідентичності, відмовляючись вважати себе частиною «руського мира» (російського імперського світу), не хоче бути частиною євразійської цивілізації. Період 1991–2016 рр. підтвердив

соціокультурну безпідставність імперії, в тому числі у слов'янському світі. Виявилося, що Російська імперія, СРСР як держави були політичною скріпою, політичним обручем, що з'єднує частини, які не є тотожними. Це була «цивілізація несамохить», штучна субцивілізація. Сьогодні, коли СРСР розпався, в експертному середовищі ставиться навіть питання вже про Росію як штучну субцивілізацію.

Цивілізаційна цілісність України на сучасному етапі теж поки що не беззаперечна, оскільки існує протест частини населення проти «українізації» (якої фактично немає), чим прикривається ностальгія за радянською цивілізацією. У той же час, цивілізаційна цілісність України можлива внаслідок мультикультурного характеру суспільства і правового характеру діяльності його інститутів. Питання полягає у тому, щоб органи влади та етнічні спільноти країни знайшли нові підходи до міжкультурного спілкування, до обміну символами і нормами різних культур без взаємознищення, а навпаки, зі збереженням їх ціннісного змісту.

Україна частково перебуває в лімітрофному (проміжному) стані між євроатлантичною і євразійською цивілізаціями. В цьому є і позитивний бік. Вона може, самовизначаючись як локальна цивілізація, здобувати зразки, норми життя з обох цивілізацій, збагачуючи свою. Амбівалентність багатьох характеристик суспільного життя України дозволяє більш м'яко входити у сучасні глобальні процеси, впливати, у свою чергу, на наших сусідів. Водночас, у взаємовідносинах наших людей ще багато щиросердечності, відкритості, категоричності й ворожості, які на Заході ховаються за бронєю цивілізованості, а в Україні є свої норми спілкування. Надмірна емоційність, агресивність, негативістське ставлення до влади і ближнього свого, анархічність думок і дій – усе це живить нігілізм, самоїдство, безкомпромісність у суспільному і особистому житті, надає специфічності «українській цивілізованості».

Просування України загальноєвропейським шляхом буде вразливим, якщо не буде звернуто увагу на беззаперечний факт, що українська локальна цивілізація має багато рис порубіжної, суміжної цивілізації. До таких цивілізацій належать ті, які відзначаються неоднозначним, часто конфліктним переплетенням характеристик базової (національної) культури і двох великих типів цивілізаційного розвитку людства, між якими перебуває локальна цивілізація. Безумовно, вона, врешті-решт, стає частиною великої цивілізації, але тривалий час зберігає риси порубіжності.

Країни-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших більш специфічним розв'язанням докорінних проблем способу життя, різноманітнішою (синтетичною) культурою. З одного боку, це позитив. А з іншого – в деякі періоди можуть ускладнюватися механізми співіснування культур, релігій, мов тощо. Домінування різноманітності може виступати дестабілізуючою си-

лою цілісності суспільства. У країнах-цивілізаціях порубіжного типу можна виокремити три основні типи міжкультурних контактів⁹.

– Відкрито вороже протистояння. Це найбільш примітивно-жорсткий тип взаємодії культур, а інколи і способів життя, коли «чуже» (чужоземне) відторгають, але з ним постійно вступають у контакт. Такий тип взаємодії несе великий руйнівний потенціал для суспільства і цивілізації.

– Взаємодія, взаємозв'язок культур близьких, духовно пов'язаних релігією, спільним етнічним походженням, мовою. Хоча кожна сторона контактів залишається самостійною і нової культурної або політичної якості не виникає, така взаємодія суттєво впливає на свідомість людини, на історичні й міжособистісні контакти. Цей тип взаємодії одночасно має проміжний характер, але у той же час виявляє стійкість.

– Синтезна взаємодія. Вона передуює народженню якісно нового явища, сутнісно іншого від первісного завдяки посиленню ролі учасників контакту. Сьогодні, наприклад, Європейський Союз є інституційованою основою західноєвропейської цивілізації.

Отже, для класичних цивілізацій більш характерний синтез, для порубіжних – складна взаємодія симбіозних і синтезних складових. Вихід на перший план тієї або іншої складової визначатиме динаміку цивілізаційного процесу. Культурна складова діє повільніше, хоча й більш глобально. Політична та економічна складові підштовхують динаміку цивілізаційного процесу, але вони більш вразливі щодо впливів зовнішнього характеру (війна, світова криза тощо), соціальних конфліктів.

Зовнішні загрози Україні останнім часом політики і науковці зводять до загроз з боку Росії, яка використовує «п'яту колону» у Криму, Донбасі, Верховній Раді України, армії, СБУ і т. д. Значною мірою це так. Але не варто забувати про територіальні претензії до України з боку Польщі, Румунії, Чехії, Словаччини, Туреччини та інших.

Росія провадить неоімперську політику і розуміє, що без анексії України і Білорусі відновити свій імперський статус їй неможливо. В такій ситуації Україна може вижити лише у просторі, де домінують цінності беззаперечного дотримання норм і принципів міжнародного права. Плідність сучасних дискусій щодо цивілізаційного вибору України залежить від уміння вийти за межі крайнощів метаісторичних схем і релятивістських мікроаналітичних (а частіше умоглядних) підходів, чітко визначитися з її реальними союзниками і ворогами.

Україні у процесі зміни цивілізаційного вектора надто важливо зміцнювати механізми свого відтворення і збереження всупереч зовнішнім

⁹ Міжкультурні контакти тут розглядаються в широкому аспекті як частина соціокультурних явищ. Відділити культурні й соціальні аспекти міжнаціональних, міжрелігійних, політичних відносин дуже складно, занадто тісно вони взаємопов'язані.

і внутрішнім загрозам. Саме в цьому проявлятиметься її здатність увійти в новий для неї цивілізаційний простір як самодостатній в соціо-культурному відношенні суб'єкт.

2.7. Подолання деструктивної суспільно-політичної поведінки та правового нігілізму

На шляху цивілізаційного поступу Україна увійшла в нову фазу суспільного розвитку. Окреслення його сучасних тенденцій, визначення пріоритетів та конкретизація небезпек актуалізували проблему дослідження деструктивної поведінки та її виявів в умовах демократії. Цей дослідницький напрям актуалізується нині з огляду на ускладнення і суперечливість сучасних суспільно-політичних процесів (і не лише в Україні), драматичне, а почасти й трагічне, міжцивілізаційне напруження.

За сучасних умов традиційне й усталене трактування деструктивності як процесу, спрямованого на руйнування певної структури, а деструктивної поведінки – як агресивної, девіантної¹⁰ й делінквентної¹¹ – набуває нових ознак. Але основною характеристикою деструктивної поведінки є її детермінованість соціальною дійсністю, суспільними й політичними практиками, пануючими смислами. Аналізуючи деструктивність як соціально детерміноване явище, можемо виокремити кілька взаємопов'язаних і водночас різних за сферами прояву рівнів його феноменології.

1. Особистісний рівень. На особистісному рівні деструктивною визначають поведінку, що суперечить нормам співіснування людей, завдає фізичної шкоди, заподіює моральний збиток людям або спричиняє психологічний дискомфорт. Здебільшого деструктивна поведінка зумовлена особистісними рисами людини та формами її первинної соціалізації, зокрема в сім'ї, й досить часто є наслідком неусвідомлюваних мотивів самоствердження, суперництва тощо. До мотивованої деструктивної поведінки відносять інший вияв деструктивності – агресивність – особливості вияву якої також індивідуальні. Але вже й на цьому (очевидно – основному – особистісному) рівні виявляється вплив соціуму. Адже саме в соціумі людина й стає особистістю. В соціумі формуються її потреби, зокрема, в ідеалах, у цінностях, у належності до групи, і прагнення до самореалізації.

2. Рівень малих груп. Цей рівень характеризується безпосередньою міжособистісною взаємодією, наявністю спільної мотивації, діяльності й

¹⁰ *Девіантна поведінка* – (від лат. *deviatio* – відхилення) поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів.

¹¹ *Делінквентна поведінка* – (від лат. *delinquens* – проступок, провина) протиправна поведінка особи; протизаконні дії.

групових цілей. На цьому рівні особистісні вияви деструктивності можуть або посилюватися, або нівелюватися. Вже на цьому рівні феноменології явища деструктивної поведінки важливими стають мотиваційно-сміслові аспекти й ціннісно-орієнтаційна групова єдність.

3. Соціальний рівень. Деструктивна поведінка є соціально детермінованою, оскільки хоча людина є цілісною, неподільною і творчою особистістю, все життя якої являє собою динамічне прагнення до переваги, все ж таки важливу роль у її становленні як особистості відіграє її соціальна належність [30, с. 201–205].

На перший погляд, зв'язок творчого начала соціальної особистості із деструктивністю її поведінки може здаватися парадоксальним. Цей парадокс розв'язується наявністю двох видів поведінки: адаптивного, пов'язаного із наявними в розпорядженні людини ресурсами, і креативного, який визнається як поведінка «творчого руйнування». Дійсно, реалізуючи власні й соціальні цінності (а будь-які цінності так чи так – соціальні), творча особистість може спрямувати свою активність на перетворення існуючого середовища, його покращення (адаптивний вид) або ж на його руйнування, знищення (деструктивний вид). Її соціальна належність має значення в тому сенсі, що в умовах соціального розшарування, несправедливого розподілу благ і колосальної майнової диференціації населення цей аспект перетворюється в суттєвий поведінковий чинник.

4. Політичний рівень. Стрімкі, динамічні й, на жаль, трагічні події останнього часу в Україні призвели до кардинальних суспільно-політичних трансформацій. Вони були зумовлені не лише низкою факторів глобального, внутрішньо- і зовнішньополітичного характеру, а й рівнем осмислення громадянами країни безумовної залежності якості їх життя від політичних практик, від спроможності громадян впливати на них, від ефективності цього впливу, що, зрештою, й закладено в логіку розвитку демократичної держави. Українські громадяни самі стали новою політичною реальністю. У цій реальності – повалення авторитарного режиму, що погруз у корупції, користолюбстві, зрадництві. Політичною реальністю для багатьох стало й усвідомлення сили громадянського суспільства. За нинішніх умов його розвиток стає не лише засобом досягнення політичної, соціальної, міжнародної злагоди, але й стратегічним завданням, умовою збереження державного суверенітету, найважливішою складовою процесу становлення сучасної української політичної нації.

Деструктивна поведінка – це поведінка, що спрямована на руйнування структур, зокрема, й суспільно-політичних. У цьому контексті виникає питання про рівень конструктивності таких дій. Адже спроби переукладання існуючих донедавна структур, котрі багато в чому визначали суспільно-політичні відносини, досить складно охарактеризувати як деструктивні.

Визначальною характеристикою таких дії є мета, заради якої руйнуються структури.

5. Цивілізаційний рівень. У загальноцивілізаційному сенсі, деструктивність полягає в руйнуванні, деконструкції тих базових цінностей, які являють собою сутність певної цивілізації. Очевидно, що саме домінуючі системи цінностей і створюють світоглядну базу цивілізаційного розрізнення. Засадничі ж відмінності можна віднайти лише в рамках політичної аксіології, шляхом з'ясування тих цінностей, що утворюють цивілізаційну ціннісно-орієнтаційну єдність, або ж тих, в ім'я яких здійснюється політична деструкція. З формального погляду, будь-яка революція може бути витлумачена як вияв деструктивної політичної поведінки. Водночас, у рамках європейської культури, основи якої сформовані ще за часів Ренесансу й Просвітництва, революційна діяльність набула певної нормативності, оскільки була ціннісно наповненою.

Соціальні революції відбуваються, коли більша частина суспільства не сприймає пропонованої правлячим класом моделі майбутнього. Усвідомлення більшістю суспільства необхідності змін цієї моделі, з одного боку, й неспроможність/небажання правлячого класу здійснити ці зміни, з другого, породжують радикальні дії, спрямовані на руйнування системи. Водночас, революція – це боротьба зі старими смислами заради нових, вона, перед тим як здійснитися на Майдані, відбувається у «головах» – у мисленні, у зміні оціночних суджень, у мотиваціях через переоцінку цінностей, усвідомлення мети, формування нової системи цінностей, смислів і образів майбутнього.

Цінності, їх сукупність і спрямованість визначають цивілізаційних вибір країни. Прийнята переважною більшістю громадян ціннісна парадигма є основою цілісності соціальної системи, визначає не лише напрями цивілізаційного розвитку, але і його принципи, не лише консолідує суспільство, але й пропонує інструменти суспільних змін [31, с. 159–160]. Саме тому метою політичного режиму має бути прагнення сформувавши систему цінностей, яка була б аналогічною ціннісним системам передових цивілізацій.

Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння в Україні привели до стрімких світоглядних змін. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення в системі ціннісних орієнтацій. У структурі ціннісних орієнтацій «безпека» залишається домінуючою потребою, але особистісні потреби й інтереси поступилися потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Зазначені зміни підтверджують і результати соціологічних опитувань [32]. У 2014 р. страх нападу на країну зовнішнього ворога об'єднав 62% опитаних, 48% непокоїла загроза розпаду України як держави, 34% – боялися виникнення міжнаціональних конфліктів. Кожний п'ятий із опитаних (18%) побоювався встановлення режиму

диктатури й на 5% (до 13%) виросла кількість тих, хто боявся повернення старих порядків. Водночас, порівняно із результатами аналогічного опитування, проведеного за рік до того (2013), значно зменшилися страхи перед зростанням цін (з 80 до 64%), невивплатою заробітних плат (із 75 до 60%), загрози безробіття (з 78 до 60%), зростання злочинності. На тлі прямої воєнної загрози, щоденних повідомлень про загиблих під час бойових дій вдвічі зменшився страх перед зараженням небезпечними для життя інфекціями, такими як туберкульоз і СНІД.

Разом з тим, маємо усвідомлювати, що навіть тимчасове «заміщення» у структурі базових цінностей соціальних її складових цінностями «самозахисту» з часом невідворотно актуалізує їх у новій, «вищій» якості. Проблеми, що у часи тяжких випробувань відійшли на другий план (зростання цін, невивплата заробітних плат, безробіття, соціальна незабезпеченість, якість і вартість комунальних послуг, проблеми охорони здоров'я тощо), згодом знову визначатимуть порядок денний суспільно-політичного життя. Поняття «справедливість» стає ключовим критерієм оцінки якості державного менеджменту. Стан соціального самопочуття стає визначальним в оцінці дієвості системи цінностей, ефективності обраного шляху.

На особливу увагу при аналізі соціокультурної детермінації деструктивної поведінки заслуговує явище аномії¹² – стану суспільства, коли відбувається розпад системи суспільних цінностей, відсутні чіткі правила і норми поведінки, коли нова ієрархія цінностей ще не склалася. Цей стан породжує моральну нестійкість особистості, дезорганізує суспільні структури, порушує суспільну рівновагу. За такого стану суспільства значна його частина, знаючи про існування обов'язкових суспільних норм, тим не менше ставиться до них байдуже або негативно [33, с. 223–228, 270–272] і навіть стає на шлях правопорушень.

Посилення деструктивності й правового нігілізму в українському суспільстві значною мірою зумовлене соціальною й економічною нерівністю, недотриманням законодавства практично усіма його суб'єктами й відсутністю невідворотності відповідальності за правопорушення. Нерівність – економічна, соціальна, політична, етнокультурна – є одним із основних факторів, що породжують і посилюють деструктивну поведінку. Однією із характерних ознак сучасної української дійсності стало ігнорування законів, навіть самими законодавцями.

Недовіра до влади, розчарування в її спроможності розв'язати наявні проблеми і подолати труднощі та прагнення справедливості може спровокувати вияви деструктивної поведінки через спроби за власним розумінням «вершити правосуддя». Приклади цього – побиття і вбивство поліцейськими

¹² Аномія – з давньогрецької – беззаконня, відсутність норм.

затриманого у селищі Криве Озеро Миколаївської області, численні повідомлення про злочини, скоєні на тлі «боротьби за справедливість» навіть із застосуванням вогнепальної зброї.

В умовах низької ефективності правоохоронної системи та корумпованості системи судової працюють закони вулиці. Коли держава не може навести порядок, люди вдаються до радикальних дій, демонструючи недовіру органам державної влади, зневіру щодо справедливості суду, керуючись власними уявленнями про належне, покладаючись на себе або ж – на допомогу радикальних позазаконних формувань.

Адже, насправді, соціально-політична напруга і невдоволеність чинною й нині практикою державного управління нікуди не поділися. Під впливом, передусім, зовнішньої військової агресії напруга і невдоволеність просто відтермінувалися, набули інших форм і перейшли у фазу очікування й «передготовності». На відміну від соціально-психологічного стану напередодні Майдану, нинішній характеризується значно нижчим порогом «страху» і непевності й значно вищим ступенем натхнення й упевненості, що зумовлені усвідомленням сили і можливостей громадського впливу.

Одним із надбань Майдану є сформована соціально-психологічна установка мас щодо певних способів дії. Тобто, у масовій свідомості сформувалося уявлення про певний ефективний спосіб дії у ситуації, коли влада не виконує обіцянок, коли її дії й рішення не відповідають суспільним очікуванням і коли його (очікування) ресурс вичерпано. Саме у цьому контексті громадським, експертним середовищем і засобами масової комунікації артикулюється побоювання третього Майдану. І президентські, і парламентські вибори у свідомості громадян – лише необхідна передумова для ефективних рішень і дій. Їх відсутність або ж хибна, з погляду суспільства, спрямованість – стане достатньою підставою для нового, з непередбачуваними наслідками, революційного сплеску.

Небезпечна тенденція зростання правового нігілізму може призвести до потреби суспільства в «сильній руці». Можливе використання новою владою старих, прийнятих попереднім режимом практик є вкрай небезпечним для Української держави. Спокуса піти найпростішим шляхом і реалізовувати реформи, від яких насамперед постраждають звичайні громадяни, а не олігархи, може призвести до чергових масових протестів – уже проти чинної влади.

Відсутність довіри громадян до політичних інститутів, зневіра в ефективність їх діяльності, низький рівень політичної культури та прагнення ситуативної реалізації інтересів лежить в основі ще одного поширеного в Україні деструктивного вияву – абсентеїзму¹³, який проявляється як байдуже ставлення людей до політичного життя, зумовлюючись, передусім,

¹³ Абсентеїзм (від лат. *absentia* – відсутність) – ухилення від участі у політичних виборах, зборах тощо.

суперечністю між демократичними принципами виборів та їх практикою. Деструктивність абсентеїзму посилюється й уявленнями значної кількості людей про те, що від них у політиці нічого не залежить, спостереженнями за тим, що в Україні досі ніхто не був притягнений до кримінальної відповідальності за порушення виборчого законодавства. Як наслідок, вибори в Україні нерідко перетворюються з інструменту забезпечення демократії на механізм ефективної маніпуляції свідомістю громадян. Проблема абсентеїзму для українського суспільства є значимою і в контексті перспектив розвитку громадянського суспільства з огляду на небезпеку трансформації громадянської некомпетентності у свідоме ігнорування політики, утвердження нігілістичних проявів політичної поведінки.

Ці та інші вияви правового нігілізму, як однієї з форм деструктивної поведінки, також є породженням суперечності ціннісного, морального і правового вимірів соціальної дійсності. Зміна соціальних умов, як правило, призводить до того, що механізм відтворення цінностей, орієнтації на них перестає бути провідним, поступаючись місцем або адаптаційним механізмам, або ж – деструктивним. Через адаптацію відбувається процес своєрідного пристосування до нової реальності, через деструкцію – її руйнування.

Країна усе ще живе вимірами революційного часу, зіставляючи владну риторику із діями влади. У цьому контексті мають посилюватися громадянська участь і громадський контроль за владними рішеннями й їх реалізацією. За відсутності дієвих інститутів такого контролю, ефективної комунікації влади з громадськістю вимоги до влади набуватимуть стихійних неконвенційних протестних форм – масових акцій, пікетів органів центральної і місцевої влади, перекриття шляхів сполучення тощо.

Очевидно, що подолання деструктивної суспільно-політичної поведінки та правового нігілізму і запобігання їм, як соціально зумовленим явищам, лежить передусім у зміні ціннісно-смыслового компонента і законодавчої основи суспільства і вмотивованості законослухняності.

2.8. Впровадження в соціальний простір України найприйнятніших світових зразків у процесі здійснення цивілізаційного вибору

Розгляд питання про цивілізаційні запозичення Україною варто почати із застереження, що визначення цивілізації досі не має в своєму розпорядженні єдиних концептуальних основ. Сутнісне розмежування і аналіз цивілізаційної сфери здійснюється за різними показниками: формами релігії, географічними та історичними умовам, життєвим, побутовим, технологічним укладами тощо. З огляду на таку критеріальну багатоманітність структуризації цивілізаційної

сфери, коректніше й доречніше вести мову про запозичення не у цивілізацій, а у цивілізаційних факторів. Безперечно, таким тактичним кроком окреслена сутність проблеми не вичерпується, але вона покращує предметний аналіз перспектив, проблем і небезпек цивілізаційних запозичень.

Небезпека еклектичного поєднання різних цивілізаційних потенціалів зумовлена насамперед і в основному непередбачуваністю наслідків механічно-компілятивних цивілізаційних запозичень. Тут варто прислухатися до аргументації Люсьєна Февра: «Кожна цивілізація володіє оригінальними інтелектуальними засобами... Цивілізація або епоха не має гарантії того, що цей ментальний інструментарій вдасться передати у всій повноті наступним цивілізаціям і епохам... Цей ментальний інструментарій цінний як для цивілізації, якій вдається його створити, так і для історичної епохи, що нею користується, але він не має цінності для вічності, для всього людства або навіть для локальних змін у межах однієї цивілізації» [34, с. 114].

Для прийняття рішень щодо цивілізаційних запозичень пріоритетне значення має узагальнення реєстру цивілізаційних архетипів і факторів, які здійснюють вирішальний (щонайменше істотний) детермінативний вплив на історію на всіх історичних етапах, на трансісторичний формат загалом. Цей аспект віддзеркалює, так би мовити, вертикальну вісь наукових пошуків. Що ж стосується горизонтальної осі, то її смисловий акцент полягає у з'ясуванні механізмів, алгоритмів, закономірностей і особливостей впливу цивілізаційних архетипів на суспільства в синхронічному і діахронічному вимірі: чому для деяких соціумів такий вплив має вирішальне значення, а на розвитку інших позначається ледь помітно, інкрементально, суто умовно.

Наприклад, загалом представникам усіх концептуальних відгалужень у межах теорії модернізації притаманна згода щодо переліку чинників, які мають детермінативне значення для її перспектив, однак відсутня єдність вердиктів щодо ієрархізації таких факторів впливу. Що ж до цивілізаційного відгалуження, то вона хоча і не утворює концептуального стрижня теорії суспільної модернізації, та однаково посідає в межах цього теоретичного напрямку помітне місце. Не випадково виразним концептуальним трендом сучасності є формування національних моделей модернізаційного розвитку на цивілізаційній основі. Цивілізаційний аспект у модернізаційній системі координат має істотну характерну особливість: він не лише й не стільки виявляє ресурси і можливості самореалізації тієї чи іншої цивілізації, скільки окреслює діапазон інструментів, механізмів і функціональних алгоритмів інших цивілізацій, які можна ефективно використати в межах своєї цивілізації.

Слід визнати, що попри різнопрофільні застереження цивілізаційні запозичення є доконаним фактом, замовленим багатьма об'єктивними й закономірними обставинами. Дискусійну інтригу викликає хіба що динаміка і конкретно-історичні особливості таких запозичень. Доволі кон-

сенсаційні ознаки має позиція, відповідно до якої в минулому цивілізаційні запозичення були менш динамічними і стосувалися в основному цивілізацій, які межують одна з одною; натомість у наш час цивілізаційні запозичення істотно прискорилися і з огляду на глобалізацію та ресурсний потенціал інформаційної ери стосуються практично всіх цивілізацій водночас (принаймні на рівні можливостей таких запозичень, наявності завдяки новітнім інформаційним технологіям більш-менш вичерпного уявлення про особливості й закономірності практично будь-якого цивілізаційного проекту). І доводиться констатувати, що нині нема підстав для сумнівів щодо поширення, екстраполяції сучасних тенденцій у сфері цивілізаційних запозичень на оглядове майбутнє.

У сучасних умовах так звана «автентична» цивілізація остаточно втрачає зв'язок з реальним status quo, перетворюючись на цілком неадекватний буттєвим реаліям зразок консервативного романтизму. Зрозуміло, що Земля Обітована плідного, ефективного запозичення найкращих зразків і інструментів інших цивілізацій знаходиться десь між контрпродуктивною автаркією зразка КНДР, Ірану чи Куби та компрадорською зрадою національних інтересів, готовністю на рівні примітивної корупції (буквально «за скляні буси») звести нанівець багатовіковий досвід поколінь свого народу, розвіяти по вітру сумнівних перспектив гумус вистражданої народної мудрості.

Досвід історичного розвитку людства дає підстави для констатації: задля прискореного створення власної цивілізаційної моделі на початкових етапах її становлення не лише можливе, а й бажане практично неухильне використання нею механізмів і стандартів ментально і архетипічно споріднених цивілізацій (виняток становлять лише випадки абсолютної відсутності комунікативної взаємодії між цивілізаціями або коли йдеться про деяку первісну цивілізацію, котра – з огляду на відсутність історичних попередників – була позбавлена можливості здійснювати запозичення в принципі). Такий спосіб і фаза запозичень визначає цивілізацію як імплантаційну. (Приміром, російська цивілізаційна модель інколи паралельно, а здебільшого почергово імплантувала в свою суспільну практику візантійські та європейські цивілізаційні зразки, норми і правила). Ефективне ж відтворення соціокультурної платформи іншої цивілізації в поєднанні з місцевою специфікою переводить цивілізацію-реципієнта у репродуктивну фазу (функціональний статус). Якщо в імплантаційній фазі лише механічно використовуються соціокультурні та управлінські інструменти й алгоритми іншої цивілізації, то в репродуктивній фазі відбувається копіювання запозичень з їх місцевими відповідниками. Як наслідок, з'являється дифузний тип цивілізації. У третій (оригінальній) фазі цивілізація забезпечує свою життєдіяльність за рахунок власних принципів, механізмів і функціональних автоматизмів.

Попри стереотипізований штамп «цивілізаційного вибору України» як вибору суб'єктом-Україною з-поміж цивілізаційних шляхів можливого розвитку, слід розуміти обмеженість такого підходу. По-перше, кожна цивілізація має об'єктивні, цілком природні й неусувні різнопрофільні обмеження можливих запозичень ззовні – і Україна не є винятком із загального правила. По-друге, навіть соціуми з виразною цивілізаційною суб'єктністю водночас є об'єктами цивілізаційних впливів, позаяк вони механічно, автоматично, так би мовити, «в он-лайн режимі» засвоюють експансіоністські поширювану пропозиційність інших цивілізаційних суб'єктів, навіть не фіксуючи факт і процес такого впливу периферійним мисленням, а відтак – абсолютно не аналізуючи цей феномен і не рефлектуючи з цього приводу. Зазначена обставина дає підстави деяким дослідникам взагалі стверджувати про ілюзійний статус цивілізаційної суб'єктності у сфері цивілізаційного вибору, запозичення і засвоєння.

Реалістичний підхід вимагає визнання того факту, що Україна сучасного ґатунку володіє лише віртуальними цивілізаційними ознаками, що вона існує хіба що у форматі цивілізаційного образу, який перебуває у фазі символічного позиціонування, тестування і протистояння вже усталеним, знаковим, суб'єктним цивілізаційним орієнтирам. За логікою речей, наступною фазою має бути цивілізаційний проект, який, у свою чергу, покликаний покласти початок повноцінному цивілізаційному статусу. Втім, наявність фази цивілізаційного образу не є гарантією наступних фаз – проектної та статусної, кожна з яких існує виключно на рівні можливості. А перехід зі стадії можливості у фазу дійсності відбувається лише в тому разі, якщо можливість використовується ефективно. Ця обставина і особливість додатково актуалізує аспект цивілізаційних запозичень – як на стадії їх відбору та ієрархізації, так і в процесі інкорпорування.

Сутність проблеми полягає в тому, що наука досі не має в своєму розпорядженні надійних верифікаторів, застосування яких апіорі гарантує успіх чи невдачу конкретного цивілізаційного запозичення. На сучасну пору реалістичні ознаки має лише вірогіднісна модальність: з огляду на ті чи інші аргументи, вибудовані на основі історичних висновків і аналогій, можна з тією чи іншою мірою ймовірності припускати успіх певного запозичення.

Придивляючись до цивілізацій – потенційних донорів, слід спочатку розмежувати їх на ті, що перебувають у фазі піднесення і у фазі спаду. Характерною ознакою тих, що опинилися на спаді, є втрата перспективи. Втім, це не означає, що на них недоцільно орієнтуватися в своєму розвитку молодим локальним цивілізаціям: багатство цивілізаційного досвіду завжди зберігає широкий діапазон можливостей його ефективного застосовування, а що стосується цивілізаційного спаду і занепаду, то це – імперативна

вікова ознака, на яку приречена практично кожна цивілізація, але молодим цивілізаціям цим аспектом перейматися не варто.

До категорії гіпер-, мега- та універсальних цивілізацій часто зараховують європейський цивілізаційний феномен, який *de facto* не має чітких меж ані в територіальному, ані в культурному, ані в світоглядно-аксіологічному сенсі, а переважно слугує симбіотичним образом, сформованим із більш-менш споріднених ознак і уявлень.

Феноменальна привабливість європейського цивілізаційного проекту ще очікує на системне осмислення, однак уже зіграла злий жарт: відбулася смислова девальвація ідеї Європи. Наслідком цього є комічний результат: кожен шукає і знаходить у європейській дійсності те, що прагне знайти: людина праці – гідний заробіток і соціальну захищеність, культурологи – культурну багатоманітність, митці – музеї, наркомани – амстердамські кафе-шопи, ЛГБТ-спільноти – одностатеві шлюби, а злочинці – комфортні умови ув'язнення. При цьому за дужками постійно залишається один нюанс: максимальний особистісний розвиток кожної з цих категорій населення *апріорі* робить неможливим суспільство, яке відповідало б одночасно вимогам високого рівня життя, безпеки, дотримання прав і свобод, а також гармонійного співіснування громадян, які істотно відрізняються один від одного за світоглядними, ціннісними, етичними та іншими критеріями. Розлогий масив емпіричних даних дає підстави для висновку, що гострота зазначеної проблеми має не теоретико-віртуальну, а цілком практичну сферу функціонування.

Попри багатоманітність і неоднозначність, інтеграційні процеси в європейському регіоні мають виразний цивілізаційний аспект: «Європа – це певна цивілізація чи, можливо, синтез цивілізацій, тим більше, що європейський територіальний простір стає об'єктом геополітичного суперництва між Європою, Америкою, Азією та їх цивілізаціями» [35, с. 53]. Разом з тим, неоднозначним залишається аспект співвідношення Європи та Заходу. З одного боку, Європа є елементом цивілізаційної системи під назвою «Захід», а з другого боку, існує таке поняття, як європейський не-Захід. А по-третє, у Великобританії, чие значення для різних сфер життєдіяльності Європи важко переоцінити, чимало громадян вважають свою країну західною, але неєвропейською.

Сучасна західна (євроатлантична) цивілізація виникла на основі протестантської і католицької цивілізаційних гілок. «Будучи складовими західного християнства, католицька і протестантська цивілізації мали різну вагу в різні історичні епохи. Основною причиною Реформації стала боротьба між новонародженими капіталістичними відносинами та домінуючим на той час феодальним ладом, на захисті ідеологічних кордонів якого стояла католицька церква. Інтереси нового класу капіталістів виявилися когерент-

ними світоглядним засновкам протестантських церков, які обстоювали ідеали скромності, економії і накопичення капіталу» [36, с. 74].

Якщо звернутися до основ католицького віровчення Середньовіччя, то привертає увагу другорядність для нього професійної та господарської етики. Взірцем вважається людина, яка ставить молитву вище за працю. На зовсім інших підставах побудована етика протестантизму. Їй властиві два елементи: а) методичність життєвого укладу; б) професійна етика або професійний обов'язок. Обидва відіграли значну роль у розвитку західного раціоналізму. Професійний обов'язок і систематичність життєвого укладу становлять основу нової соціальної етики, що виражає дух капіталізму [37, с. 115]. Між іншим, «протестантизм виявився першою світовою релігією, яка виступила проти схвалення бідності й прославляння відсутності інтересу до матеріальних благ. Закликам католицизму до покірності та смиренності, до готовності непохитно протистояти випробуванням бідністю і хворобами, оскільки такі випробування нібито послані Всевишнім, кальвінізм протиставив інше трактування євангельських заповідей – обов'язок прагнути до поліпшення обставин, що склалися, знову ж таки ціною самовідданої праці» [37, с. 117]. Для українського цивілізаційного проекту такий спосіб світосприйняття і життєдіяльності виявиться вочевидь незайвим.

У наш час доволі обґрунтованим є підхід, згідно з яким сучасні цивілізації поділяються на західні (техногенні, ліберальні) та східні (космогенні, традиційні). Східний цивілізаційний тип розвивається на основі збереження досягнутого культурного і матеріального відтворення суспільства в історично сформованих формах. Циклічні зміни в межах цих цивілізацій не призводять до істотних переформатувань ідентичності, а нововведення здійснюються під егідою сформованих соціальних структур. Головним суб'єктом змін у цивілізаціях Сходу є держава, яка слугує основою непорушності власності й влади, а також гарантом пріоритетності ціннісно-ментальних і духовних зразків.

Дискусійним залишається аспект місця православної християнської цивілізації. Вона включає елементи цивілізаційного Сходу і цивілізаційного Заходу, тому формально може вважатися «проміжною». Однак якщо взяти до уваги сутнісні особливості, то доведеться визнати, що євразійська (московсько-правослана) цивілізація все ж є переважно східною і космогенною: зокрема, для Росії характерна нерозвиненість правової держави, громадянського суспільства, реальної багатопартійності, а поділ влади має суто ефемерні ознаки. Тут домінує традиційність – причому, у значною мірою вихолощеному і спотвореному форматі. На відміну від православної, поняття слов'янської цивілізації є досить розмитим і не володіє чітким змістом. Невід'ємною системоутворюючою ознакою цивілізаційної єдності слов'ян можна вважати християнство, натомість фактор мовної спорідненості є

доволі умовним. Показово, що, незважаючи на слов'янську належність польської та російської мов, культурно-історичні й політичні умови розвитку Польщі та Росії здебільшого призводили до їх цивілізаційного розмежування і навіть протистояння.

Ще більш виразною ілюстрацією фантомності слов'янської цивілізації є ситуація з відносинами між Болгарією та Росією: з часів битви на Шипці 1877 р. російська офіційна пропаганда подавали ці взаємини як «взірець непорушної слов'янської єдності», і в то же час Болгарія свого часу була лояльною до нацистської Німеччини, потім ще більш лояльною до СРСР, а після розпаду світової системи соціалізму, Варшавського пакту, Радянського Союзу увійшла до НАТО.

Російський цивілізаційний фактор позиціонує себе як православний і слов'янський водночас. Утім, сприймати таке твердження варто з деякими застереженнями – зокрема, на генетичному рівні у росіян виразно присутня угро-фінська гаплогрупа.

Примат Царства (Imperium) над Священством (Sacerdotium) у російській моделі державності замінив ідеал «симфонії», сформульований ще візантійським імператором Юстиніаном. У XVIII столітті Російська православна церква була позбавлена політичної та економічної незалежності й перетворилася на особливий різновид бюрократії.

Невідповідність Росії фундаментальним канонам європейської цивілізації зумовлена не якимись «перегинами на місцях» – як це звик подавати російський офіціоз, а генетичними причинами, які якщо й не надають авторитаризму, деспотії і тоталітаризму нормативного статусу, то, в усякому разі, програмують такі контрпродуктивні для суспільного розвитку ексцеси з неухильною регулярністю. Російський цивілізаційний фактор сформувався значною мірою під впливом ідеології офіційної народності, проголошеної у XIX ст., в період царювання Миколи I, графом С. Уваровим під час його вступу на посаду міністра народної освіти: «Православна віра, самодержавство і народність – це ті першооснови, без яких Росія не може повноцінно функціонувати». Відповідно до цієї концепції, російський народ вирізняється глибокою вірою і відданістю престолу, а православна віра і самодержавство становлять неодмінні умови існування Росії. Народність розумілася як необхідність дотримуватися власних традицій і відкидати іноземний вплив, як необхідність боротьби із західними впливами у форматі свободи думки, свободи особистості та індивідуалізму, котрі витлумачувалися православ'ям як «вільнодумство» і «смуťянство». Як визнає абсолютна більшість російських дослідників, ідеологія офіційної народності була національним міфом російської монархії, зумовленим прагненням «поліпшити реальність», видати бажане за дійсне, легітимізувати і зміцнити урядовий курс Миколи I.

Унаслідок такого цивілізаційного розвитку невід'ємними атрибутами російської цивілізаційної специфіки стала низка ціннісно-ментальних особливостей. Передовсім, це «відсутність політичної культури участі з характерною соціально-політичною пасивністю і «невтручанням» громадян у можливі форми впливу на владу через вибори. Має місце пасивність населення, відсторонене ставлення до влади, психологічна і поведінкова підданська орієнтація переважної більшості населення на патронаж з боку держави. Цивілізаційні детермінанти призвели до формування в Росії особливої управлінської культури, яка постійна в своїх основах і лише частково коригується мінливими історичними умовами. Найбільш виразно її специфіка вже протягом багатьох століть реалізується в низці ключових сфер – у ставленні до влади, керівництва і начальства, праці, законів і адміністративних порядків» [36, с. 48].

Мусульманство (іслам) є ще одним фундаментальним цивілізаційним стовпом сучасного світу. Іслам «передбачає покірність і підпорядкування законам, наказам і заборонам Аллаха, повне і абсолютне єдинобожжя. Починаючи з VII століття, ісламський ареал отримав широку територіальну протяжність, утворюючи, разом з буддизмом, індуїзмом і іудаїзмом космогенну цивілізацію. На принципово східний космогенний характер ісламської цивілізації вказує її ціннісно-нормативний та інституційно-традиційний зміст. Йдеться про «внутрішню і зовнішню традиційність», «принципову антисучасність», «критичне сприйняття перспектив залучення до світу модерніті», протидія сучасності засобом боротьби проти Заходу» [38, с. 10].

Китайсько-далекосхідна цивілізація в країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону (Китай, Тайвань, Південна Корея, Японія) є прикладом поєднання зовнішньої сучасності та внутрішньої традиційності: «Ментальність і мислення представників китайсько-конфуціанського культурного ареалу парадоксальним чином споріднені з ментальністю і мисленням європейського типу – зокрема, за критерієм раціональності, прагматизму, нескутості релігійною догмою, орієнтації на успіх у поцейбічному світі. Метанаративом, який примирює традицію та сучасність у цьому культурному ареалі, постає ідея національного успіху» [38, с. 9–10].

Чимало повчального Україні можна запозичити у синтоїзму і японської локальної цивілізації: «Японці – дуже своєрідний культурсинтетичний етнос. Варто лише пригадати, як вони запозичили ієрогліфічну писемність у китайців, але одночасно до ієрогліфа прикріпили своє власне читання. Японці належать до тих небагатьох націй, які геніально й безболісно здійснюють модернізацію на основі форм роботи з власною ідентичністю» [39].

Природно, що найвищий індекс очікувань мають запозичення, зроблені в успішних цивілізаціях. Це – результат підсвідомих екстраполяцій на

свій соціальний ґрунт її плідних зусиль. Найрозвинутішою залишається північноатлантична цивілізація, яка в стислі історичні терміни досягла безпрецедентного успіху, що свідчить про наявність в її арсеналі ефективного інструментарію, який можна спробувати застосувати в українських умовах. Варто звернути прискіпливу увагу щонайменше на три з них – індивідуалізм, рівність та динамічний фронтір (життєдіяльнісні межі).

Здавалося б, згадка про індивідуалізм зайва, позаяк український цивілізаційний фактор також значною мірою індивідуалістичний. Але оскільки історичні наслідки, ефективність використання індивідуалістичного потенціалу в Україні та США істотно відрізняються, то опанування американським досвідом у цьому аспекті цілком виправдане. Впродовж усієї історії США індивід був наділений статусом суверенного суб'єкта суспільства, відповідального за реалізацію своїх можливостей, здібностей і добробуту. Історична особливість цієї країни полягає в тому, що вона суверенізувалась одразу в статусі буржуазного суспільства, в якому головним мірилом індивідуального буття був успіх – матеріальний і суспільний. Ліберально-капіталістичний індивідуалізм в Америці завжди був загальнонаціональною цінністю, а не буттєвим кредо лише буржуазного класу: його поділяли якщо не всі класи й соціальні групи, то відчутна більшість. Ця обставина, між іншим, пояснює практичну відсутність у США резонансних класових конфліктів упродовж усієї історії цієї країни.

Попри позірну простоту, фактор рівності також потребує деяких коментарів з огляду на його специфіку на американських цивілізаційних теренах: «Якщо в багатьох національних культурах ця категорія трактується як рівність матеріального становища і досягнутих життєвих результатів, то американською національною культурою і ментальністю вона завжди інтепретувалася як рівність можливостей, яка за наявності індивідуальної свободи як головної цінності і при тому, що індивіди від природи наділені різними здібностями, сумісна з досягненням різних життєвих результатів і утвердженням унаслідок майнової нерівності. Державне втручання в конкурентну боротьбу індивідів допускалося лише з метою утвердження рівності початкових можливостей, але у жодному разі не з метою майнової зрівнялівки (або, як кажуть у США, «рівності кінцевих результатів»)» [40, с. 28].

Серед найважливіших факторів американської цивілізації дослідники незмінно виокремлюють феномен рухомого фронтіру (межі). Спочатку це була можливість постійно пересувати кордон освоєних земель, заселяти незайняті західні території, перетворюючись в незалежних власників – фермерів, торговців, підприємців. Саме завдяки фронтіру 70% білих колоністів у стислі терміни поповнили шеренги середнього класу, а рівень їх життя виявився у півтора-два рази вищим, ніж у англійців, які, в свою чергу, були більш заможними, ніж мешканці континентальної Європи.

Коли ж на рубежі XIX – XX століть фронтір вичерпав свій географічний ресурс, його цивілізаційне значення не зійшло нанівець: він зберігся «як соціокультурний архетип в американській національній ментальності, в якій міцно вкоренилося уявлення, що кожен індивід повинен мати і має можливість долати життєвий фронтір, не боятися «зніматися з місця», якщо можливості майнового або статусного зростання вичерпані або незадовільні, спрямовувати себе на нові місця, які відкривають кращі можливості. Всі покоління американців, навіть після вичерпання географічного фронтиру, демонстрували набагато більшу, ніж інші народи, горизонтальну мобільність – на відміну від інших народів їм притаманна здатність по кілька разів упродовж життя змінювати місця проживання і трудової діяльності [40, с. 29]. Ця цивілізаційна особливість США є надзвичайно цінною для перспектив не лише індивідуального, а й загальносуспільного успіху: як недвозначно доводить історичний досвід, найбільшу динаміку позитивного розвитку демонструють саме суспільства з максимально рухомим фронтиром і незаблокованими соціальними «ліфтами».

Успіх цивілізаційних запозичень істотно зумовлений наявністю чи відсутністю консолідованої готовності суспільства їх сприйняти і ефективно засвоїти. На жаль, доводиться констатувати, що цей параметр для сучасної України є доволі проблемним, оскільки три основні складові сучасного українського суспільства – українська, російська та радянська – мають несумісні світоглядно аксіологічні пріоритети і преференції. Хоча впродовж двох попередніх років питома українська цивілізаційна вертикаль відчутно посилилася, проте заперечувати істотність інших вертикалей суспільної свідомості – значить розминутися з істиною.

Деякі дослідники наполягають на доцільності «гармонійного й толерантного збалансування» зазначених трьох складових сучасного українського суспільства. У формальному сенсі ця ідея приваблива, але в змістовному абсолютно нереалістична, бо йдеться про той випадок, коли компроміс або неможливий, або фатальний. У цьому контексті коректніше вести мову не про збалансування, а про подолання на якісно новому рівні.

Історично склалося так, що долю України впродовж кількох попередніх століть визначали сусіди – насамперед Польща, Австро-Угорщина та Росія. Від середини XVII століття домінантного статусу на більшій її частині набув російський цивілізаційний фактор. Цілком природно, що сутнісні відмінності між європейським та російським напрямками накладали істотний відбиток на спосіб мислення українців (зокрема, на регіональному рівні), на їх оцінку місця України у всесвітній історії, а також зумовили специфіку і динаміку історичних процесів, яка в багатьох випадках і аспектах докорінно відрізняється від європейських аналогів.

Утім, це варто сприймати як не нездоланий фатум історичної долі, а як лише необхідне окреслення об'єктивних факторів, у межах яких доводиться здійснювати проектування цивілізаційного розвитку. Зрештою, жодне суспільство не починає такий розвиток з чистого аркуша – треба просто чітко усвідомлювати, які в тебе стартові умови, обставини і можливості, щоб цивілізаційне проектування не було профанативним на рівні теоретико-методологічних узагальнень і не виявилось провальним у фазі практичної реалізації.

Полікультурність України, зумовлена її межовим розташуванням, не може вважатися нездоланою перешкодою для зміни її цивілізаційної парадигми. Цивілізаційне оновлення країни зумовлене її загальнонаціональною метою, якою є досягнення конкурентоспроможної економіки, організація суспільного життя на гуманістичних принципах і цінностях. Цивілізаційним вибором визначатиметься також сама можливість самозбереження України як суверенної держави.

Україна має необхідні передумови для переходу до того цивілізаційного середовища, якому притаманне облаштування державного устрою на засадах відкритого доступу громадян до всіх видів ресурсів, забезпечення законності і прав людини. Протягом усього попереднього історичного розвитку вона виявляла більшу схильність до європейських цінностей і попри усі кризові прояви переходу до відкритого суспільства з конкурентними ринковими відносинами саме з такою суспільною організацією пов'язує свій шанс на соціально-економічний прорив, уникаючи спокус авторитарного управління суспільними справами за азійськими чи російською моделями, заснованими на стримуванні демократичних прагнень населення. Піддавшись таким спокусам, Україна може відразу бути поглиненою політичним та економічним домінуванням Російської Федерації, яка сама не може вважатися зразком прогресивного розвитку.

Надання пріоритетності європейському цивілізаційному вектору дасть потужну зовнішню підтримку власним українським зусиллям з вирішення таких невідкладних проблем, як формування у суспільстві, особливо у внутрішньополітичних стосунках, атмосфери довіри, усунення нерівності громадян у стартових життєвих можливостях, посилення впливу населення на публічну політику засобами розгортання і поглиблення громадського і державного контролю за її перебігом.

Європейський цивілізаційний зразок привабливий для українського народу з точки зору збереження екологічного середовища свого буття, зважаючи на високе технологічне навантаження на нього національного господарства. У кооперації з європейськими структурами і орієнтуючись на

європейські технології та ресурси Україна буде спроможною організувати належний моніторинг екологічної ситуації, розробити і запровадити методiku примушування до норм екологічної культури, провести диверсифікацію джерел, форм та методів інвестиційного забезпечення реалізації природоохоронних проєктів, вдосконалити природоохоронне законодавство, зробити його ефективним стимулом модернізації та реконструкції промислових підприємств та комунальних мереж за критеріями екологічної безпеки.

Асоційована з європейським економічним простором, економіка України зможе набутися значно динамічнішої інноваційної спрямованості, здійснити кроки у напрямі реалізації необхідних структурних галузевих змін технологічної модернізації виробництва, усунути невідповідність між проголошеними цілями інноваційної політики і фактичними кроками у цій сфері, створити, нарешті, необхідну матеріальну базу соціального і культурного прогресу.

Зосередившись на одному (європейському) цивілізаційному векторі, Україна зможе позбутися рис порубіжної, суміжної цивілізації, конфліктного потенціалу культурного і релігійного синкретизму, зміцнити національну ідентичність, надати їй чітких рис, збільшити гуманістичне наповнення суспільного життя. Виявляючи обережність у питанні відходу від тих своїх цивілізаційних стереотипів, які усе ще визначають її цивілізаційну ідентичність, Україна зможе синергетично динамізувати свій історичний поступ, ігноруючи найбільш прийнятні для неї цінності інших цивілізацій, зміцнюючи також синкретичність, плюралістичність і толерантність у своєму житті.

Список використаних джерел

1. Норт Д. Насилие и социальные порядки / Дуглас Норт, Джон Уоллис, Барри Вайнгаст; [пер. с англ.]. – М.: Институт Гайдара, 2011. – 480 с.
2. Бессонова О. Раздаточная экономика как российская традиция / Ольга Бессонова // Общественные науки и современность. – 1994. – № 3. – С. 37–48.
3. Тилли Ч. Демократия / Чарльз Тилли; [пер. с англ.]. – М.: Институт общественного проектирования, 2007. – 263 с.
4. Бурдьє П. Дух государства: генезис и структура / Пьер Бурдьє; [пер. с фр.] // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 125–166.
5. Цілі сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholititia>.
6. Паризька кліматична угода: Україні треба скоротити викиди на 70% [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 2016. – Режим доступу: http://www.epravda.com.ua/publications/2016/03/18/585855/view_print/.
7. Хвесик М. А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К. : Кондор, 2007. – 480 с.

8. Хвесик М. Фінансово-економічні важелі природних ресурсів у контексті забезпечення прибуткового природокористування / М. Хвесик, І. Бистряков // Фінанси України. – 2014. – № 5. – С. 29–47.

9. Хвесик М. Інвестиційне забезпечення сфери водокористування в контексті імплементації водних директив Європейського Союзу: інституціональне середовище, секторальні особливості та перспективи диверсифікації / М. Хвесик, В. Голян // Економіст. – 2014. – № 7. – С. 8–15.

10. Голян В. А. Соціально-економічні детермінанти природокористування: синдром бурштинової лихоманки / В. А. Голян // Економіка та держава. – 2016. – № 6. – С. 5–15.

11. Хвесик М. А. Чи можливий сталий розвиток України? [Електронний ресурс] / М. А. Хвесик // Економіст. – 2016. – Режим доступу: <http://ua-ekonomist.com/13182-mihaylo-hvesik-chi-mozhlyviy-staliy-rozvitok-ukrayini.html>.

12. Хвесик М. А. Економіка природокористування та сталий розвиток: реалії і перспективи [Електронний ресурс] / М. А. Хвесик // Економіст. – 2015. – Режим доступу: <http://ua-ekonomist.com/9470-ekonomka-prirodokoristuvannya-ta-staliy-rozvitok-realyi-perspektivi.html>.

13. Ministerial Report on the OECD Innovation Strategy. – OECD: Paris. – May 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.oecd.org/innovation/strategy.

14. Berry M. M. J. Managing technology and innovations: a review / M. M. J. Berry, J. H. Taggart // R&D Management. – 1994. – Vol. 24. – №. 4. – P. 341–353.

15. Pavitt K. The social shaping of the national science base / K. Pavitt // Research Policy. – 1998. – Vol. 27. – №. 8. – P. 793–805.

16. Інноваційна Україна 2020: Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. ; НАН України. – К., 2015. – 336 с.

17. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. – К.: Державна статистична служба України, 2015. – 255 с.

18. Єгоров І. Ю. Інноваційне табло ЄС та визначення місця у ньому України / І. Ю. Єгоров // Вісник НАН України. – 2016. – №5. – С. 87–91.

19. Innovation Union Scoreboard 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/ius/ius-2015_en.pdf

20. Інновації в Україні: Європейський досвід та рекомендації для України. – Т. 3. – Інновації в Україні: пропозиції до політичних заходів. Проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні». – К.: Фенікс, 2011. – 98 с.

21. Уханова І. О. Розвиток та функціонування технопарків: світовий досвід та специфіка в Україні : монографія / І. О. Уханова. – О.: ОДЕУ, 2012. – 131 с.

22. Calderini M. Corporate Governance, Market Structure and Innovation / M. Calderini, P. Garrone, M. Sobrero eds. – N.Y. and Cheltenham: Edward Elgar, 2003. – 304 p.

23. Colombo M. Science and Innovation Policy for the New Knowledge Economy / M. Colombo, L. Grilli, L. Piscitello, C. Rossi-Lamastra eds. – N.Y. and Cheltenham : Edward Elgar, 2011. – 208 p.

24. Radosevic S. Challenges for European Innovation Policy: Cohesion and Challenges from a Schumpeterian Perspective / S. Radosevic, A. Kaderabkova eds. – N.Y. and Cheltenham: Edward Elgar, 2013. – 232 p.

25. Курило І. О. Народжуваність та материнство в Україні: регіональний аспект / І. О. Курило, С. Ю. Аксьонова, Б. О. Крімер // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 1 (26). – С. 65–79.

26. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

27. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.

28. Сайт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Регіональне представництво у Білорусі, Молдові та Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map>.

29. Зовнішня трудова міграція населення України. – К.: Український центр соціальних реформ (УЦСР), Державний комітет статистики України (Держкомстат України), 2009. – 120 с.

30. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / Альфред Адлер; [пер. с англ.]. – М.: Академический проект, 2011. – 232 с.

31. Шайгородський Ю. Аксіологія реформ і пастки спрощених підходів / Ю. Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 6 (74). – С. 144–163.

32. Украинцы все меньше боятся безработицы и безденежья, и все больше – распада страны [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse-menshe-boyatsya-bezraboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html.

33. Дюркгейм Э. Самоубийство : Социологический этюд / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. с сокр., под ред. В. А. Базарова]. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.

34. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр; [пер. с фр.]. – М.: Наука, 1990. – 627 с.

35. Proseedings «Forum on Higher Education». Congress of the Black Sea Universities Network, April 2–5. – Kyiv, 2008. – 132 p.

36. Феофанов К. А. Цивилизационная теория модернизации / К. А. Феофанов. – [Б. м.]: Издательское решение, 2016. – 246 с.

37. Економічна соціологія: підручник для студ. вищих навч. закл. / С. О. Матвеев, Л. І. Лясота. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 184 с.

38. Кармадонов О. А. Социологическая рациональность отсутствия в исследовании современного мира / О. А. Кармадонов // Социологические исследования, 2008. – № 3. – С. 3–12.

39. Громыко Ю. Тайное оружие России: что такое войны за идентичность. [Електронний ресурс] / Ю. Громыко. – Режим доступу: <http://hvylyu.org/interview/society2/taynoe-oruzhie-rossii-chto-takoe-voynyi-za-identichnost.html>.

40. Согрин В. В. Цивилизационное и междисциплинарное изучение истории США. Новая и новейшая история / В. В. Согрин. – 2012. – № 1. – С. 25–43.

РОЗДІЛ 3.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЕКТ УКРАЇНИ

3.1. Гідна самореалізація людини як мета цивілізаційного проекту України

Кожна країна, яка є суб'єктом історії і геополітики, має свій цивілізаційний проект. Видається самоочевидним припустити, що глибинною метою такого проекту за умов демократичного відкритого суспільства є людина та її розвиток – гідна самореалізація людини.

Цивілізаційний проект – це образ майбутнього країни, який породжує стратегію її вільної, достойної та ефективної реалізації у світі через гідну самореалізацію її громадян, поєднання її культурної самобутності із загальнолюдськими цивілізаційними засадами. Успішний цивілізаційний проект робить країну суб'єктом історії, а її громадян – захищеними та вільними.

У XXI столітті гідна самореалізація людини починає усвідомлюватися як головна мета цивілізаційних проектів, що робить їх не лише більш гуманістичними, а й значно ефективнішими. Тобто, цивілізаційний проект, в якому людина, її розвиток і самореалізація є лише засобом, сьогодні не буде успішним. Це слід враховувати, створюючи і втілюючи цивілізаційний проект України.

Порушуючи тему культурної самобутності і цивілізаційного поступу, ми торкаємося питання не тільки про взаємодію, а й про єдність цивілізації та культури. Ця єдність зумовлена тим, що в житті людини культурне і цивілізаційне почало перебувають у постійній взаємодії – культура є духовне наповнення цивілізації, цивілізація – створення умов для розвитку культури. Цивілізація набуває сенсу як засіб розкриття соціально-економічного і культурного потенціалу держави, доведення його до світового рівня, тоді як культура – це засіб одухотворення й олюднення цивілізації. Лише певний рівень розвитку цивілізації дає людині свободу для реалізації життєвого потенціалу – гідної самореалізації, в тому числі й для культурно-гуманістичного розвитку, проте саме свобода самореалізації не дає цивілізації руйнувати саму себе.

Сказане породжує нові важливі питання. Як можуть бути поєднані цивілізація і культура? Може, все ж таки їх взаємна обумовленість і цілісність,

яка виводить країну на світовий рівень, принаймні робить її помітною у світі, і є кінцевою метою цивілізаційного проекту України?

Відповідаючи на перше питання, слід визнати, що культура і цивілізація продуктивно поєднуються у суспільстві лише через особистості цього суспільства. А це можливо тільки за умови їх гідної самореалізації. Тому, даючи відповідь на друге питання, можна стверджувати, що глибинною метою цивілізаційного проекту все ж буде людина як особистість з її розвитком та самореалізацією, а не баланс культури і цивілізації, які створює людина, як, зрештою, і баланс між ними.

Важлива тенденція сучасної цивілізації – спрямованість до гуманізації, до забезпечення гідності й самореалізації людини. Тобто, сучасна цивілізація постає як сукупність матеріально-технічних, економічних, правових і духовно-культурних умов гідного життя людської спільноти.

Будь-яка цивілізація розвивається як єдність минулого, сучасного і майбутнього. Отже, цивілізація – це і її історія, і наявний стан, і цивілізаційний проект – спрямованість у майбутнє. Дуже важливо не зациклюватися на якомусь одному з часових вимірів власної цивілізації. Зацикленість на минулому, нехай вельми героїчному, викликає до життя той консерватизм, який викреслює країну із сучасності. Розчинення у наявному стані не дає можливості розвиватися, породжуючи безкінечний прагматизм і популізм політиків без ідеології. Зосередженість лише на майбутньому небезпечно утопічністю мрій.

Важливо усвідомлювати, що сучасна людська цивілізація є глобальною. Вона інтегрує різні народи і країни на базі спільних гуманістичних цінностей. Чи означає це, що у світі може утворитися одна-єдина цивілізація? У сучасному світі є конкуренція декількох цивілізаційних проектів, що пропонуються державами – світовими лідерами, кожен з яких претендує на роль глобальної матриці. В результаті сучасний світ є світом боротьби цивілізаційних проектів наддержав і тих держав, яких вони втягують у свою орбіту. Це формує новий сценарій світоустрою, в якому одні країни чітко визначають своє право бути суб'єктами і режисерами геополітики, тоді як іншим відводиться беззаперечна роль об'єктів, що використовуються для впливу на суб'єктів-конкурентів.

Позначеній тенденції протистойть тенденція консенсусного плюралізму, в річищі якої сучасний світ постає діалогом і консенсусом різноманітних цивілізаційних проектів. Геополітичні, військово-політичні й економічні реалії показують, що саме на цій основі слід будувати цивілізаційний проект України, який потребує консенсусного плюралізму і в середині країни – тобто плюралістичних проектів гідної самореалізації людини.

Під гідною самореалізацією людини розуміється розкриття її життєвого потенціалу в тілесному, творчому й духовному вимірах, що робить її

креативною, а тому корисною для сучасного інноваційного суспільства. Така самореалізація органічно поєднує індивідуальні і комунікативні можливості індивіда, вона означає діяльність, яка не лише розкриває здібності людини, здійснює її цілі і цінності, а й задовольняє її потреби і потреби її родини.

Гідно самореалізована людина є щасливою – і в професії, і в родині, і в соціальному громадянському просторі. Така людина здатна створювати відкрите демократичне суспільство, яке не знищує свободу в обмін на «добробут», а робить економічну, політичну, духовну свободу особистості умовою свого розвитку. Отже, саме гідно самореалізовані громадяни є запорукою і критерієм того, що будь-який цивілізаційний проект не рухатиметься у бік авторитаризму чи тоталітаризму.

Сьогодні, після чверті століття державної незалежності України, перед нею особливо гостро постає доленосне питання цивілізаційного вибору. У масовій свідомості такий вибір асоціюється з обранням геополітичного регіону, блоку чи союзу країн, куди повинна увійти Україна. Проте цивілізаційний вибір країни як суб'єкту світової історії є передусім вибором способу життя і цінностей, які є продуктивними для розвитку країни та її громадян на тому чи іншому етапі її державного становлення, незалежно від форми зовнішньополітичної інтеграції. На цій основі обираються зовнішньополітичні партнери, союзи, блоки тощо. Цивілізаційний вибір країни як суб'єкту світової історії є передусім вибором способу життя і цінностей, які є продуктивними для розвитку її самої та її громадян на тому чи іншому етапі державного становлення, це вибір не місця у світі, а парадигми і стратегій реалізації власного поступу у світі, що може бути трактовано як реальна національна ідея.

Цивілізаційний вибір країни неможливо зробити раз і назавжди, його потрібно постійно підтверджувати прагматичними програмами дій і самими діями. Продуктивний цивілізаційний вибір країни – це цивілізаційний проект і цивілізаційний розвиток, які потребують низки виборів – як у сенсі періодичного обрання влади демократичним способом, так і в сенсі здійснення вибору за вибором представниками обраної влади і політичної опозиції, а також забезпечення щоденного вибору у процесі самореалізації кожного свідомого громадянина.

При цьому цивілізаційний вибір на певних етапах історії країни стає Вибором з великої літери – доленосним, таким, що орієнтує на фундаментальний стратегічний результат. Необачно вважати, що здійснивши такий Вибір, можна вже зняти з себе відповідальність, віддавши «сильним світу цього» – наддержавам чи геополітичним союзам – здійснення стратегій реалізації Вибору. Цивілізаційний вибір – це постійний процес обрання, корекції та втілення власних, а не нав'язаних ззовні стратегій розвитку.

У відкритому суспільстві цивілізаційний вибір є результатом широких суспільних дискусій і консенсусу/компромісу політичних еліт і народу.

Цивілізаційний вибір по-різному відбувається у тоталітарному, авторитарному і відкритому суспільствах. У тоталітарному соціумі його робить вождь, який окреслює контури майбутнього, а оточення вождя розробляє стратегії оволодіння майбутнім і визначає межі граничного напруження людини на цьому шляху. В авторитарному соціумі, наприклад, у соціумі олігархічного неофеодалізму ХХІ століття, відбувається те саме з урахуванням можливості несистемних компромісів з опозицією. У відкритому суспільстві цивілізаційний вибір *є результатом широких суспільних дискусій і консенсусу політичних еліт й народу.*

Значущість і актуальність концепту «цивілізаційний вибір» на цьому етапі розвитку України полягають у тому, що він є необхідною умовою переходу від її потенціального стану до актуального, умовою її справжньої суб'єктності. При цьому слід усвідомлювати, що цивілізаційний вибір країни поєднує в собі як цивілізаційний проект, так і цивілізаційний розвиток – майбутній стан і рух до нього.

Кожна особистість має бути включеною в цей загальний процес на рівні щоденної самореалізації. Адже самореалізація людини як мета цивілізаційного проекту суспільства не означає, що ця самореалізація буде «увімкнена» лише по його завершенні. Вона повинна зумовлювати очікуваний результат, тобто, йдеться про методологічний принцип вбудовування гідної самореалізації людини не тільки в результат, а й у процес реалізації цивілізаційного проекту, у його повсякденну практику.

Так само як на рівні країни маємо рух від цивілізаційного вибору до проекту і його реалізації, так і на рівні особистості відбувається рух від життєвого вибору до життєвого проекту і здійснення цього проекту – самореалізацію. Щирість, результативність і, одночасно, творчий динамізм людини, її відкритість самореалізації Іншого і буде визначати її гідність.

Гідна самореалізація означає, що людина, дослухавшись до себе, обирає професію і близьку, кохану людину, створює разом із нею життєвий проект і надалі відповідально реалізує його з партнерами та однодумцями – виходить з наявного в позамежне, з потенціального – в актуальне. Негідність самореалізації – це зацикленість на перманентності життєвого вибору, такий «пошук себе», коли людина змінює професії, родини, ніде не відчуючи себе собою, а відтак бере участь у чужих життєвих проектах, втрачаючи відповідальність. У авторитарному і тоталітарному суспільствах таких людей вкладають у прокрустове ложе примусової «правильної» самореалізації, створюючи систему репресивності і саморепресивності. Натомість у демократичному відкритому суспільстві відбувається формування такого цивілізаційного проекту, в якому актуалізовані нерепресивні умови по-

справжньому гідної самореалізації, існує творча й співтворча атмосфера, що зумовлює реальність, а не ілюзорність цивілізаційного розвитку.

Проект щастя, який полягає в егоцентричному родинному споживанні й накопиченні ресурсів, вирваних на «хлібному місці» з бюджету держави, є глибинно негідною самореалізацією – адже вона перекреслює цивілізаційне майбутнє країни. Такий проект породжує популізм, який дозволяє політикам займати «хлібні місця» або ставити туди «своїх людей», а також відтворює корупцію.

Інший проект щастя – це проект «бути, а не мати». В цьому проекті щастя творча й співтворча самореалізація, в процесі якої людина створює продукти, потрібні іншим, і отримує адекватну винагороду або прибуток, навіть в умовах сучасної кризової України здатна виводити суспільство на цивілізаційний рівень розвинутих країн Європи. Зрозуміло, що в межах цього проекту гідність самореалізації зумовлюється не споживанням, а творчістю, тому самореалізація не стає засобом для володіння чимось, а самоцінністю. Вийти до такого проекту щастя і самореалізації не можна без зміни ціннісних акцентів суспільства, паттернів його поведінки.

Для осмислення проблем гідної самореалізації людини в контексті цивілізаційного вибору, цивілізаційного проекту та цивілізаційного розвитку України евристично продуктивним видається використати такий методологічний прийом, як синтез потенціалізму та метаантропології.

Під *потенціалізмом* у цьому контексті розуміється напрям розвитку сучасної науки, головним принципом якого «є оцінка багатоманітних можливостей, які закладені в тій чи іншій системі і які за відповідних умов можуть бути реалізовані». Потенціалізм, зі свого боку, передбачає вивчення більш широкого діапазону передумов, що визначають розвиток конкретного процесу чи системи [1, с. 9] і тим самим дозволяє збагнути розвиток тієї чи іншої країни в динаміці, визначити її реальні, а не ілюзорні можливості. Потенціалізм означає необхідність аналізу того чи іншого соціального феномену у категоріях можливості та дійсності. Звідси правомірність використання поняття «потенціал», що відображає різні аспекти саморуху внутрішніх елементів конкретної системи від можливості до дійсності [1, с. 9]. Отже, потенціалізм дозволяє нам збагнути розвиток тієї чи іншої країни у динаміці, головне, визначити її реальні, а не ілюзорні, утопічні можливості.

Місце *метаантропології* в соціогуманітарному знанні може бути осмислене у двох фундаментальних виявах: 1) як метатеорії наук про людину, її буття в культурі та соціумі, що інтегрує результати одночасного розвитку цих сфер, та 2) філософії розвитку людини [2, с. 6]. Метаантропологія має теоретичне і практичне значення як проект поділу людського буття на

буденний, граничний і метаграничний виміри, яким відповідають буденний, особистісний та філософський типи світогляду. Буденне буття людини формується волею до самозбереження й продовження роду, граничне – волею до влади та волею до пізнання й творчості, метаграничне – волею до любові, свободи і толерантності [3, с. 125–271; 4, с. 207–212]. Метаантропологія у точному та в широкому сенсах не може бути жорстко поділеною на дві протилежні царини – вони зумовлюють одна одну. Лише як метатеорія соціогуманітарного знання метаантропологія може бути філософією розвитку людини; лише як філософії розвитку людини метаантропологія здатна до інтегруючої функції в гуманітаристиці й суспільствознавстві.

Поєднання потенціалізму і метаантропології як методологічних стратегій підсилює можливості кожної з них. Потенціалізм набуває світоглядно-ціннісного вектора, а метаантропологія долає відстороненість від реалій іманентних процесів розвитку людини і суспільства. В результаті *метаантропологічний потенціалізм* стає методологією розвитку життєвого потенціалу людини, нації, людства від буденних до вищих граничних та метаграничних проявів.

Метою будь-якої відкритої й гуманістичної соціальної системи є розкриття життєвого потенціалу людини, її самореалізації як умови становлення суспільства. Усвідомлення цього дає можливість розуміти метаантропологічний потенціалізм не просто як методологічну стратегію соціогуманітарних теорій, а й як практичну парадигму розвитку країни. У методології метаантропологічного потенціалізму продуктивно використовувати передусім такий напрям метаантропології, як соціальна метаантропологія, в межах якого тріадичний поділ «буденне – граничне – метаграничне» застосовується не лише до буття людини, а «до суспільства, а також до людини в контексті суспільства» [5, с. 81].

Коли йдеться про самостійний й свідомий вибір шляху розвитку в координатах метаантропологічного потенціалізму в тріаді «буденне, граничне, метаграничне», категорія «буденне» замінюється категорією «наявне (реальне)». На цій основі застосовуються такі принципи (етапи реалізації) цієї методології в осмисленні потенцій тієї чи іншої соціальної системи й людини у цій системі:

1. Аналіз параметрів наявного буття тієї чи іншої соціальної системи і людини в цій системі, а також осмислення їх потенцій.
2. Побудова проекту метаграничного (поза межного) буття соціальної системи, який принципово виходить за межі наявного, але відображає його потенції і при цьому є гуманістичним – гідна самореалізація людини в цьому проекті є метою, а не засобом.
3. Оформлення цілісної стратегії досягнення проекту метаграничного (поза межного) буття соціальної системи і людини в ній через перехід

потенціального у актуальне, можливого у дійсне, що передбачає граничне буття цієї системи.

Відповісти на питання, які потенції соціальної системи і людини в ній можуть бути реальними, а які – утопічними, можна лише завдяки ґрунтовному компаративістському аналізу результатів першого й другого теоретичних етапів. Цей компаративістський аналіз повинен бути концептуально скерованим категоріями «можливість – дійсність», «потенціальне – актуальне», «сущє – належне». При цьому саме пара «наявне – метаграничне (позамежне)» дає можливість усвідомити світоглядно-ціннісний, людиновимірний вектор трансформації потенцій у реальність, створивши такий проект і образ оновлення буття людини у суспільстві, який дозволить винести всі граничні випробування на шляху оновлення.

Новий цивілізаційний проект будь-якого суспільства означає не лише зміну його параметрів як соціальної системи, а й трансформацію буття людини, передусім її самореалізації. Звідси – актуальність методології метаантропологічного потенціалізму для осмислення і цивілізаційного вибору країни, її цивілізаційного проекту і втілення цього проекту, розуміння логіки і ризиків розвитку на всіх етапах. Метаантропологічний потенціалізм відкриває можливість актуалізації змін способу життя і цінностей людини, а відтак – її буттєвих основ. Разом із тим, використання цієї методології дає можливість усвідомити, що не можна відривати людину «як від природно-біологічної передісторії..., так і від своєрідної внутрішньої природи людської індивідуальності, незалежного самопізнання» [6, с. 67].

Нині будь-які продуктивні цивілізаційні зміни у соціальному вимірі можливі лише за умов вільної і творчої самореалізації особистості. Цілком очевидно, що «нові горизонти відкриваються перед тими країнами, чий суспільний устрій виявиться здатним максимальною мірою забезпечити, з одного боку, реалізацію творчого потенціалу своїх громадян, а з іншого – задоволення їхніх потреб» [6, с. 67].

Важливо усвідомлювати, що без здійснення цивілізаційного вибору як обрання цивілізаційного проекту, який сприяє гідній самореалізації людини, відбувається втрата суб'єктності країни; це замикає її у минулому і викреслює з-поміж можливих лідерів цивілізаційного поступу. Інша справа, що вибір країни може здійснюватися під тиском зовнішніх геополітичних суб'єктів; це також означає втрату країною суб'єктності, а отже, можливостей реалізації власного потенціалу.

Виділяються декілька рис продуктивного цивілізаційного вибору, умовою продуктивності якого є цивілізаційний проект, що сприяє посиленню суб'єктності України та гідній самореалізації людини в ній.

Насамперед, це наявність власної стратегії розвитку, яка не залежить від зміни політичних еліт. Варто усвідомлювати, що цивілізаційний вибір,

цивілізаційний проект і цивілізаційний розвиток у своїх продуктивних формах можливі лише за умови реальної консолідації самореалізованих громадян країни. Саме тоді відповідальність за цивілізаційний вибір, творення і втілення цивілізаційного проекту бере на себе не лише влада, а й усе суспільство. Саме тоді цивілізаційний розвиток буде не лише низкою гасел й імітацією реформ, а стане дійсним рухом країни, що змінює спосіб життя на основі обраних цінностей, причому не якийсь абстрактний спосіб життя, а спосіб життя на рівні громадянина.

Конструктивний цивілізаційний вибір, проект і розвиток на їх основі здійснюється за умови максимально можливого консенсусу, а не лише компромісу політичних партій та груп, які представляють різні соціальні групи й регіони країни, перебувають у стані обопільної довіри, виявляють здатність входити у стан співтворчості. Цивілізаційний вибір може бути реалізований за умови взаємодії політичної еліти з елітою інтелектуальною, передусім з експертним середовищем морально й фахово-авторитетних науковців.

Напрямок, заданий цивілізаційним проектом, має гармонізувати з архетипами культури й особливостями ментальності народу країни. Кожна культура у творчості її представників має здійснити свою, закладену в її глибинних основах місію збагачення загальнолюдської культури.

Для набуття Україною повноцінної суб'єктності необхідно розв'язати проблему цивілізаційного сусідства з сучасною Росією. Російський політикум і значна частина його електорату сприймають Україну не як суб'єкта, що створює власний цивілізаційний проект, а як частину свого московсько-православного цивілізаційного проекту, який базується на інших цінностях, ніж західні. Саме тому сучасні претензії Росії до України – це не претензії з приводу інтересів, а претензії з приводу цінностей, тобто панське незадоволення «васалом», який вирішив жити власним розумом. Це зумовлює принципову непримиримість й безкомпромісність російської позиції на будь-яких перемовинах з «українського питання». Така обставина актуалізує необхідність активної і, одночасно, виваженої і мудрої позиції українських учених, дипломатів, політиків, громадських і державних діячів, яка враховує буття України на розломі західноєвропейської та євразійської цивілізацій. Подібна позиція повинна вибудовуватися на основі розуміння своєрідності українського цивілізаційного проекту і необхідності його втілення на основі реальних можливостей [7] в ім'я гідного розвитку людини.

Цивілізаційний проект і, відповідно, цивілізаційний розвиток України повинен бути відповіддю на виклики часу, відповіддю не лише на виклики всередині країни і навіть не лише на виклики країні ззовні. Він має стати відповіддю на нові глобальні виклики, які породжують принципово нові стратегії самореалізації людини. Лише тоді цей цивілізаційний проект буде підтриманий світом. Насамперед, це виклик неототалітаризму або

неототалітарний виклик, породжений терористичними загрозами. Водночас, він же їх і породжує. На початку ХХІ століття маємо виражену проблему відновлення тоталітарних тенденцій у суспільному житті, які приховані за зовнішніми ознаками демократії. Це зумовлено як екологічними небезпеками, так і небезпеками світового тероризму, який є результатом зіткнення культур і цивілізацій в умовах економічної й політичної глобалізації. Неототалітаризм значною мірою породжується і конкуренцією різних проектів глобалізації, представлених, наприклад, США, Росією, Китаєм тощо.

Неототалітаризм – це тоталітаризм епохи екранної культури і екранного способу життя. Це тоталітаризм епохи соціальних мереж та інформаційних війн. На відміну від посттоталітаризму, неототалітаризм здатний задіяти ресурси *інформаційно-мережевого суспільства*, особливо екранної культури – телебачення та Інтернету, де відбуваються різноманітні дискусії, які належним чином модеруються. Неототалітаризм – це тоталітаризм, в якому пряма пропаганда доповнюється технологіями ідеологічно заангажованих модерацій стихійних або спровокованих дискусій – передусім у соціальних мережах Інтернету.

По-друге, це виклик *гендерних новацій*, виклик гендерною рівністю та свободою вибору гендерної й сексуальної ідентичності. Практика гендерної рівності для багатьох країн, що століттями перебували у патріархальному бутті, стає приховано деструктивною – аж до гальмування народжуваності та демографічної кризи. З іншого боку, маємо низку новацій в організації сексуального життя. Різноманітні статеві переверзії, які століттями вважалися аморальними, починають сприйматися лише як девіації, які є виявом особистого вибору і не мають відношення до суспільної моралі.

По-третє, це виклик *трансгуманізму*. Цей виклик пов'язаний з бажанням сучасної людини набути владу над соціальними та особистісними процесами за допомогою інформаційних технологій, а також трансформувати свою тілесність біо- та нанотехнологіями, еволюціонувати не в морально-духовній, а у фізично-тілесній площині.

Україна здатна відповісти на ці глобальні виклики лише тоді, коли в країні утвориться атмосфера осмисленого творчого і співтворчого буття людини, усвідомленого подолання комплексів реваншизму, ресентименту та меншовартості. При цьому ключову роль у реалізації цивілізаційного проекту України має відігравати держава, яка повинна проявити належну активність у створенні соціальної атмосфери, сприятливої активним й креативним особистостям, дбати про надання рівних умов для набуття освіти, підвищення кваліфікації, забезпечити справедливу дію «соціальних ліфтів», сформувати й підтримувати єдині для всіх «правила гри» у суспільстві, де людина є вищою цінністю.

Можливість самореалізації людини в сучасній та майбутній Україні суттєво ускладнюється тим, що гібридна війна на Сході України є не звичайним локальним конфліктом, а елементом нового світового порядку [8], який цілком можна назвати неототалітаризмом: у ньому у відносинах між країнами і в середині країн інтереси домінують над моральними принципами, тактика стає стратегією, а світоглядна еклектика і хаос існують під маскою чітких пропагандистських гасел, політика здійснюється через системні маніпуляції колективною свідомістю та колективним позасвідомим для створення спочатку ситуацій хаосу, а надалі – хронічного стану керованого хаосу соціальної системи.

Використовуючи підхід метаантропологічного потенціалізму, можна припустити, що режисери сучасного світового порядку прагнуть створити свої цивілізаційні проекти для кожної з керованих країн, які повинні постійно коливатися між наявним та граничним буттям, що і дає змогу маніпулювати ними. Цей світовий порядок суперечить не лише попередньому світовому порядку, що був сформований після Другої світової війни, а всій людській моралі, всьому способу людського буття, що склався за останні два тисячоліття.

У контексті сказаного закономірним є запитання: чи не є корупція і популізм, ці глибинні внутрішні загрози самому існуванню Української держави, що останнім часом проходять складну еволюцію, демонструючи свою живучість, закономірними проявами цього нинішнього світового порядку, проявами, які мають не лише внутрішні причини, а й зрежисовані ззовні? Тими проявами, що провокують вкрай небезпечне відчуження політичних еліт та недовіру до них громадян, руйнуючи саму можливість гідної самореалізації?

Якщо стан гібридних воєн та гібридних стосунків у світі є не стихійним, то чи можемо говорити навіть про філософію гібридного світового порядку? Якщо це так, то повинна бути і філософія подолання гібридного світового порядку. І в цьому може бути дуже важливою місія у світі сучасної України. А також світоглядний вектор гідної самореалізації нашого сучасника в Україні.

Гуманітарні технології, політичні й дипломатичні способи подолання гібридного світового порядку, які не посилюють його симетричними, дзеркальним відповідями, а трансформують його і його суб'єктів – ось що зараз гранично потрібно людству, а відтак повинно увійти у цивілізаційний проект і цивілізаційний розвиток України, формуючи реальні умови гідної самореалізації її громадян.

Завдання створення цивілізаційного проекту України на сучасному етапі по-новому актуалізує значення Національної академії наук, зокрема, Секції суспільних і гуманітарних наук, яка на основі системного аналізу

сучасних глобальних загроз та викликів нашій державі здатна створювати парадигми цивілізаційних реформ, а також оцінювати гуманітарні небезпеки й ризики на цьому шляху, здійснюючи креативне узагальнення стратегій та футурологічних сценаріїв майбутнього розвитку України.

Лише завдяки такій ролі Національної академії наук цивілізаційний проект України буде не проектом цивілізації буфера між Заходом та Сходом, а проектом цивілізації гуманістичних інновацій – проектом цивілізації гідної самореалізації людини. Його гаслом повинно стати: «гідна самореалізація людини – сильна країна». Втілення такого проекту в життя в науково обґрунтованому вигляді – фундаментальна умова гарантування національної безпеки і самого існування України як незалежної держави.

Це означає необхідність реформування організації наукової й науково-освітньої діяльності, що передбачає чотири важливі принципи:

Принцип 1. Збалансований розвиток і креативна взаємодія природничо-технічного та соціогуманітарного знання – для недопущення розвитку технократизму, в якому людина стає лише засобом для досягнення різноманітних показників, і обертання гуманітаристики на інструмент ідеологічних маніпуляцій і протистояння. Останнє є вкрай важливим, адже відомо, що чим вищий рівень конфліктів у країні, тим більша вірогідність застосування проти неї війни гібридного типу.

Принцип 2. Гнучке стимулювання діяльності креативних науковців незалежно від віку та регалій, що здійснюється за ясними і прозорими критеріями – як за оригінальність ідей та підходів, так і за їх відповідність резонансним проблемам людини та соціуму. Це означатиме реальне поєднання теорії і практики.

Принцип 3. Новий зв'язок науки і освіти з акцентом не на запам'ятовуванні вже існуючих теорій та підходів, а на здатності використовувати їх і створювати нові, критично й творчо мислити та розв'язувати проблеми у діалозі, що сприятиме гідній самореалізації людини у всіх вимірах особистісного та суспільного життя.

Принцип 4. Продуктивна взаємодія академічної та громадянської (волонтерської) науки, що дозволяє забезпечити гнучкість самореалізації вченого і оперативність відповідей на виклики світу гібридних агресій.

3.2. Суспільство довіри, відповідальності та партнерства

Довіра є складовою духовної сфери життєдіяльності сучасного суспільства, джерелом набуття її суб'єктами внутрішньої свободи, а отже, запорукою поширення ненасильницької, свідомої соціальної взаємодії.

Сьогодні рівень міжособистісної довіри в Україні набагато нижчий, ніж, приміром, у скандинавських країнах «соціалізованого капіталізму», але

цілком порівнянний з показниками міжособової довіри в англосаксонських країнах «конкурентного капіталізму» і помітно вищий, ніж в Росії та у багатьох інших країнах наздоганяючого розвитку. Тому досить коректним буде висновок, що за показником особистісної довіри Україна є середньою за загальносвітовими стандартами країною, маючи певні перспективи використання потенціалу цього типу соціального капіталу.

Рівень особистісної довіри (меншою мірою – інституціональної) як найважливішого елементу соціального капіталу в Україні, є скоріше середнім, ніж низьким. Оскільки довіра – провідний, але далеко не єдиний елемент соціального капіталу, то цілком вірогідно, що причиною труднощів модернізації Україна є й якісь інші елементи соціального капіталу, не пов'язані з браком довіри. При цьому слід усвідомлювати, що соціальний капітал України досить великий, однак це значною мірою потенційний капітал, а не реально використовуваний. У цьому разі практичною проблемою стає не стільки створення соціального капіталу, скільки активізація вже наявного ресурсу.

Особливістю функціонування довіри в умовах трансформації українського суспільства є те, що вона виступає таким явищем, яке відображає стрімку динаміку соціальних змін у сучасному світі, позначає принциповий спосіб раціонального впорядкування потенційно невизначених соціальних стосунків у системі взаємодій різноманітних соціальних акторів на підставі позитивних очікувань. Слугуючи стрижневим компонентом відносин у рамках громадянського суспільства, підвалиною для накопичення культурного і соціального капіталу, довіра здатна виступати тим нематеріальним резервом, що зумовлює прискорення темпів трансформаційних перетворень.

Складність закріплення довіри у сучасному українському суспільстві полягає в існуванні деяких головних особливостей цього процесу: відбувається втрата довіри (зневіра) до оточення та її переміщення на самого суб'єкта, а людські довірчі відносини часто-густо зводяться до участі у них лише одного учасника, який одночасно виступає і суб'єктом, і об'єктом довіри. Критичний стан довіри у соціальних відносинах зумовлений, зокрема, ще й суперечливістю переходу від соціоцентричної системи цінностей до людиноцентричної, збільшенням кількості «ступенів свободи» для вибору людиною себе і свого життя. Для багатьох українців це обертається втратою почуття особистісної цілісності, ідентичності, втратою відчуття себе суб'єктом своїх дій і вчинків. Це, в свою чергу, породжує кризу довіри, яка проявляється на всіх рівнях соціальних відносин.

Перспектива успішної трансформації українського суспільства невіддільна від практичної реалізації принципово нового характеру стосунків між владою, правлячими елітами, основними соціальними групами і населенням,

від ступеня довірчих відносин між ними, розвитку системи інститутів, які заохочують довірчі взаємовідносини на індивідуальному і груповому рівнях.

Ризикогенність сучасного українського суспільства в умовах гібридного світового порядку зумовлює необхідність нових (не лише технічних, а й духовних) методів управління й організації з метою запобігання виникненню негативних наслідків динамічних змін, що відбуваються. Принциповою засадою цього процесу є імплементація принципу довіри у всі сфери суспільного життя, оскільки альтернативою є лише тотальний багаторівневий соціальний контроль, що неодноразово довів свою неефективність в історичному ракурсі.

Перспектива успішної трансформації українського суспільства полягає у побудові та практичній реалізації принципово нового характеру стосунків між владою, правлячими елітами, основними соціальними групами і населенням, ефективність яких буде залежати від ступеня відновлення довірчих відносин, соціальної відповідальності на різних соціальних рівнях та підтримки самоорганізаційних практик населення, насамперед громадських ініціатив та волонтерства, поширення у суспільстві культури довіри, що включає систему інститутів, які заохочують довірчі взаємовідносини на індивідуальному і груповому рівнях.

Для успішної взаємодії людей у сучасному і майбутньому українському суспільстві важливо визнати пріоритет загальнолюдських цінностей і самоцінності особистості, наголосивши на нерозривності зв'язку між соціальним розвитком суспільства і людиною, її гідною самореалізацією.

Світоглядною основою цивілізаційного проекту України має стати *людиноцентричний* підхід, який крізь призму довіри дозволить поєднати особистий та суспільний горизонти у житті людини, акцентуючи увагу на взаємозалежності діяльних соціальних суб'єктів та вибудованих ними соціальних структур. Суспільство довіри відзначатиметься, з одного боку, прозорістю та послідовністю політичних рішень, а з іншого – їх публічним роз'ясненням у сполученні зі зворотним зв'язком політики і громадської думки. За таких умов довіра у майбутньому українському суспільстві здатна виступити дієвим регулятором плідних партнерських відносин між самими громадянами та між ними і владою. Умова реалізації цього проекту – не зовнішня (репресивна чи саморепресивна), а внутрішня, вільно й свідомо прийнята особистістю відповідальність перед собою та іншими.

У найширшому розумінні *відповідальність* – це визнання людиною себе автором власного життя, свідомий вибір нею варіанта своїх дій, здатність давати собі звіт про наслідки своїх вчинків і брати на себе тягар відповіді за них. Відповідальність є складним розумовим, емоційним і вольовим процесом, у якому суб'єкт прогнозує, передбачає, зіставляє варіанти своїх рішень і дій, зважає їх наслідки. Цей складний феномен має

розгортатися у часі як розуміння суб'єктом того, як слід вчинити, щоб досягти вигоди, мети, реалізувати свій інтерес. Крім розуміння кінцевих цілей, суб'єктом мають бути виявлені й відповідні вольові якості.

Різноманіття людських відносин у суспільстві має проявлятися у ступенях строгості, жорсткості, обов'язковості, імперативності їх відтворення. Йдеться як про жорстко однозначні відносини, так і про взаємозв'язки, які допускають ряд варіантів прояву, про вільно-автономні відносини, що цілком залежать від світогляду людини та її ідеалів, цінностей, орієнтацій, установок, смаків, уподобань тощо.

Тип жорсткості суспільних відносин формує відповідний тип відповідальності. Насамперед ступінь жорсткості відтворення соціальних відносин залежить від тієї суспільної сфери, в якій вони виявляються. Найбільш жорстко контрольованим у суспільстві видом відповідальності суб'єкта повинна бути *правова відповідальність*. Вона є специфічним видом суспільної відповідальності, вимоги якої розроблені у межах певної держави і спрямовані на підтримання в ній певного суспільно-політичного ладу і соціального порядку.

Правова відповідальність конкретизована, деталізована і регламентована у конституціях, кодексах, законах і підзаконних актах, а ухилення від неї передбачає певний вид покарання. Жорсткість прояву відповідальності полягає, зокрема, у невідворотності покарання. Натомість соціальна відповідальність проявляється переважно у формі моральних і психологічних обов'язків, які або виконуються, або не виконуються. Дотримання такої жорсткої імперативності прояву правової відповідальності потребує повного і чіткого виконання законів. Якщо ж закони застосовуються вибірково або різною мірою не виконуються чи й зовсім ігноруються, як це, на жаль, відбувається сьогодні у нашій державі, то, по суті, ми маємо справу з явищем безвідповідальності.

Соціальна відповідальність як характеристика будь-якого продуктивного суспільства і українського зокрема має розглядатися як механізм самоуправління особистості, груп і спільнот людей у суспільстві, як засіб, що забезпечує відтворення і підтримку стабільності певного типу суспільних відносин. Якість суспільних відносин залежить від розвиненості соціальної відповідальності суб'єктів. З іншого боку, сама соціальна відповідальність повинна визначатися типом суспільних відносин. Рівень розвиненості відповідальності у соціальних суб'єктів має задавати характер соціального порядку, забезпечувати тип функціонування як суспільства в цілому, так і його окремих підсистем.

Однією із найпомітніших ознак цивілізаційного оновлення України має бути невіддільність «свободи» від «відповідальності», щоб перша з них

не перетворювалася на свавілля, яке породжується безвідповідальністю. Українське суспільство у своєму житті має керуватися відомим девізом австрійського вченого В. Франкла: «Я порадив би, щоб статуя Свободи на східному узбережжі США була доповнена статуєю Відповідальності на західному» [9]. Ці відмінності у прояві свободи у процесі прийняття рішень як ніколи актуальні для України, де низький рівень соціальної відповідальності вкрай негативно вплинув на стан соціального порядку. Демократизація суспільства, розширення прав і свобод людини, безпосередня участь особистості в політичних, економічних, соціальних духовно-культурних процесах об'єктивно підвищує її персональну відповідальність за стан справ у суспільстві. Відповідальність особистості перед суспільством у сучасних умовах ще більше посилюється у зв'язку з глобалізацією, зростаючою ускладненістю суспільних відносин, збільшенням ситуацій ризиків і невизначеності [10; 11; 12].

Одна з найважливіших проблем, пов'язаних з проявом відповідальності особистості у різних сферах суспільства, на різних рівнях його функціонування – це проблема сформованості особистої відповідальності. Дуже важливо виховати людину так, щоб вона розуміла свою відповідальність у кожній своїй іпостасі, у кожній своїй соціальній ролі.

Найбільш виразним проявом соціальної відповідальності має стати *громадянська відповідальність*. Цей вид відповідальності формується разом з такими якостями особистості, як розвинені і чіткі світоглядні позиції, глибокі знання щодо устрою суспільства, його політичної, економічної, соціальної, соціокультурної структури, а також високою політичною культурою.

Не меншого значення набуває зміцнення в громадянах почуття відповідальності за ту соціальну групу, до якої вони належать. У житті самоідентичність проявляється вкрай суперечливо. Між особистістю і великою групою в сучасному суспільстві немає жорсткого зв'язку. Тут особистість є членом багатьох соціальних груп і на цій основі володіє своєрідним «комплексом» ідентичностей. Це призводить до суперечностей, конкуренції і протиборства між ними. Можна припустити, що чим у більшу кількість соціальних груп входить особистість, тим менш жорстко вона пов'язана з кожною з них, тим слабшим є усвідомлення нею своїх обов'язків перед групою. Інакше кажучи, в сучасному українському суспільстві знижується рівень відповідальності особистості за групу.

Послаблення, а потім і дефіцит соціально-групової відповідальності у членів групи стає умовою розмивання ідентичності. Руйнування механізму відповідальності надає можливість особистості відмовлятися від ряду групових цінностей. Поступово число групових цінностей, від яких відходить, відмовляється особистість, збільшується. Те саме відбувається і з дотриманням групових норм, традицій.

Слабке усвідомлення особистістю своєї належності до соціальних спільнот, груп породжує феномен ідентичнісної невідповідальності. Він не тотожний безвідповідальності. Невідповідальність – це явище, яке знаходиться між відповідальністю і безвідповідальністю. Якщо безвідповідальність – це категорія, яка відображає ухилення особистості від виконання покладених або добровільно взятих на себе зобов'язань, це усвідомлюване порушення норм, приписані членам соціальних груп і організацій, а також невиконання функцій, поставлених посадовим особам, особам з певним соціальним статусом, то невідповідальність має інші причини прояву, хоча, як і безвідповідальність, протистоїть відповідальності.

Як правило, безвідповідальністю називають всяку поведінку, яка виходить за рамки встановленого, регламентованого, визначеного. Однак не все в житті людського суспільства чітко регламентоване і розписане. Так, важко описати обов'язки членів великих соціальних груп: соціальних класів, етнічних, регіональних та інших великих груп. Проте в суспільній свідомості все ж існують уявлення про них. До наших днів існують у суспільній свідомості образи типових представників великих соціальних груп. Не пішли в минуле і механізми впливу на представників великих соціальних груп, які фіксують відхилення в їх суспільній поведінці – внутрішньогрупові детермінанти: груповий тиск, групові санкції; зовнішньогрупові: експектації, громадська думка. Посилення соціально-групової відповідальності має запобігти розмиванню ідентичності, такому розвитку, коли руйнування механізму відповідальності надає можливість особистості відмовлятися від групових цінностей, норм, традицій, що породжує феномен ідентичнісної невідповідальності – явища, яке перебуває між відповідальністю і безвідповідальністю.

Запобігання ідентичнісній невідповідальності має стати однією з умов національної консолідації за ознакою спільного громадянства. В ситуації зовнішньої агресії зросла кількість тих, хто ідентифікував себе громадянином України. З іншого боку, громадянська самоідентифікація ще далека до наповнення її змістом відповідальності за стан справ у всьому суспільстві. Тобто, українська громадянська самоідентифікація залишається переважно декларованою. Поки що серед тих, хто називає себе насамперед громадянином України, тільки 37% вважають, що вони несуть повну і часткову відповідальність за стан справ у країні, а 57% не беруть на себе жодної відповідальності. У переважної більшості осіб, що ідентифікують себе з соціальною групою громадян України, відсутня соціальна відповідальність за належність до своєї групи, за ті зобов'язання, які накладає на них членство в групі. Отже, важливим аспектом цивілізаційного проекту України є створення умов для утвердження такої соціальної відповідальності, в якій громадянин усвідомлює зв'язок своєї самореалізації з долею не лише своєї сім'ї й найближчого кола друзів, а й усієї країни.

Складність досягнення такого результату полягає в тому, що на рівні малої групи відповідальність є безпосередньо спостережуваною, помітною, оскільки масштаби і фізичного простору, і кількості зв'язків відчутні особистістю. Коли ж ідеться про відповідальність на рівні великих соціальних груп, то тут людина повинна уявляти канали та механізми розгортання особистої відповідальності, що вимагає від неї достатньо високого рівня освіченості, компетентного знання про суспільство, його структуру, взаємини між групами, про місце особистості в соціальних процесах, у соціальній структурі, про міру її суспільної відповідальності.

Для досягнення належної соціальної відповідальності особистість повинна мати не лише сформовані уявлення про безпосередньо спостережувані відносини людей в її ближньому колі, а й світоглядні знання, які дають соціально-гуманітарні науки.

Виникають проблеми із набуттям внутрішньої, нерепресивної відповідальності, яка породжує довірчі й партнерські стосунки. Такі стосунки мають уможливлюватися надійністю та прозорістю відносин між суб'єктами соціальних дій – ці якості найбільшою мірою визначають так званий «людський фактор» успішного розвитку будь-якої країни, отже, і України також. Умовами надійності і прозорості в суспільних стосунках між людьми мають стати: 1) повне самовизначення суб'єкта та автентичність його дій; 2) точне розуміння суб'єктом межі своїх можливостей у досягненні бажаного; 3) вільне обрання суб'єктом реалістичних цілей як сенс його існування.

В Україні поки що існує проблема з дотриманням кожної з зазначених умов, зокрема ще й тому, що такі умови, окрім формальних вимог, мають на увазі сприятливу для їх дотримання суспільну атмосферу, ключовим елементом якої є ментальна визначеність нації, без якої усі розмови про ідентичність лише фіксують наявний стан суспільства. Ментальна визначеність, не будучи за своєю природою формальною, тим не менш помітно увиразнює спосіб чуттєво-вольової присутності в світі певного суб'єкта (в тому числі такого колективного, як народ) і, найбільшою мірою, його здатність репрезентувати в суспільній атмосфері діяльну належність до вищих цінностей. Така належність репрезентує, по суті, довіру до успішної реалізації власної віри.

Україна, відмовившись від нав'язаної свого часу радянської ментальності, так і не набула на сьогодні достатньо цілісної ментальної визначеності на рівні країни. Вибір українцями європейських цінностей відповідає на питання, чого ми хочемо досягти, але не відповідає на питання – як? Отже, невизначеним залишається, власне, спосіб суспільної організації життя. Внаслідок цього характерні ментальні особливості українців часто густо зсуваються до негативних форм: так світоглядна толерантність все

більше виявляє себе як світоглядна аморфність, свободолюбство – як державницький інфантизм, або, навпаки, анархізм, а кордоцентричний ідеалізм українців, не знаходячи собі опертя в позитивному суспільному досвіді, – як образливість «на весь світ» і відмова (часто неусвідомлена) від послідовної громадянської позиції.

Україна майбутнього має являти собою збалансований, співмірний з власними ментальними особливостями соціум, наповнений ефективними моделями формування впевненої творчої особистості, яка, не чекаючи вказівок згори, відповідально організує власне життя, вільне від застарілих кволопатерналістських стосунків. Але зазначена впевненість, аби бути суспільно конструктивною, не може бути результатом лише впевненості в собі, вона ґрунтується значною мірою на довірі до інших і вимагає в стосунках завжди обопільної ментальної визначеності. Тільки в такій визначеності і прояснюватиметься характер довіри: на що саме покладається людина в своїй здатності бути відповідальною – на себе і самодостатність будь якого іншого життєвого проекту чи на власну глибинну потребу бути прийнятим іншими. В обох випадках ментальна визначеність прояснюється через характер довіри.

Важливе завдання – подолання недовіри українців до влади, зумовленої не тільки відсутністю переконливих позитивних прикладів владної роботи на покращення стану українського суспільства. Значною мірою недовіра українців до влади є результатом прихованої або й явної недовіри до себе, до беззаперечної цінності власного життєвого проекту, коли людина має не тільки формальне право на моральне випробовування себе в ньому, але й може розраховувати на доброзичливе та мотивуюче ставлення оточуючих. Певна сором'язливість українців репродукує постійний страх не відповідати прийнятим у суспільстві моральним приписам та духовним очікуванням. Між тим, характерною ознакою зазначених приписів та очікувань в українському суспільстві є саме невизначеність та аморфність стосовно шляхів розвитку індивідуальної ініціативи та її неформальної узгодженості з ініціативою інших. Неформальна узгодженість для українців існує лише на рівні родових та дружньо-приятельських зв'язків. Це, в свою чергу, призводить до нездатності сформувати такий тип відповідальності, який би, окрім формальних регулятивних вимог, налаштовував би суспільство на взаємну довіру та суспільну злагоду.

Звільняючись на шляху цивілізаційного оновлення від цієї риси ментальності, українці звільняються і від подвійної моралі зовнішніх (і тому вимушених) зобов'язань і прихованих, не оприєвнених (і тому інфантильних у моральному відношенні) побажань, яка створює атмосферу приховано-репресивної відповідальності, коли ніхто особливо не заперечує проти формально правильних і публічно схвалених вимог, але їх виконання не стає особистою справою кожного. Причини таких відносин криються в

несамостійності українського проекту протягом останніх декількох століть: і комуністичний міф, і православно-імперський, який існував до нього, вимагали від людини лише долучення до «правильного» способу життя, трансляторами якого виступала вища «каста» жерців-секретарів-патріархів. «Правильний спосіб життя» в обох світоглядних російських проектах визначався змістовно (в кінцевому підсумку ідейно), відрізняючись від західних проектів з їх наголосом на формальні (правові) аспекти. Відомо, що способів світоглядного самовизначення як окремих суб'єктів, так і колективного суб'єкта (народу) можна виділити усього два: формально-правовий (не тільки верховенство закону у сфері правових стосунків, але й реальна відмова від втручання держави у сферу визначення цінностей та чеснот окремої людини) і змістовно-ціннісний (вимога рахуватися з ментальними особливостями народу і формотворчими духовними запитами).

У своєму цивілізаційному поступі українцям доведеться відмовитися від однозначності думки, що «ми є європейцями», внаслідок, мовляв, свого індивідуалістичного характеру, а орієнтуватися на правову свідомість західних європейців, яка є не тільки результатом розвитку їх певної ментальної схильності до раціонального мислення, а ще й результатом тривалої (протягом декількох століть) сублімації-заміни їх сакрального ставлення до християнських цінностей на певну сакралізацію права. В Україні наслідком такої сублімації сакрального ставлення з релігійної сфери в етико-правову мають стати правові стосунки між людьми за прикладом більшості західних народів, «освячення» цих стосунків повагою до вищих начал життя в особистості.

Враховуючи спільне минуле більшості (наддніпрянських та східних) українців з росіянами і соціальну невиразність самостійного українського релігійного досвіду можна припустити, що абстрактна апеляція до формального права ще не є переконливою для більшості українців. Виникає питання, чи справді українці такі відмінні від росіян саме в світоглядному відношенні і що ближче українцям (зокрема, українським елітам): здатність не тільки на всіх рівнях самостійно організовувати власний життєвий проект, але й репрезентувати на вищому світоглядному рівні беззаперечну віру в продуктивність права, чи постійні патерналістські вимоги до держави та інфантильні розшаркування по відношенню до церкви і моральної спільноти з вірою внаслідок якоїсь особливої власної причетності до їх майбутніх досягнень?

Різниця між заявленими (зокрема, і в соціопитуваннях) цінностями та реально діючими внутрішніми (смысловими) достовірностями залишається для більшості українців непрозорою, а це один із чинників, що робить відповідальність за здійснення цінностей саморепресивною. Можна констатувати, що українці сьогодні не сакралізують правові стосунки самі по собі, а без цієї «цементуючої» складової справжня повага до іншого буде здійснюватися у спілкуванні лише як абстрактно-формальна – на рівні зовнішньої пристой-

ності, а не внутрішньо необхідного елементу самоорганізації. В цьому, як бачимо, різниця між нами та зрілими європейськими націями.

Західний тип ментальності щодо права є формально-достатнім, що оприявнюється як нерозірваність представлення Я у соціумі: таке Я репрезентує в доступному йому зусиллі свою відповідальність як цілком автентичну, оскільки цінує свою можливість діяти як цілком самодостатню. І тільки як наслідок такої «сакральної» достовірності власного волевиявлення виникає здатність підтвердити його на конкретних цілях і готовність брати повну відповідальність за організацію власних зусиль.

Український (зокрема східний, та центральний, наддніпрянський) тип ментальності не надає абсолютного значення власному Я, попри увесь «європейський» індивідуалізм українців, і вимагає додаткових мотивацій – підтвердження значимості індивідуальних зусиль соціальним середовищем. Проблемним також видається західноукраїнський тип ментальності. Загалом, він має вигляд більш самостійного та ініціативного, ніж східноукраїнський. При цьому ще потрібно досліджувати, що в ньому переважає: самодостатня повага до права чи повага до правил, дотримання яких ще має хтось забезпечити?

Аналіз зазначених проблем дозволяє зробити декілька припущень щодо суспільства довіри, партнерства та відповідальності в Україні. Набуття зрілої соціальної відповідальності в українському соціумі передбачає подолання дистанції між формальним визнанням суспільних вимог, які потрібно здійснювати для побудови правової демократичної держави, і внутрішньою неосвоєністю цих вимог як органічної складової власного життєвого світу. Для цього необхідно створювати умови для розвитку вільно обраної самодисципліни громадян, яка робить реальністю прозорі, довірчі й партнерські стосунки і долає приховану саморепресивну вимогливість до себе і компенсаторну вимогливість до інших.

Розвиток такої вільно обраної самодисципліни і, відповідно, усвідомленої соціальної відповідальності значною мірою передбачає системну підтримку Українською державою креативних і соціально відповідальних громадян, що організовують актуальні волонтерські проекти. Подібна підтримка відповідальних волонтерів потребує обопільної довіри громадян і держави, що знаменує важливу умову плідного соціального партнерства саме в Україні. Таким чином, актуальним для України є формування більшої довіри й підтримки волонтерів і волонтерських спільнот, які б, вибудовуючи власний рівень самоорганізації, могли б вільно дозрівати до національного рівня громадянського представництва та ефективного виробництва.

Важливо усвідомлювати, що партнерство передбачає рівноцінність етико-соціальних позицій суб'єктів партнерських відносин та прозорість їх намірів. Суть партнерських стосунків – надійність та вільна ініціатива «на

рівних», що неможливо поза зрілою відповідальністю партнерів. Відсутність ієрархічної складової в партнерських відносинах виключає момент «перекладання» відповідальності на Іншого. Партнерські відносини в сучасній та майбутній Україні є можливими в умовах діалогу, який спрямований до консенсусу і визначається ним, актуалізує суб'єктів комунікації до відкритості, обопільності та довіри.

Для майбутнього українського суспільства і людини у цьому суспільстві особливо важливим є органічне входження міжособистісного партнерства у соціальне партнерство – продуктивну взаємодію, яка дозволяє вирішувати проблемні й конфліктні питання на основі консенсусу. Існує два способи вирішення соціальних конфліктів – насильницький і мирний, діалоговий, або власне соціальне партнерство. Для України, зважаючи на архетипи її ментальності, найбільш прийнятним є другий спосіб, який є засобом запобігання соціальним конфліктам, важливою умовою формування соціально відповідальної економіки та політики, збереження ідентичності.

У широкому сенсі соціальне партнерство є процесом взаємодії не лише між групами, а й між особистостями. Саме наявність соціального партнерства у взаєминах між особистостями – передусім у мікросоціальних групах – і створює дійсність на основі довіри й відповідальності. Адже дійсне соціальне партнерство означає відносини людей, в яких кожен актуалізує здібності та задатки, розвиваючи особистість та творчий потенціал. Саме таке соціальне партнерство між суспільно активними особистостями сприяє розвитку відкритого суспільства – особистість, яка має свою справу, розвиває та вдосконалює її, відкрита до співпраці з Іншим, який теж має максимальну соціальну реалізацію і налаштований на розвиток суспільства через розвиток власної справи. Справжнє соціальне партнерство на основі довіри і відповідальності являтиме собою координативну взаємодію, яка формує громадянське суспільство, сприяє відповідальній взаємодії соціальних груп. Зрозуміло, що для реалізації такого соціального партнерства необхідна особлива комунікативна відкритість і така відповідальність особистості, яка виводить за межі субординативного спілкування, в якому одна людина владно домінує над іншою і прагне ствердитися за її рахунок.

У майбутній Україні принцип координації, який зумовлює «горизонтальні», партнерські відносини, не відкидатиме повністю принцип субординації у системі «вертикальних» зв'язків. Дуже важливим є усвідомлення діалектичної взаємодії принципів субординації та координації у справжньому соціальному партнерстві. Акцент на субординативному спілкуванні в соціальному партнерстві зазвичай призводить людей до інфантилізму, втрати ініціативності та справжньої відповідальності. Особистість відчуває себе «гвинтиком великого механізму», функцією, що виконує накази «згори». Страх стає головним мотивом життя людини, творчість та свобода

згортаються, стаючи непотрібними. Соціальне партнерство у разі домінанти субординативного спілкування руйнується. Замість партнерської краси відносин мотиваційною силою стає бажання догодити «вищому». Проте координативне спілкування без елементів субординації в соціальному партнерстві може призвести до анархічних тенденцій у соціальній групі та у суспільстві загалом. Виключно «горизонтальне» спілкування людей, різних за духовними та інтелектуальними здібностями, моральним та матеріальним рівнем, веде до безконтрольності та ресентименту.

Справжнє соціальне партнерство становитиме гармонію принципів субординації та координації за домінування координації. У разі координативної взаємодії мотивація стає внутрішньою, з'являється ініціативність, відповідальність та справжній інтерес до діяльності, а дозована субординація дає можливість долати соціальний хаос і анархію, які продукуються гібридним світовим порядком.

Утвердження справжнього соціального партнерства означатиме розв'язання проблеми гендерної рівності. Ця проблема актуалізується сьогодні в зв'язку з виходом у простір культури та цивілізації жінки, яка прагне рівних та вільних відносин зі світом чоловіків. Патріархальна епоха, яка обмежила буття жінки кухнею, дітьми та церквою, прямує до самозаперечення – вона переповнена внутрішніми суперечностями.

В Україні має утверджуватися гендерне партнерство – така стратегія життя чоловіка і жінки, коли відносини з протилежною статтю будуються на довірі, розумінні і толерантності. У просторі гендерного партнерства ніхто «не перетягуватиме канат» і не доводитиме свою правоту, а буде здатний чути і слухати, бачити в іншому особистість, буде готовий до співробітництва і досягнення позитивних результатів. Гендерне партнерство звільнить особистість від нескінченної боротьби за владу, реваншизму і помсти стосовно протилежної статі, відкриваючись плідній взаємодії. Краса відносин людини зі світом та іншою людиною неможлива без такого партнерства.

Гендерне партнерство у вищих своїх формах стане співтворчістю чоловіка та жінки, яка розкриватиме та підсилюватиме самореалізацію кожного з них, а відтак актуалізуватиме соціальне життя у всіх його вимірах. Гендерне партнерство найбільшою мірою виявляється у сім'ї, адже саме в сім'ї відбувається народження і розвиток людського життя. Практично кожна проблема, що постає у відносинах чоловіка і жінки, батьків і дітей у сім'ї, є актуальною для суспільства в цілому, має глибинне соціальне значення.

У сучасній Україні існують три моделі сім'ї. Як показує практика, дві з них є доволі згубними для самореалізації людини і, відповідно, для суспільства, а одна – плідною. Йдеться про 1) авторитарну (домінантну або патріархальну), 2) відчужену і 3) партнерську моделі сім'ї. В авторитарній

сім'ї відбувається придушення особистісного начала членів сім'ї тим з них, хто домінує фізично, психологічно чи фінансово; на цій основі формується становлення авторитарних відносин, які передбачають репресивність чи саморепресивність і «переносяться на більш широкий соціальний контекст» [12, с. 94–96].

Відчужена сім'я припускає автономізацію і взаємне відчуження членів сім'ї, що призводить до вгасання особливої атмосфери небайдужості і душевного тепла, які вирізняють сім'ю серед усіх інших проявів людського буття. Людина, що була вихована у відчуженій сім'ї, вже в дитинстві переживає ідею абсурдності власного життя, а тому, в якості компенсації, прагне увійти в соціальні групи й об'єднання, засновані на фанатичному служінні тій чи іншій ідеї.

У партнерській сім'ї атмосфера довіри, відповідальності, душевності і любові не суперечить свободі; це приводить до відповідальних відносин і сприяє розвитку особистісного начала, що актуалізує членів такої сім'ї на знаходження єдності свободи і любові як головних цінностей життя. Саме партнерська сім'я має ту міру цілісності, яка стає і передумовою, і першоелементом дійсного соціального партнерства у суспільстві, а тому в Україні має бути цілеспрямована державна політика на її підтримку і створення умов для розвитку.

3.3. Інноваційна спрямованість інформаційно-мережевої економіки

Сучасний технологічний розвиток характеризується низкою структурних та соціально-інституційних ефектів, які здатні суттєво змінювати розподіл економічної влади, національного багатства та ресурсів у суспільстві. Посилюється вплив зовнішніх чинників на соціально-економічний розвиток, що вимагає адекватного розвитку інструментів національного суверенітету. Поряд з інтеграцією відбувається сегментація та фрагментація глобального інституційно-технологічного простору, спостерігається відносне зниження потреб у традиційних ресурсах на тлі зростання потреб у ресурсах інформаційних, формування мережевих систем узгодження та інтеграції господарчої діяльності.

Обсяги інформації, які здатні виробляти, передавати та використовувати сучасні технологічні системи, наблизилися до сукупної інформаційної потужності світової економіки, що знижує потребу у непрямих ринкових механізмах інформаційного обміну, які склалися історично. Традиційні ринкові механізми, що будуються на особистій свободі, довірі, комерційній тайні, все більше обмежуються прямими механізмами координації, які використовують

можливості безпосереднього контролю за діяльністю економічних суб'єктів з боку транснаціональних корпорацій, державних та наддержавних органів.

Оскільки знижується відносний статус свободи вибору, відповідальності, солідарності та довіри, їх місце поступово займають інші механізми, які передбачають широке маніпулювання ціннісними підставами економіки, самоцінність інновацій як таких, латентну активізацію ролі економічної влади у розподілі та використанні ресурсів, посилення нерівності та нестабільності. Виникає ситуація глобального ціннісно-інституційного зсуву, що змушує суб'єктів глобальної системи шукати локальні зони відносної стабільності для подолання фундаментальної невизначеності подальшого існування та розвитку. Для України формою такого пошуку стає вибір цивілізаційних орієнтирів, як спроба зробити радикальний прорив у національному розвитку.

Важливим мотивом такого вибору є розуміння необхідності технологічного оновлення національного господарства. Технології самі по собі є одним із ключових питань політичного курсу правлячої еліти. Так, однією з причин парадоксально швидкого краху радянської системи державного соціалізму були спроби подолати глибокі технологічні розриви, залишаючись на фундаменті тотальної державної монополії на господарчу діяльність. Не враховувалося, що кожна діюча технологія, яка входить в ядро саморозвитку ринкової економіки, – це не тільки певний спосіб виробництва, але одночасно і матеріальна форма зберігання інформації про цей спосіб виробництва. Відтворення запозиченої технології є одночасно й передачею інформації, тобто процесом генетичного характеру. Внаслідок цього система державного соціалізму все більше набувала характеру формальної оболонки, що прикривала поступові фундаментальні зрушення у суспільному бутті й свідомості.

Крах Радянського Союзу дав історичний урок, який полягає в тому, що випадіння країни зі світового інституційно-технологічного простору може спричинити хаотичний сценарій, коли десинхронізація системи з зовнішнім середовищем викликає режим руху з великою кількістю несумірних частот всередині неї, а у підсумку, її глибоке розбалансування та вкрай небезпечну вразливість до будь-яких шоків зовнішнього та внутрішнього походження.

У сучасній науці прийнято виділяти *три* можливі підходи до проблеми ролі інституційних змін у процесі довгострокового економічного розвитку. Відповідно до першого підходу, будь-які істотні зміни технологій вимагають відповідної інституційної адаптації. Якщо ця адаптація відбувається і швидко, і у заданій послідовності, то інституційні рамки завжди сприятимуть ефективному виробництву та розподіленню. Такі адаптивні інституційні зміни є необхідною частиною економічного зростання, але не його незалежним джерелом. Індивідуальні та колективні дії в ім'я власних

інтересів в умовах, що змінилися, потребують самоорганізації на підставах ринкової конкуренції та соціальної солідарності, що сприяє не тільки досягненню продуктивних результатів у рамках цієї інституційної системи, але також і безперервному зростанню ефективності інститутів.

Інший варіант парадигми технологічного розвитку [13, с. 38] може бути представлений як більш повільна зміна інститутів стосовно виниклих потреб координації та інтеграції в нових умовах технологічного середовища. Повільна адаптація інституційної системи може набирати форми тривалого процесу навчання учасників господарської системи щодо нових правил поведінки або ж форму дискретного процесу інституційних інновацій, коли зміни виробляються свідомо окремими агентами ринку і потім поширюються вишир під впливом конкурентного тиску. Технологічні та інституційні зміни видаються незалежними один від одного, але технології виступають рушійною силою. Це означає, що швидкість технологічних інновацій за певних умов може набувати критичного впливу на суспільство та його господарську систему. При цьому можуть мати місце розриви між технологічними та інституційними змінами, але на тривалих інтервалах інституційні структури, як правило, наздоганяють технології, що вирвалися вперед, іноді шляхом потужних інституційних ривків. У своєму цивілізаційному оновленні Україні потрібно періодично вирішувати конфлікти між технологічним динамізмом та інституційною інерційністю.

Третій можливий підхід полягає у визнанні взаємної незалежності інституційних і технологічних змін. Інституційні зміни не завжди відстають від технологічних. Для аналізу ситуації цивілізаційного вибору дуже важливою є та обставина, що іноді інституційні інновації мають випереджувальний характер, виступаючи стимулом технологічного розвитку і фактором економічного зростання. Наприклад, сучасна технологічна революція може бути пояснена, в певному сенсі, як наслідок інституційних інновацій. Глибоко і детально опрацьовані майнові права на товари і винаходи полегшили привласнення доходів від інновацій. Організаційні інновації в фірмах знизили витрати пошуку нових технологій завдяки більш ефективному моніторингу робочих процесів. Нарешті, нові інституційні форми освіти і навчання, організації наукових досліджень, ефективна побудова власних корпоративних дослідних і проектних структур, вдосконалене патентне законодавство сприяли інституційному оформленню небаченої до цього єдності науки і технології.

Складно погодитися з тим, що технології завжди перебувають у процесі розвитку, а інститути завжди вперто блокують, перешкоджають і гальмують. Адже у цьому разі темпи економічного зростання залежать від того, наскільки жорстко інститути гальмують розвиток технологій. Фактично, цей підхід передбачає існування певної «природної» швидкості технологічного прогресу, яка могла б мати місце за відсутності інституційної інерції.

У координатах цивілізаційного вибору сучасної України підхід з позицій жорсткого технологічного детермінізму не матиме перспективи. Інститути мають виступати самостійною та самоцінною сферою реалізації і розвитку соціальної природи людини, зі значно більшою творчою роллю у соціально-економічному розвитку, ніж просте слідування за розвитком технологій. Будь-яка технічна зміна має спиратися на навчання й дослідження, рівень яких забезпечується інституціонально: інститути створюють умови для технологічних змін, привносять різні види і зразки таких змін і урізноманітнюють форми їх здійснення, в організації взаємодії між інститутами та технологіями має застосовуватися висунутий свого часу Н. Бором принцип додатковості, відповідно до якого існують сутності, що не можуть бути зведені одна до одної, але взаємодіють між собою.

Технології та інститути і відокремлені один від одного, і тісно пов'язані між собою. Розуміння однієї складової цієї вебленовської дихотомії залежить від розуміння іншої. Тому аналіз економічного розвитку може бути побудований тільки на з'ясуванні механізму зв'язку між інституційними і технологічними змінами. Накопичення небезпечних інституційно-технологічних розривів має місце у тому разі, коли інституційна система є занадто стабільною (незмінною). Проходяючи певний бар'єр, невідповідність між технологіями та інститутами починає проявлятися як неприпустимо висока невизначеність існування та розвитку всієї соціально-економічної системи країни. Зазвичай невизначеність трактується як відсутність необхідної інформації. Якщо погодитися з тими, хто в механізмах функціонування і розвитку господарських систем найважливіше значення відводив так званому неявному знанню, то невизначеність може складатися в дефіциті явного і неявного знання. Джерелом неявного знання є такі явні джерела знання, як технології, включаючи обладнання, документацію, ноу-хау, стандарти якості та менеджменту, ліцензії, патенти, а також приховані джерела, що виникають унаслідок стохастичної взаємодії учасників технологічних ланцюгів.

Технології, крім вербальної і цифрової інформації, покликані ще й формувати латентний інформаційний простір невербальної інформації і неявного знання, яке не може бути формалізоване, але є невід'ємним елементом соціокультурного та технологічного середовища. Тому технологічні розриви породжують не тільки більш низький рівень продуктивності і використання ресурсів у відсталих господарських системах, а й дефіцит прихованого порядку, зумовленого факторами використання неявного знання як ресурсу координації суб'єктів. Унаслідок цієї причини виникає соціально-економічна невизначеність першого роду, тобто та, яка в принципі може бути усунена при досягнутому світовому рівні інституційно-технологічного розвитку. Якщо вона приблизно відповідає наявному інституційно-ціннісному, професійному і креативному потенціалу або навіть перевершує його, то це

свідчить про необхідність глибокої модернізації господарської системи в напрямі зовнішніх критеріїв (включаючи й можливість зміни вектора цивілізаційного розвитку), що може супроводжуватися ризиком розмивання національної ідентичності.

У тому разі, коли залишкова невизначеність першого роду істотно нижча від національного інституційно-технологічного потенціалу, але динаміка є несприятливою, необхідні реформи. Якщо ж рівень і динаміка зазначеного співвідношення є сприятливими для країни, то основну проблему становить невизначеність другого роду, яка пов'язана з виходом національної економіки впритул до досягнутих глобальною цивілізацією меж технологічного та гуманітарного розвитку людства. Це свідчить, з одного боку, про лідерство, а з іншого – про відсутність гарантій його збереження і неминучості плати за таке лідерство.

Відома в науці модель «керованого хаосу» передбачає використання можливостей для придушення невігідних проявів невизначеності другого роду і максимальної експлуатації вигідних її проявів, включаючи і виштовхування невизначеності на периферію національних інтересів. Така модель може мати право на існування тільки на коротких інтервалах і за безумовного національного технологічного лідерства. Тому в умовах глобалізації технологічного розвитку реальна ефективність моделі «керованого хаосу» є обмеженою у часі та просторі. Довгострокової альтернативи пошуку стійкого та справедливого глобального інституційного порядку немає. Стрижневим процесом цивілізаційного розвитку, який зумовлює всю систему цивілізаційних змін на сучасному етапі, є формування *інформаційно-мережевої економіки*. Цей процес продовжує осьову лінію історичного прогресу і поєднує дві глобальні трансформації, притаманні країнам-лідерам: перехід від природничо-історичного до соціокультурного типу розвитку і перехід від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої економіки.

Природно-історичний тип розвитку характеризується наявністю детермінованості суспільних зв'язків, існуванням причин і наслідків, субординації вищого і нижчого. Можна, наприклад, довести причинно-наслідковий зв'язок між рівнем розвитку виробництва і рівнем життя в суспільстві, показати, яка форма господарювання є історично більш високою, розвиненою, а яка знаходиться на нижчому щаблі (ринкове господарство є більш високою й історично розвиненою формою, порівняно з натуральним господарством і т. ін.).

У *соціокультурному типі* розвитку класична детермінованість суспільних зв'язків зникає, зникає чіткий поділ їх на причинні й наслідкові, натовість виникає їх синергетична взаємообумовленість. У цьому типі динамізм змін досягає такого рівня, коли мінливість починає істотно переважати над стійкістю. Якісні зміни стають безперервними і вже не можна зафіксувати існування якоїсь формації. На зміну формаційному приходить *процесуальний*

тип розвитку. А на зміну відтворювальному типу розвитку, для якого характерне переважання збереження старої якості, приходять *інноваційний тип розвитку*, що характеризується переважанням якісних змін. Інноваційність стає атрибутивною характеристикою сучасності.

З цього випливає необхідність суттєвих змін в усіх складових цивілізаційного розвитку українського суспільства. Перехід від природничо-історичного до соціокультурного типу розвитку на сучасному етапі здійснюється через перехід від індустріально-ринкового до інформаційно-мережевого суспільства, в якому починають діяти принципово нові закономірності. Цей перехід є продовженням тієї логіко-історичної лінії, по якій свого часу здійснювався перехід від натурально-господарської до ринково-економічної системи.

Інформаційний продукт поступово перетворюється на головний ресурс розвитку виробництва. І в цій якості він має зовсім інші властивості і закони обігу, порівняно зі звичайною матеріальною продукцією. Користування інформацією одним суб'єктом (на відміну від користування матеріальними благами) не виключає користування нею іншим суб'єктом. Це зразу суттєво змінює відносини власності на основоположну форму багатства і, відповідно, всі господарські відносини.

Сучасне суспільство намагається регулювати економічні відносини, що виникають з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання інформації, на основі уявлень і системи категорій, що сформувалися на базі індустріально-ринкового господарства. Така регуляція не може бути адекватною новій економічній структурі, що формується. Саме з цим пов'язані невизначеність правового поля і конфлікти в сфері інтелектуальної власності, виникнення і діяльність «піратських» партій в західноєвропейських та інших країнах. Це також є чинником, що сприяє майновому розшаруванню членів суспільства і актуалізує питання про справедливість розподілу суспільного продукту і доходів.

Природним середовищем існування інформації є *мережа*. Саме таке співвідношення інформації і мережі є об'єктивною підставою для висновку М. Кастельса про те, що сучасне інформаційне суспільство є мережевим за логікою своєї базової структури [14, с.43]. Терміни «*інформаційно-мережева економіка*» і, відповідно, «*інформаційно-мережеве суспільство*» є найбільш адекватними суті справи. В них віддзеркалюється рівень розвитку матеріальної бази суспільства разом із відповідним їй способом функціонування. В цьому контексті інформаційно-мережева, індустріально-ринкова і натурально-господарська системи утворюють три основоположні щаблі історичного розвитку систем господарювання і відповідних їм суспільств.

В інформаційно-мережевій економіці визначальну роль повинні відігравати мережеві блага. Закон попиту на них і закон їх пропозиції не

просто відрізняються від законів попиту на звичайні блага та їх пропозиції, а є протилежними їм. Так, корисність мережевих благ, на відміну від ординарних, зростає разом з їх кількістю. Зі зростанням кількості засобів комунікації їх корисність як мережевих благ зростає. Відповідно зростає і попит. Тому крива попиту на мережеві блага має зовсім інший вигляд, порівняно з кривою попиту на ординарні блага. Вона зростає в міру збільшення учасників мережі.

Зовсім інша ситуація виникає і з витратами на виробництво мережевих благ. Якщо на ординарні блага поширюється закон спадної прибутковості внаслідок підвищення граничних витрат, то прибутковість виробництва мережевих благ зростає протягом досить тривалого періоду за рахунок істотного зниження витрат [15, с. 162–163]. У такій ситуації криві попиту і пропозиції ростуть по різних траєкторіях, перехрещуючись у певній точці. Але ще більшою мірою криві попиту і пропозиції взагалі перестають адекватно відображати реальну ситуацію і стають тільки поточною короткостроковою характеристикою ринку того чи іншого товару.

У процесі переходу від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої економіки провідна роль переходить від виробництва звичайних матеріальних благ до виробництва мережевих благ. Виникає ситуація, коли суспільне виробництво включає в себе значну частину як ординарних, так і мережевих благ, закони попиту на які суттєво відрізняються, як і закони пропозиції. Це означає, що всі моделі, які описували економіку і давали можливість прогнозувати її розвиток, стають неадекватними ситуації. Вони перестають працювати. Суспільний розвиток втрачає визначеність, прогнозованість і керованість.

У суспільстві, якого прагне Україна, люди стають учасниками все більшої кількості різноманітних мереж, які мають свої власні правила, норми, стереотипи поведінки і цінності. І людина, переходячи із мережі в мережу (професійну, територіальну, сімейну, гендерну, релігійну, дозвільну, тіншову, кримінальну тощо.), змінює свою поведінку і характеристики особистості. Вона розпадається на низку ціннісно-поведінкових фрагментів, перестає бути особистістю у класичному сенсі. Такі самі процеси відбуваються із суспільством.

Глобалізація має своїм зворотним боком локалізацію суспільних зв'язків і мережеву фрагментацію суспільних утворень. Виникають деструктивні кримінальні, терористичні, тіншові мережі, які вступають у конфронтацію між собою та з іншими мережами позитивного спрямування. Це також посилює невизначеність, суперечливість та конфліктність світового та регіонального розвитку. На цій основі розвиваються кризові явища глобального характеру.

Поширення мережевих структур і входження їх в основу суспільства надає цивілізаційному розвитку біфуркаційного характеру, веде до зрос-

тання хаотичності зв'язків і конфліктності, породжує цілу низку нових ризиків і протиріч, які особливо гостро проявляються в державах зі слабкими інституційними структурами. У цьому контексті провідну роль починає відігравати протиріччя між глобалізацією, що реалізується за допомогою інформаційно-мережевих і фінансових механізмів, і просторово-територіальною (країновою) локалізацією матеріальних і трудових ресурсів, нездатних пересуватися в просторі зі швидкістю інформації і фінансових потоків.

Конфліктними формами вияву цього протиріччя є глибокі фінансово-економічні кризи в державах з порівняно слабкою економікою всередині інтеграційних утворень, спроби певних національно-територіальних одиниць здобути незалежність, вимоги глибшої регіоналізації, протидія ряду політичних сил поглибленню інтеграції країн ЄС, збройні конфлікти в країнах, де концентруються економічні та геополітичні інтереси транснаціональних корпорацій і держав їх базування та ін. На жаль, в Україні кризові явища, пов'язані з розгортанням цих протиріч, проявилися у повну силу. Така ситуація призводить до змін у механізмах зародження і розгортання криз, в їх матеріальній основі, факторах, що визначають параметри циклічності, і надає їм глобального цивілізаційного характеру. Таким чином, криза стає *дискретно-неперервною*. Це означає, що різні кризи будуть постійно виникати і зникати в різних локальних просторах, а періодичність їх залишатиметься невстановленою.

Інноваційність, притаманна соціокультурному типу розвитку і інформаційно-мережевому суспільству, повинна також бути розглянута у контексті саме такого характеру розвитку. Зазвичай інноваційність розглядається як позитивний фактор економічного розвитку. Але це тільки один бік справи. З іншого боку, інноваційність стосується і деструктивної діяльності, надає їй нових технологічних, організаційних та інших можливостей.

У контексті сьогоденішніх глобальних цивілізаційних зрушень для України найважливішим є завдання всілякого збереження та нарощування національного потенціалу інноваційного розвитку. Як свідчить світовий досвід, для успішного впровадження інновацій ключову роль мають відігравати інноваційні мережі [16, с. 72–84]. Інноваційні мережі – це спільноти зі спільними технологічними завданнями: вони підтримують навчання на організаційному рівні, дозволяють поглиблювати спеціалізацію та сприяють об'єднанню ресурсів для реалізації перспективних проєктів. Мережі стимулюють такі види діяльності, як трансфер технологій, доступ до клієнтів, доступ до фінансів, навіть через географічні кордони. Вони визначають контрольні показники із застосуванням найуспішніших прикладів, згідно з якими учасники можуть оцінювати свою роботу на основі порівнянь із кращими місцевими чи міжнародними зразками (так званий принцип «бенчмаркінгу»).

Мережі підтримують підвищення професіоналізму та самі стають освітніми організаціями, які надають приклад успішного втілення визначених цілей. Іноді мережі формуються за державної підтримки, а учасники приєднуються до мереж через участь у оголошених конкурсах. У такому разі перевірка поданих пропозицій здійснюватиметься органами державної влади, що оголосили конкурс. Приєднання до мережі зазвичай включатиме сплату членських внесків та відповідність критеріям відбору.

Мережі характеризуються географічно розгалуженим розташуванням ланок – спільнот, які мають спільні інтереси в роботі, розподіляють свої потреби та учасників зі схожими нахилами. Сума складових діє на користь всієї мережі. Учасники мережі мають свої власні функції в середині групи, а комунікації між спільнотами також роблять свій внесок у формування успішної спільної діяльності (синергії) та досягнення найкращих результатів. У такому разі мережі можуть виникати з міжнародних науково-дослідних команд, університетів та державних програм, які підтримують ці дослідження. Такі ініціативи високого рівня дали поштовх до утворення спеціалізованих мереж та платформ обміну, таких як міжнародні технологічні платформи чи інтегровані промислові проекти.

В Україні у роки незалежності неодноразово робилися спроби створення різноманітних інноваційних мереж. Але більшість інноваційних структур, таких як інноваційні бізнес-інкубатори, інноваційні інкубатори, навіть венчурні фонди, так і не запрацювали. Кількість інноваційних проектів у таких структурах була дуже малою, так само, як і обсяги їх фінансування. Інноваційні проекти не могли конкурувати з проектами у сфері будівництва чи торгівлі. Частково це може пояснюватися тим фактом, що немає спеціальних (непрямих) засобів стимулювання створення і використання інновацій у нашій країні.

Також досить обмеженою є державна підтримка інноваційних підприємств. До того ж витрати на інноваційну діяльність у промисловості України мають тенденцію до скорочення навіть у номінальному виразі: у 2014 р. вони впали з 9,6 млрд грн до 7,7 млрд грн., порівняно з 2013 р. [16]. З урахуванням інфляційних процесів це означає падіння рівня фінансування у рази. Щодо частки інноваційно активних підприємств, Україна значно відстає від країн ЄС: її показники, за даними останнього Інноваційного обстеження, були приблизно у 1,5 раза нижчими, ніж показники країн-аутсайдерів ЄС. Серед промислових підприємств частка інноваційно-активних в останні роки не перевищувала 17%. Це теж набагато нижче, ніж у середньому по ЄС.

В Україні мають бути розвинені такі резерви розвитку, як використання нових форм взаємодії між учасниками економічної і, зокрема, інноваційної діяльності. Це стосується насамперед переходу від ієрархічних до мережових структур. У країнах ЄС створено мережу з більше ніж 600 організацій –

European Enterprise Network (EEN), що сприяють інноваційній діяльності середніх та малих підприємств на основі використання принципів мережевої організації. Ці організації охоплюють діяльність по 17 тематичних напрямках. Головні завдання: пошук партнерів для спільних проектів, пошук замовників, організація консорціумів для участі у загальноєвропейських проектах тощо. Про масштаби діяльності цієї мережі свідчить те, що за роки існування (з 2008 р., до того функціонували подібні організації дещо іншого типу) до неї долучилися понад 2,5 мільйона організацій з країн ЄС та країн-партнерів. Нещодавно українські компанії та наукові організації стали учасниками мережі EEN, але здебільшого ця участь є опосередкованою, в Україні не створено незалежних центрів цієї мережі.

Ще однією відносно новою формою організації інноваційної діяльності в Україні мають стати *технопарки*. Згідно із діючим законодавством, технопарк це – це юридична особа або група юридичних осіб, що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів з метою створення організаційних засад виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції.

На жаль, після періоду бурхливого розвитку на початку попереднього десятиріччя діяльність технопарків почала поступово згортатися внаслідок змін у вітчизняному законодавстві, запроваджених у 2005 р. Розпочаті проекти ще деякий час проводилися, найкращі показники по них були досягнуті у 2007–2008 рр., але нові майже не розпочиналися. Наукові парки, закон про які був прийнятий наприкінці 2006 р., теж поки що не набули очікуваного розвитку. Ці парки планувалося розбудовувати на базі провідних університетів з метою більш широкого залучення потенціалу вишів для інноваційного розвитку. Але надії на цю форму активізації інновацій не виправдалися.

Ключовими залишаються проблеми стимулювання попиту на інноваційну продукцію з боку промислових підприємств та більш щільної взаємодії між ними та секторами науки і вищої освіти. Якоюсь мірою це може бути вирішено в рамках створення *індустріальних парків*. Відповідно до чинного законодавства України, індустріальний парк – це визначена ініціатором створення індустріального парку відповідно до містобудівної документації облаштована відповідною інфраструктурою територія, у межах якої учасники індустріального парку можуть здійснювати господарську діяльність у сфері промислового виробництва, а також науково-дослідну діяльність, діяльність у сфері інформації і телекомунікацій на умовах, визначених законом та договором про здійснення господарської діяльності у межах індустріального парку.

Основна проблема із індустріальними парками полягала у тому, що у чинному законодавстві існували прогалини щодо чіткого розмежування повноважень щодо створення таких парків між місцевими та центральними органами влади. Крім того, закон був орієнтований на роботу лише абсолютно нових («greenfield») індустріальних парків, що суттєво обмежувало можливості трансформації у такі парки вже існуючих старопромислових майданчиків. Відповідні зміни в інституціональному середовищі повинні привести до значної активізації використання цієї форми сприяння інноваційній діяльності та індустріальному розвитку.

Імператив інноваційності вимагає концентрації зусиль держави і суспільства на питаннях інституційних реформ, що забезпечуватимуть розвиток та використання в економіці наукового, освітнього та технологічного потенціалу країни для досягнення гідних позицій у світовому інноваційному розвитку. Інноваційний розвиток економіки має стати основою збереження національного економічного суверенітету, поповнити скарбницю цивілізаційних надбань нашого народу.

Поєднання економічного потенціалу провідних фінансово-промислових груп України та інноваційного потенціалу мережевих структур різного рівня, зокрема за допомогою механізмів та інструментів державно-приватного партнерства, здатне створити адекватне національне бізнес-середовище сучасного типу. Паралельно з цим має завершитися формування та інституціоналізація структур і суб'єктів, що займаються фінансуванням інвестиційних та інноваційних проектів у національній економіці. На цій основі мають бути створені сприятливі умови участі в інноваційній діяльності для інших агрегованих суб'єктів (окремі підприємства, університети, науково-дослідні організації та академічні інститути), для активізації руху у напрямі вирішення завдань інноваційного розвитку економіки країни.

3.4. Інформаційно-мережеве суспільство: технологічний, екологічний та гуманітарний вимір

Інформаційно-мережеве суспільство у максимально розширеному обсязі включає біоценозні та біосферні процеси, пов'язані з розвитком соціуму (оскільки інформаційні процеси відбуваються не лише в комп'ютерних технічних системах, але й у фізичних та біологічних природних системах як базових, над якими надбудовуються соціальні системи), мережі технічних інфраструктур, що забезпечують його функціонування (мережі виробництва, торгівлі, банківських послуг тощо). Мережі, що пов'язані зі здійсненням людиною впливу на суспільні процеси, є соціальними мережами. Вони являють собою розгалужену систему горизонтальних соціальних контактів, зв'язків,

взаємодій між членами суспільства, над якою надбудовуються інформаційні зв'язки індивіда чи групи індивідів з власним соціальним світом та іншими соціальними світами.

У ХХІ столітті соціальні мережі функціонують через Інтернет, що дає змогу вступити в діалог (або полілог) не лише з людиною віч-на-віч, а й з дистанційно віддаленими особами, у тому числі і в режимі реального часу. Така інтенсифікація спілкування та взаємодії надає мережам можливість каталізувати процеси власної самоорганізації, консолідації та мобілізації, шукати консенсус з приводу розв'язання гострих суспільних проблем.

Місце і роль людини в базових політико-економічних соціальних мережах як таких залежить від її соціального статусу, економічної успішності та рівня і якості її знань. На відміну від цього, місце і роль людини в інформаційно-комунікативних соціальних мережах залежить від її особистісних характеристик, потреб, цінностей, світоглядних уподобань, моральних якостей, соціального досвіду, вміння глибоко аналізувати суспільні явища та процеси та схоплювати базові тренди інноваційного технологічного й соціального розвитку. Це означає, що в дискурсивних практиках інформаційних соціальних мереж комунікативні інтернет-співтовариства не зважають на економічний і соціальний статус учасників цих практик і ставлять на центральні місця інтелектуалів, які насамперед представляють цивілізаційний рівень суспільства.

Архітектура нових технологій, які породжуються нинішніми енергетичною та четвертою індустріальною революцією, має замінити монополізовану економіку обмеженого ресурсу (нафти, газу, урану) на економіку практично необмеженого ресурсу (сонячної енергії, вітру, водню, торію тощо), що повинна привести до здешевлення енергії, зменшення потреби у великих інфраструктурних енергетичних проектах, до розв'язання проблеми водопостачання шляхом здешевленого опріснення води, і, загалом, до послаблення вертикальних соціальних зв'язків, зменшення влади монополій і господарських функцій держави. Натомість має вдосконалюватися самоорганізація суспільства в напрямі зростання ролі горизонтальних мережевих суспільних зв'язків.

У мережевому суспільстві зростають роль і значення громадських організацій, місцевих громад, які отримують можливість вирішувати набагато ширше коло життєво важливих для них питань і, водночас, виходити на глобальну систему мережевих Інтернет-комунікацій з іншими громадами для вироблення та реалізації соціально значущих рішень.

У сучасній і майбутній Україні інформаційні мережі створюють середовище, що є сприятливим для науково-технологічної творчості. Сучасні технології дозволяють підбирати колективи творчих осіб, які доповнюють

один одного, поєднувати їхню діяльність, у т. ч. у дистанційному форматі, налаштовувати на розв'язання конкретної проблеми, організацію спільного «розумового штурму», спрямованого на розв'язання творчого завдання.

У горизонтальній інформаційно-мережевій взаємодії індивідів відсутня формальна статусна ієрархія, хоча і тут можуть виникати певні асиметрії, пов'язані з різним рівнем знань, компетентності та творчого потенціалу індивідів, що, однак, не заважає співтворчості. І в ієрархічно-статусному, і в самоорганізовано-мережевому соціумах існують як вертикальні, так і горизонтальні зв'язки, однак в інформаційно-мережевих зв'язках суттєво зростає роль і значення рівноправності учасників. Можливість рівноправної дискусії в мережі створює гуманітарну передумову для найбільш ефективної взаємодії індивідів у науково-технологічній та іншій співтворчості.

В інформаційно-мережевому середовищі реалізуються й інші важливі види діяльності, зокрема, пошук можливостей покращити якість життя людини, не завдаючи шкоди довкіллю, формування нових розумних потреб людини, віднаходження способів та напрямів їх реалізації, дискусія та інтернет-голосування з приводу тих чи інших дизайнерських рішень тощо.

Однією з форм самодіяльності громадян є т. з. «громадське фінансування» (краудфандінг) – масове збирання через мережу коштів на місцевий високотехнологічний виробничий проект, який уже пройшов мережевий маркетинг і набрав достатню кількість голосів споживачів. Передумовою таких краудфандінгових рішень є такий розвиток технологій, коли з'являється можливість створення малих і не дуже вартісних високотехнологічних підприємств. Особи, що запропонували ідею проекту та вдосконалили його в інформаційно-мережевій дискусії та/або вклали в нього кошти, отримують бажані товари та певний відсоток прибутку від їх реалізації.

За допомогою інформаційних мереж виникає можливість публічного електронного моніторингу стану довкілля на тій чи іншій території, виявлення екологічних порушень, організації колективних звернень з цього приводу до управлінських органів та органів правопорядку. Використання громадянським суспільством інформаційних мереж створює публічний електронний моніторинг стану довкілля на тій чи іншій території, до результатів якого має доступ кожен громадянин. Методом краудфандінгу можна як домагатися усунення з посади чиновників, які не реагують на колективні звернення, так і організовувати бойкоти товарів тих корпорацій, які не виконують екологічних стандартів.

Інформаційно-мережеве середовище є досить сприятливим для розв'язання гуманітарних проблем, оскільки кожна особа може обрати предмет спілкування та/або взаємодії та відповідне коло осіб, долучатися до обговорень або виходити з них за власним рішенням.

Одним з основних способів діяльності фірм, що працюють у галузі інформаційних технологій, є виробництво наукоємного продукту, а також конструктивна робота з віртуальною реальністю. Окрім іншого, перед ІТ-фірмами відкривається можливість втілювати розробки з енергоефективності та ресурсоефективності виробництв зі значним економічним та екологічним ефектом. Учасники інформаційних мереж можуть з їх допомогою реалізувати, розробляти та втілювати в життя індивідуальні та колективні проекти, виробляти та пропагувати певні цінності та ідеї, мобілізувати членів мережі на ту чи іншу соціальну активність тощо. Соціальні проекти, що обговорюються та реалізуються за допомогою інформаційних мереж, можуть пропонуватися представниками всіх прошарків суспільства, включаючи й великий бізнес. Тим більше, що представники останнього, крім інформаційних мереж, контролюють, як правило, і найбільш рейтингові ЗМІ.

Громадянське суспільство як інтернет-співтовариство за посередництва інформаційних мереж може реалізувати різноманітні проекти: виробничі, гуманітарні, бізнесові, перепідготовки кадрів, освітні, місцевої та глобальної політики, контролю за держапаратом, місцевого благоустрою та екології, організації відпочинку тощо. Внаслідок технологічних інновацій певні сектори виробництва отримують можливість перейти від великого до малого і середнього бізнесу, а розвиток самоуправління громад зменшує кількість управлінських функцій держави – все це приводить до зростання ролі громадянського суспільства, об'єднаного інформаційними мережами. Це також стимулює розгортання творчості у найрізноманітніших сферах життя людей. Реалізуючи кожний із перерахованих різновидів проектів, інформаційні мережі забезпечують для їх учасників надійний зворотний зв'язок, котрий сприяє їх самоорганізації у солідарну групу, збагаченню їхнього самоорганізаційного досвіду, розумінню функції мереж як прискорювача взаємодії та громадянської співтворчості.

Людина в інформаційних мережах може здобути необхідні для неї світоглядні знання, продивитися відеозаписи лекцій, виступів та диспутів філософів, психологів, письменників, публіцистів, інших гуманітаріїв зі смисложиттєвих проблем та цінностей, дізнатися про різноманіття світоглядних підходів у різних особистостей, у різних культурних середовищах та сформулювати й обрати власну світоглядно-ціннісну позицію. На інтернет-форумах людина має змогу обстоювати власні цінності, вчитися узгоджувати, якщо це можливо, різні світоглядні позиції. Це важливо для реалізації ініційованих в інформаційних мережах проектів, особливо соціальних, оскільки усвідомлення спільних або принаймні близьких за смислом цінностей сприяє консолідації й почуттю солідарності учасників соціальних мереж, згуртованих для спільної діяльності з метою досягнення певних соціальних цілей.

Важливою функцією інформаційних мереж є мобілізація широких верств громадськості, а подекуди і всього суспільства, на вирішення важливих суспільних питань. Інноваційність мережевої мобілізації полягає в тому, що завдяки практично миттєвій циркуляції інформації групи людей, об'єднаних спільним інтересом, дуже швидко віднаходять один одного і разом приймають рішення щодо виниклої проблеми. Чинником додаткового інтелектуального ресурсу мережі стає та її особливість, що персони, котрі в повсякденному житті, зокрема у виробничих колективах та офісах, не виявляють лідерських якостей, можуть віднаходити, виробляти та видавати у мережу інформацію, яка є дуже важливою для самоорганізації та координації дій цієї мережі.

Мережева мобілізація має декілька ступенів наближення до реальної соціальної мобілізації, а в інформаційному суспільстві стає ідейно-ціннісною передумовою та спусковим тригером останньої. В умовах інтернет-комунікації соціальні активісти, яких можна віднести до першої групи, започатковують та координують власні дії за допомогою інформаційних мереж. Другу групу складають ті особи, які працюють та займаються повсякденними справами і відслідковують через ЗМІ та інформаційні мережі ситуацію у суспільстві. До третьої групи належать особи, котрі сприяють мобілізації в інформаційній мережі. Інновацією мережевої мобілізації є те, що ці особи виконують надзвичайно важливу інтелектуальну функцію вироблення ціннісних орієнтацій певного соціального руху, пошуку й знаходження необхідної інформації й вироблення тих чи інших організаційних моделей.

Здатні до швидкого переформатування, гнучкі мережеві структури мають низку переваг перед жорсткими ієрархічними. Об'єднані каналами інформації, мережі можуть віднаходити, обробляти, зберігати й поширювати необхідну інформацію, яка містить й структурну інформацію, що сприяє самовдосконаленню мережі. Ієрархічно побудовані інститути, навіть зі штатом кваліфікованих фахівців, не в змозі забезпечити повну керованість соціумом.

Це ще більшою мірою проявляється в ситуації високого рівня корумпованості застарілих соціальних інститутів. Соціальні мережі в поєднанні з державним управлінням посилюють загальну керованість (самокерованість) суспільними процесами. В той час як ієрархічні корумповані інститути часто густо зловживають правом й користуються пролобійованими підзаконними актами, що мають меншу юридичну силу, ніж засадничі положення конституції, соціальні мережі діють в правових межах, закріплених у більшості сучасних конституцій. У цьому сенсі діяльність мереж є легальною. Мережі утворюються на основі добровільної рівноправної взаємодії громадян – у цьому сенсі діяльність мереж є легітимною.

Соціальна мережа є мережею горизонтальних, рівноправних суспільних зв'язків, відносин та взаємозв'язків індивідів незалежно від того, чи

надбудовані над цими зв'язками та відносинами телекомунікаційні мережі Інтернету, чи ні. Самоорганізація мереж з метою впровадження назрілих соціальних змін супроводжується впевненістю необхідності цих змін та реальної можливості їх досягти. Це породжує відчуття солідарності членів мережі, їх єдності, що робить мережу емоційно притягальною й сприяє поповненню її новими активними членами. Коли кількісний склад учасників мережі збалансований, а сумарний вектор їх спрямувань та енергія мотивацій досягають певного критичного рівня, можлива практична реалізація мети, яку поставили перед собою учасники мережі. Щоб ця мета була реально досягнута, необхідна висока компетентність членів мережі, напрацювання досвіду реальної активної самоорганізації суб'єктів цих перетворень, що супроводжується рефлексивною оцінкою рівня власної самоорганізації зазначених суб'єктів.

Соціальна мережа не має єдиного інституційно закріпленого центру управління і тому її практично неможливо зруйнувати, доки функціонують засоби комунікації. Соціальні мережі складаються із законслухняних громадян, що усвідомлюють свої конституційні права та обов'язки і можуть брати певну участь у боротьбі проти злочинних і терористичних угруповань, включаючи й кіберзлочинність, допомагаючи в цьому правоохоронним органам, насамперед інформаційно. Хоча соціальні мережі і не мають закріпленого центру управління, їм притаманний своєрідний квазі-центр самоорганізації, котрий переміщується від одних, найбільш активних, вузлів мережі до інших. У соціальних мережах кожний учасник має конкретну емпіричну свідомість та самосвідомість, однак в їх мережевій взаємодії утворюється своєрідна *комунікативна самосвідомість* мережі як такої, до якої прилучається кожний її член. Тим самим утворюється ефект синергетичного резонансу, коли під час виходу учасників мережі на певні параметри діяльній взаємодії результат виявляється значно більшим, ніж проста сума їхніх зусиль.

Якщо залишки зоологічного егоїзму штовхають соціуми до ієрархічно-силових відносин, то притаманна індивідам глибинна людяність знаходить своє автентичне буття в рівноправних мережевих відносинах, що скріплюються морально-духовними якостями індивідів. Піднесене духовно-моральне почуття та свобода вибору у просторі соціальної мережі стають для людини способом і критерієм ставлення її до інших, а також інтуїтивним запобіжником проти маніпулятивного впливу з боку несумлінних осіб. Індивіди починають обирати своїх партнерів по соціальній мережі не лише за спільністю мети діяльності, а й за критерієм людяності.

Останні два десятиліття у розвинених цивілізованих країнах запровадження інтернет-комунікації спричинило декілька важливих зрушень: спростило економічний обмін та торгівлю, внесло зміни в інноваційне виробництво,

науково-технічну творчість та освіту, активізувало цифрову демократію – прозорий контроль з боку громадянського суспільства державних інституцій в особі чиновників у їх адмініструванні політичних, екологічних, економічних (особливо бюджетних) та інших суспільних процесів. Інноваційні соціальні зміни тут своєчасно впроваджуються поряд з технологічними, котрі, в свою чергу, асимптотично прискорюються і мають, як правило, відчутний позитивний екологічний ефект.

У країнах, в яких державні інститути приватизовані правлячою верхівкою та олігархами (зокрема, в Україні), проникнення інтернет-технологій певною мірою спрощує економічний обмін та торгівлю і значні контингенти людей оволодівають сучасними комунікаційно-інформаційними технологіями й відповідними знаннями й навичками, без цих нововведень було б абсолютно неможливо вести будь-яку економічну діяльність. Разом з тим, у зазначених країнах гальмуються важливі соціально-структурні нововведення й управлінські інновації, що могли б стимулювати науково-технологічну творчість і відповідне економічне зростання в інтересах більшості членів суспільства. Тому в таких країнах інтереси сучасної активної громадянської інтернет-спільноти вступають у гостру суперечність з інтересами корумпованого чиновництва й олігархату. Обстоюючи власні й суспільні інтереси, громадянська інтернет-спільнота використовує соціальні мережі для трансформації суспільних відносин, що передбачає, по-перше, ліквідацію застарілих норм та інститутів і, по-друге – створення тимчасових самоорганізованих громадських структур інституціонального управління, а також постійного наскрізного моніторингового громадського контролю над діяльністю державних інститутів.

Другий Майдан, добровольчі батальйони та волонтерський рух стали ситуативними самоорганізаційними суспільними явищами, викликаними небезпекою для гідності і життя людини та існування незалежної держави. Інформаційна взаємодія за допомогою Інтернету сприяли суттєвому прискоренню та достатній впорядкованості зазначених самоорганізаційних процесів. Об'єднані завдяки соціальним мережам спільними громадянськими почуттями й усвідомленням небезпеки для держави, люди швидко віднаходили своє місце і спосіб дій в екстремальних ситуаціях у колективній справі захисту свого майбутнього у власній країні. Коли небезпека для держави на певних часових проміжках дещо знижувалася, то знижувався і рівень активності самоорганізованих громадських мереж у сфері політичного протистояння агресору та військових дій. Державні військово-політичні інституції, які на початку військових дій були паралізовані, стали поступово замішувати самоорганізовані структури громадян, без яких держава не впоралася б із загрозливою ситуацією в перші дні та тижні війни.

Інтенсивність масових напівстихійних мережевих самоорганізаційних процесів визначається інтенсивністю загроз, що існують перед громадою, наявністю критичної маси громадян, що здатні самостійно впливати на політичні процеси в країні, а також особливостями їхнього життєвого досвіду. Це означає, що свідомість великих груп людей, що об'єднуються в горизонтальних мережах, просякнуті виробленими у дискурсі спільними або принаймні подібними життєвими цінностями і ставлять перед собою спільні цілі. Тут відбувається напівстихійне, але засноване на попередньо вироблених соціальних концептах самоконструювання соціальних структур.

Інформаційні можливості Інтернету можуть лише попередньо готувати зазначені колективні соціальні дії і в процесі їх виникнення підтримувати, але створити їх «за замовленням» неможливо. Хоча слід мати на увазі, що пусковий «тригер», що запускає процес напівстихійної мережевої самоорганізації, «включається» саме через інформаційні соціальні мережі, але тоді, коли сам цей процес вже достатньо дозрів. Коли соціально-самоорганізаційні процеси в екстремальних умовах переходять до вибухово-активної фази, інформаційні соціальні мережі організаційно підтримують їх, здобуваючи, аналізуючи й передаючи за необхідними «адресами» важливу оперативну інформацію, яка допомагає діяти активістам.

Учасники самоорганізованих громадських соціальних мереж в умовах України налаштовані на політичну боротьбу за деолігархізацію країни, подолання системної корупції та перехід суспільства від деградаційного до розвивального вектора становлення. Тут самоорганізація має бути вже не ситуативною і не напівстихійною, а такою, що постійно відтворюється, підтримується та розростається й утворює підґрунтя для майбутніх некоорумпованих демократичних інститутів. У такій самоорганізації громадянського суспільства важливим чинником є співвідношення/поєднання реальної суспільно-політичної діяльності віч-на-віч як окремих індивідів, так й малих і великих груп, їх участь у визначальних дискурсивних практиках, з одного боку, та інформаційно-мережевому забезпеченні такої діяльності – з іншого. Останнє охоплює виявлення основних трендів суспільного розвитку, формування поточних програм та цілей діяльності цієї мережі, аналіз ситуації, пошук важливої інформації і на основі цього – визначення конкретних алгоритмів узгоджених колективних та індивідуальних дій, їх певних тактичних прийомів та способів реалізації. Інформаційні мережі забезпечують інтелектуально-світоглядні, концептуально-ідеологічні та організаційно-управлінські компоненти самоорганізаційної діяльності реальних соціальних мереж; таким чином, вони стають органічною складовою мережевої самоорганізації як цілісності.

Розширення Інтернету має суттєво інтенсифікувати самоорганізаційні процеси «знизу», прискорити визрівання та перебіг суспільних процесів,

підвищити рівень їх впорядкованості. Інтернет готує сприятливе середовище для самоорганізації, підносячи творчий потенціал кожного учасника мережі, надаючи йому необхідну інформацію для засвоєння знань, створюючи віртуальне середовище для спілкування з питань, що турбують учасників мережі, створюючи умови для формування їхнього розуміння суспільних процесів, стрімко підносячи рівень їхньої освіти та знань, допомагаючи у формуванні ними власної життєвої позиції. Завдячуючи цим чинникам, потенціал мережевої самоорганізації суспільства значно посилюється порівняно з попередніми історичними періодами.

У мережевому сегменті українського суспільства виникають умови для креативних, соціально відповідальних особистостей, і це створює позитивне (як конкурентне, так, водночас, і солідаристське) середовище для формування таких особистостей і швидкого зростання їх кількості. Таке творче мережеве середовище має суттєві конкурентні переваги перед соціально-виробничими середовищами, що існували досі, і тому за ним майбутнє.

Для України використання мережевого інформаційного ресурсу відкриває можливість для забезпечення громадського моніторингу з метою подолання корупції, для створення системи постійного громадського контролю за прозорою діяльністю державного апарату, яка має бути легальною й легітимною інформаційно-мережевою контролюючою надбудовою над цим апаратом, що створюється шляхом соціального конструювання. Якщо перша складова зазначеної проблеми є руйнуванням того, що руйнує українську державність, то друга складова має бути конструюванням нової соціальної мережі на основі вже існуючих ініціативних груп, які віднаходять одна одну й об'єднуються у більш широкі структури. Віртуальна взаємодія має доповнюватися індивідуальною й груповою взаємодією віч-на-віч. У такому разі соціальні ініціативи, що народжуються у окремих учасників соціальних інформаційних мереж, отримують значну підтримку з боку значної кількості інших учасників, набуватимуть практичної дієвості.

3.5. Реальна демократія: збалансованість держави та громадянського суспільства

Функція держави у відкритому демократичному суспільстві – створювати соціальну атмосферу для актуалізації активних й креативних особистостей, формувати і підтримувати єдині для всіх «правила гри». При цьому надзвичайно важлива збалансованість мереж громадянського суспільства і держави, які у своїй взаємодії мають «врівноважувати» одне одного, утворюючи більш чи менш стабільні форми соціальної організації. Порушення ж подібної «рівноваги» неминуче веде до соціальної деструкції

і в державі, і в суспільстві...» [17, с. 453], що заперечує саму можливість успішної самореалізації людини, а отже – сильної України.

Збалансованість громадянського суспільства та держави передбачає, що перше стає потужним, захищеним зсередини та ззовні рівноправним суб'єктом прийняття рішень, друга, у свою чергу, перестає бути лише «апаратом насильства», стаючи каталізатором та «диригентом» особистісної самореалізації та суспільної самоорганізації. Самореалізовані та самоорганізовані громадяни мають контролювати та направляти державу, передусім через систему виборів, актуалізуючи її як правову, не дозволяючи проявлятися авторитарним і тоталітарним (посттоталітарним, неототалітарним) тенденціям, які руйнують демократію.

Баланс держави і громадянського суспільства, їх динамічна цілісність постають умовою, показником і критерієм реальної демократії в Україні. В той же час, така динамічна цілісність не є незмінною даністю на всі часи. За певних умов гіпертрофія ролі держави та її функцій може призводити до наростання авторитарних і тоталітарних тенденцій, а гіпертрофія ролі й можливостей громадянського суспільства, яке обмежує діяльність держави, може спричинитися до анархії, суспільного хаосу і панування революційної доцільності замість закону. Збалансованість розвитку держави і громадянського суспільства України в сучасних умовах відповідатиме її цивілізаційним орієнтирам у бік демократичної моделі, в якій буде актуалізована суб'єктність її громадян, їх творча самореалізація та відповідальність за результати своєї діяльності.

Без посилення суб'єктності своїх громадян Україна не зможе стати дієвим суб'єктом в сучасному глобалізованому світі. Перша умова на цьому шляху – перестати сприймати народ як об'єкт «правильного» ідеологічного впливу з боку держави, натомість державі необхідно створювати нові й нові умови для відповідальної свободи й самоорганізації громадян – в економічній, соціально-політичній і духовно-культурній царинах.

Майбутня Україна як соціум збалансованої взаємодії правової держави й громадянського суспільства здатна подолати соціальний інфантизм, стимулюючи відповідальну активність громадян. Це відкриває можливість органічного розгортання мережевого громадянського суспільства як простору соціальних, економічних і духовно-культурних ініціатив громадян та інституцій. Розвиток сучасного громадянського суспільства, крім того, потребує актуалізації *середнього класу* як його важливого каталізатора і соціальної основи.

Повноцінне громадянське суспільство потребує критичної маси креативних особистостей, що неможливо без прийняття творчої самореалізації особистості як універсальної цінності. Такий напрям цивілізаційного розвитку здатен посилити суб'єктність України. В іншому разі виникає небез-

пека послаблення суб'єктності країни, деформації або втрати ідентичності, руйнації архетипів культури та ментальності, через що можна втратити своє цивілізаційне обличчя й геополітичну гідність.

Творча самореалізація громадян, об'єднання їх у соціальні мережі, громадянські об'єднання, асоціації, спілки, в яких будуть розгортатися потенції особистостей і які у своєму поєднанні мають продемонструвати нову якість цивілізаційного розвитку, має втілюватися з урахуванням такої риси ментальності українського народу, як індивідуалізм, зважаючи при цьому на те, що саме індивідуалізм протягом століть ставав на заваді національному державотворенню.

Індивідуалізм може бути продуктивним, коли він трансформується у персоналізм – такий спосіб відносин зі світом, при якому цінність персони не заперечує значущості суспільного життя і має орієнтацію на діалог і консенсус. І якщо індивідуалізм часто-густо породжує національний егоїзм у цивілізаційному поступі, то персоналізм долає його. Усвідомлення й подолання національного егоїзму є надзвичайно важливим. Адже «національний егоїзм, хоч і надає деякі короточасні переваги у тактичному плані, однак у стратегічному – може становити неабияку загрозу власним довгостроковим інтересам, сприяти формуванню небажаного іміджу у світовому співтоваристві... тощо» [18, с. 14]. Навпаки, особистість, спільнота, держава, що розвиваються у річищі персоналізму, здатні «йти на компроміси у тактичних питаннях, але не поступатися стратегічними і життєво важливими інтересами» [18, с. 14].

Персоналізм – це індивідуалізм, який позбувся своїх негативних рис, вийшов за межі стихії, де він був способом життя і мислення, що суперечить раціональному устрою соціуму. Слід зазначити, що індивідуалістичне та персоналістичне почало весь час взаємодіють в історії українського народу і саме перемога персоналізму так потрібна сьогодні сучасному українському суспільству. Саме персоналізм виступає найважливішим архетипом української культури і ментальності. Якщо виходити з того, що українська культура значною мірою є християнською культурою, то очевидно, що український персоналізм постає конкретизацією загальнохристиянського персоналізму, який є принциповою ментальною основою західного світу.

Специфіку самореалізації людини, а відтак і становлення громадянського суспільства у його продуктивній взаємодії з державою зумовлюватимуть й інші сутнісні риси (архетипи) української ментальності і культури. Виразним архетипом української ментальності та культури, який впливає на своєрідність самореалізації людини нашої країни та специфіки як громадянського суспільства, так і держави, є *кордоцентризм*, який, у сенсі переваги душевного над раціональним і прагматичним, виражає домінанті «Серця», чуттєвості в житті українців. Цьому архетипові співзвучні такі риси

національної психології українського народу, як сентименталізм і любов до природи. При цьому кордоцентризм має бути врівноважений раціоналізмом, аби він же заперечував сам себе й ставав руйнівником будь-якого проекту самореалізації особистості, як і проектів взаємодії самореалізованих особистостей, породжуючи сентиментальну пасивність, жалість до себе, образливість і заздрісність.

Інший архетип української ментальності і культури, який здатний глибоко актуалізувати гідну самореалізацію людей та їх громадянську взаємодію – *глибинний оптимізм*. Він пронизує усі етапи української історії і саме завдяки йому українська культура змогла вижити в жорстких умовах бездержавності, він притаманний усій українській міфології, починаючи від обожнення образу Сонця до фундаментальної іронії над демонічними істотами, у тому числі над образом чорта [19, с. 408]. У сфері християнських уявлень глибинний оптимізм українця знаходить себе у світлій апокаліптичності – переживанні «кінця світу» як творення кращого буття. Для того, щоб глибинний оптимізм українця не набував рис відчайдушності, він має бути врівноважений раціоналізмом, дисципліною, культурою мислення і виваженого прийняття рішень.

У глибині української ментальності є потенція творення громадянського суспільства, яке здатне увійти у баланс з державою. Ця потенція повинна увійти в такий актуальний стан, який щодо наявного є позамежним – для його досягнення потрібні граничні зусилля для очищення архетипових рис ментальності від деформацій.

Осмислюючи можливість та дійсність балансу держави і громадянського суспільства в Україні, можна відповісти на важливе питання цивілізаційного напрямку – яким він має бути: європейським, євроатлантичним чи західним взагалі. Зрозуміло, що *Україна має рухатися одночасно в усіх трьох напрямках*. Як частина європейської культури і цивілізаційної спільноти Україна, доконечно, робить європейський вибір. Обираючи розвиток у цивілізаційному контексті відкритого демократичного суспільства, вона здійснює євроатлантичний вибір. Приймаючи особистість, її права, гідність та свободу вищими цінностями, Україна обирає західний світ, *західну цивілізацію взагалі*. При цьому слід усвідомлювати, що Схід (наприклад, Японія, Південна Корея, Китай) розвивається доволі динамічно й ефективно, тому, роблячи акцент на західній цивілізації, ми не можемо відкидати необхідність та можливість відносин зі східними партнерами, якщо, по-перше, виникають спільні інтереси і, по-друге, вони поділяють наші цивілізаційні цінності.

Проте багатоаспектний цивілізаційний вибір стає продуктивним лише тоді, коли стає похідним від іманентного вибору способу життя і цінностей, тих цінностей, що є органічними й продуктивними в процесі самореалізації

її громадян і саме тому відповідають інтересам України, становлячи основу цивілізаційного проєкту її держави. Подібна логіка вибору і робить Україну не об'єктом, а суб'єктом світової політики, більше того, успішним суб'єктом, чия свобода вибору і дій є стратегічною і має зберегтися принаймні на десятиліття, а не залишитися тимчасовим, хоча й яскравим спалахом.

Проблема балансу держави і громадянського суспільства задля посилення суб'єктності країни є актуальною не лише для України. В умовах глобалізації в усьому світі відбувається зміна балансу політико-економічних сил між державами, транснаціональними корпораціями й громадянським суспільством. Бажаючи залучити капітал транснаціональних компаній у власну економіку, держави часто-густо вимушені йти на прийняття такого трудового законодавства, що обмежує права працівників. Також держави погоджуються на податкові привілеї для міжнародного капіталу, на порушення з їх боку екологічного законодавства тощо. Це означає, що держави в глобалізованому світі втрачають частину свого суверенітету, нерідко залишаючи власних громадян наодинці з економічними проблемами. З іншого боку, деякі корпорації беруть на себе функції, які раніше реалізували держави, забезпечуючи соціальний пакет для своїх працівників та роблячи внески в місцеві бюджети на розв'язання екологічних проблем та, окрім цього, на благодійність.

Досліджуючи глобалізаційні процеси в попередні роки, основну увагу звертали на послаблення ролі держави та посилення транснаціональних корпорацій. Людина там сприймалася як безпомічна особа, що залежить від стихії світової конкуренції. Проте становлення глобальних інформаційних мереж надало представникам громадянського суспільства, які є і виробниками, і споживачами, ресурс для ефективної самоорганізації та консолідації. Як платоспроможні споживачі, представники громадянського суспільства мають право купувати або не купувати товари тієї чи іншої корпорації. Крім того, громадянське суспільство має владу легітимації; це означає, що воно при законній реалізації прав людини діє на основі Конституції, в той час як міжнародні корпорації та держави в таємній змові з останніми часто-густо порушують Конституцію та інше законодавство.

На початку ХХІ століття почали масово втілюватися проєкти, які роблять значну частину високотехнологічних виробничих потужностей менш капіталомісткими, що дозволяє споживачу через акціонерні компанії більшою мірою, ніж раніше, брати участь у виробництві частини потрібних йому товарів. Світова тенденція до здешевлення виробництва відновлювальної енергії сприяє зростанню економічної самодіяльності місцевих громад, посилює роль і значення місцевого самоврядування, не відриваючи його від глобального контексту, і, відповідно, зміцнює позиції глобального громадянського суспільства в його відносинах з державами й великими корпораціями.

Громадянське суспільство у XXI столітті стає суспільством ініціативних освічених індивідів, виробників інтелектуального продукту, що усвідомлюють свої права й свою соціальну значущість. Громадянське суспільство, об'єднуючись через інформаційні мережі, набуває все більшої суб'єктності і на глобальному, і на локальному рівні і реалізує власні права винятково у добровільних об'єднаннях. Тобто, боротися з утисками з боку держави громадянське суспільство має в союзі з капіталом, а боротися з утисками з боку міжнародних корпорацій – апелюючи в офіційній формі до держави.

Взаємовідносини громадянського суспільства та держави залежать від типу економічних та політичних інститутів. У країнах з інклюзивними економічними та політичними інститутами більшість громадян можуть брати участь в економічних відносинах з метою отримання прибутку, тому тут зростає рівень життя більшості населення, а такі суспільства є конкурентоспроможними у світі. Натомість екстрактивні інститути дають можливість невеликій групі осіб, що становлять панівний клас цього соціуму, контролювати економічну систему держави для отримання надприбутків і одночасно відстороняти інших осіб від економічної діяльності; екстрактивні інститути заважають інноваційній економіці, оскільки інновації створюють конкуренцію застарілим підприємствам, від яких корумповані можновладці отримують прибуток, і це призводить до занепаду всієї економічної системи суспільства [20, с. 78–81, 84–87].

У країні з інклюзивними інститутами громадяни мають можливість визначати через обраних ними політиків, а також методами прямої демократії, основний вектор розвитку суспільства й постійно впливати на держапарат, передаючи йому ті функції, які не можуть або не бажають реалізувати власними зусиллями, причому робити це за допомогою Інтернету в режимі реального часу.

У країні з екстрактивними інститутами громадянське суспільство зазнає в цілому утисків та обмежень з боку правлячої верхівки. Громадяни в такій державі реально мають тільки ті права, що їм дозволяють мати чиновники, а реальна Конституція, як правило, відрізняється від писаної. Запобіжником цьому має стати самоорганізація громадян на основі певних суспільно орієнтованих платформ, вироблення стратегії змін у напрямі реалізації своїх конституційних прав і відповідного унормування відносин з державою.

Для громадянського суспільства України постає подвійне завдання. По-перше, діяти в напрямі реалізації базових конституційних положень стосовно взаємовідносин між громадянським суспільством і державою, що має створити умови для подолання корупції, а також сприятиме більш ефективному протистоянню будь-якій зовнішній агресії. По-друге, брати активну участь у формуванні демократичних державних структур й постійно

і безперервно контролювати основні господарські функції держапарату в режимі реального часу («електронне урядування»).

У розвинених цивілізованих країнах правова держава гармонійно корелює з громадянським суспільством і базові державні інститути адекватно та своєчасно реагують на його запити й вимоги інноваційного розвитку. В Україні поки що спостерігається недостатній зворотний зв'язок між громадянським суспільством і державою, й тому самоорганізація громад за допомогою інформаційних мереж тут відбувається в двох основних напрямках: по-перше, в напрямі подолання корупції в державному апараті, що забезпечило б швидке економічне зростання, і, по-друге, в напрямі створення розгалуженої альтернативної системи громадського контролю, що стимулювало б прозоре функціонування цього апарату.

Потужний вплив глобалізації на всі сторони життя українського суспільства ставить його перед цивілізаційним викликом – або докорінно реформуватися, подолавши корупцію, або зазнати катастрофічної деструкції. Тому українська громада має проявити цілеспрямовану активність у реформуванні держави з метою надання їй якості держави правової, підзвітної громадянському суспільству й контрольовану ним.

Крім соціальної, економічної, політичної активності населення, громадянському суспільству мають бути притаманними й такі риси, як відкритість та цивілізованість, система панівних цінностей громадянських дій, взаємне визнання гідності та взаємоповага людей, рівноправність та розуміння інтересів один одного [21, с. 28–32].

Соціальною базою для громадянського суспільства є *середній клас, малий та середній бізнес, інтелектуальний прошарок*. Громадянське суспільство у ХХІ столітті включає в себе найбільш компетентні сегменти всього суспільства. Об'єднані інформаційними мережами Інтернету, члени громадських спільнот все більше впливають на перебіг суспільних процесів, висувають до держави вимоги соціального і правового характеру.

У з'єднаних інформаційними мережами, соціальних мережах мають вироблятися спільні громадянські цінності, знання про можливості та напрями діяльності та характер впливу рішень, що приймаються громадами, на розв'язання суспільних проблем, має накопичуватися досвід успішних та неуспішних рішень і дій. Це формує своєрідну самосвідомість громадянського суспільства, що реалізується в комунікативному медіумі, приєднуючись до якого кожний громадянин відчуває себе відповідальним громадянином власної держави.

Важливим компонентом гармонії держави й громадянського суспільства є адекватне реагування держави на зворотні зв'язки з боку громади на управлінські рішення та дії адміністративного апарату. В цивілізованих

країнах держапарат швидко й належною мірою реагує на запити і більшості громадян, і меншин. У країнах з екстрактивними інститутами держапарат обслуговує інтереси олігархів і реагує на потреби більшості громадян лише у разі загрози втрати влади. В умовах глобального інформаційного суспільства громади самостійно віднаходять способи виживання і паралельно з реагуваннями на управлінські дії корумпованого держапарату встановлюють у межах самої громади ефективні внутрішні економічні та інші взаємозв'язки, частина з яких – «тіньові», що створює конфлікт у відносинах держави й громадянського суспільства. Цей конфлікт можна подолати лише шляхом реального реформування взаємовідносин суспільства й держави.

Взявши на себе певні державні функції (захисту країни, соціальної опіки, захисту прав людини тощо), громадянське суспільство має набувати рис «держави в державі», встановлюючи в соціальних мережах ефективні взаємодії та взаємозв'язки за допомогою інформаційних мереж. Ступінь компетентності, ефективності й дієвості громадянського суспільства, а також кількість його активних членів в умовах сучасних інформаційних процесів швидко зростає. Це зростання веде до того, що активність громадянського суспільства стає не тимчасово-імпульсивною, яка коливається між спонтанними вибухами протестів та повним їх затуханням, а неперервною, стабільною та високоінтелектуальною.

Інтелектуали, що працюють у комерційних інформаційних агентствах, консалтингових фірмах, блогери, викладачі, студенти тощо віднаходять та виробляють необхідні знання, що формують стратегію громад, продукують цілі їх діяльності. Діяльність громадянського суспільства є публічною й легітимною. Громадські експерти, що працюють на добровільних засадах, створюють мережеві групи збору необхідної інформації, на основі якої активісти аналізують відповідність діяльності державних органів Конституції та іншому законодавству й пред'являють відповідні вимоги у разі їх порушення. Попри опір частини бюрократії, інтелектуальні мережеві «центри» («вузли») громадянського суспільства оприлюднюють таку кількість інформації, що виникає ситуація неможливості уникнути кардинальних реформаторських змін. Щоб такі зміни реально відбулися, необхідна ще й протестна мобілізація активних громадян. Унаслідок таких дій можливе більш або менш поступове встановлення балансу між державою та громадянським суспільством.

Оскільки вже дві третини населення України користується соціальними мережами, громадянське суспільство має все більше інформаційне забезпечення власної самоорганізації, яка дозволяє розв'язувати нагальні суспільні проблеми, в тому числі й проблему балансу держави й громадянського суспільства і відповідного досягнення реальної демократії. Наявність потужного громадянського суспільства у балансі з державою, що підтримує креативну

самореалізацію особистості і підтримується нею, – умова цивілізаційного розвитку, який не просто посилить суб'єктність України, а й виведе її на світовий рівень.

3.6. Духовно-культурний вимір: суспільство толерантності та діалогу

Цивілізаційний проект України як проект відкритого демократичного соціуму, який породжується гідною самореалізацією людини і в якому збалансованість держави й громадянського суспільства робить цю самореалізацію глибинно підтриманою та захищеною, у своїй духовно-культурній основі має бути суспільством толерантності і діалогу. Це означає, що самореалізовані громадяни, у яких відсутня потреба в репресивності і саморепресивності, здатні конструктивно взаємодіяти на основі поваги до світоглядних цінностей і способу життя Іншого.

У суспільстві толерантності та діалогу повинна бути відповідність цивілізаційного розвитку України архетипам ментальності і культури людей, що в ній живуть. Це означає розвиток здатності до аргументованого спілкування та світоглядних консенсусів, адже Україна є поліетнічною спільнотою з різноманітністю культур та ментальностей, кожна з яких повинна бути «вписана» у цивілізаційний проект і цивілізаційний розвиток нашої країни. По-справжньому продуктивний цивілізаційний проект України повинен бути глибинно осмисленими у суспільстві і відбуватися на основі світоглядних трансформацій.

Актуалізація світоглядних змін не повинна використовувати репресивність та саморепресивність людини, а входити у резонанс з множинністю проектів гідної самореалізації громадян – через практику відкритості та діалоговості, толерантності до думки й позиції Іншого в освіті, науці, мистецтві, політиці, повсякденному житті.

У сучасній Україні всі світоглядні зміни повинні бути результатом публічного діалогу, модерованого моральними авторитетами з-поміж наукової, художньої і релігійної інтелігенції. Лише в цьому разі утопічна свідомість та соціальний інфантилізм, що виростають на її ґрунті, не стануть загрозами українському цивілізаційному проекту, який можливий лише в умовах відповідальної самореалізації і самоорганізації громадян.

Специфікою цивілізаційного проекту України можуть бути гуманітарні й соціокультурні інформаційні технології, в яких відбуваються трансформації як освіти і культури, так і людини у освіті та культурі [22]. Надзвичайно плідною може бути актуалізація світоглядної толерантності як фундаментальної риси української ментальності і культури, її архетип

української ментальності і культури, який виражає здатність українського народу приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів, що сприяє можливості глибинного порозуміння у внутрішній та зовнішній політиці. Феномен світоглядної толерантності потребує поглибленого осмислення. Світоглядна толерантність – це архетип української ментальності і культури, який виявляє здатність українського народу приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів та їх культур, що сприяє можливості глибинного порозуміння у внутрішній та зовнішній політиці.

Очевидно, що світоглядна толерантність вступає у суперечність зі ще однією сутнісною рисою української ментальності – індивідуалізмом. Ця суперечність є деструктивною. Саме її деструктивність виступила внутрішньою причиною бездержавного буття українського народу. Коли ж світоглядна толерантність входить у суперечність із персоналізмом, що постає подоланням обмеженості індивідуалізму – способом відносин зі світом, в якому цінність людини не заперечує значущості суспільного життя і має орієнтацію на діалог і консенсус, то така суперечність стає конструктивною, а внаслідок її розв'язання утворюється *світоглядна синтетичність* як потенційна риса ментальності, що означає спрямованість на діалогову взаємодію і єднання цінностей, способів життя та культур різних людей, спільнот і народів.

У життєвому просторі особистості світоглядна синтетичність актуалізує такий світогляд і світовідношення, який сприяє формуванню «особливої креативності миротворця, виступаючи єднанням толерантності і персоналізму» [7, с. 4]. Саме світоглядна синтетичність є тим потенціалом української нації, який відкриває для неї цивілізаційні перспективи. Сьогодні ми маємо українську націю «як відкрити поліетнічну спільноту, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як український народ, як спільнота українських громадян», і світоглядна синтетичність якого є умовою його консолідації навколо ідеї національної держави [18, с. 13]. З іншого боку, світоглядна синтетичність виступає важливою запорукою виходу України на світову арену в інформаційно-мережеву епоху як суб'єкт позитивних змін.

Світоглядна толерантність і світоглядна синтетичність можуть проявитися лише у діалозі. Всі інші їх прояви можуть вести тільки або до відчуження, або до авторитарних і тоталітарних форм взаємодії. Спробуємо прояснити, яким має бути цей діалог. Але спочатку більш конкретно підійдемо до концепту «духовно-культурний вимір».

Під духовно-культурним виміром особистості чи суспільства слід розуміти досвідченість у питаннях світоглядного самовизначення та творчої самореалізації, досвідченість, яка постійно присутня у суспільному просторі і впливає (інколи лише з часом) на ментальну визначеність нації. Видатні

українські митці, громадські та релігійні діячі, вчені, філософи формують духовно-культурний вимір України через артефакти культури та громадські події. Але до цих феноменів духовно-культурний вимір не зводиться. Він виявляється також у повсякденних вчинках і відносинах людей, а тому важко формалізується, оскільки у своїй суті є сферою світоглядно-екзистенціальних пошуків, через які виявляється світоглядний досвід особистості. Головна риса такого досвіду – здатність відшукати в стосунках з іншими смі, не-тривіальні відповіді на головні смисложиттєві запитання і вибудовувати, спираючись на них, привабливий для інших та цілісний світ людських стосунків.

У моральному відношенні світоглядний досвід може схилитися як до добра, так і до зла. В іншому разі руйнівна сила зазначеного досвіду стає очевидна для більшості, як правило, лише з часом. Саме тому певний «інстинкт самозбереження» спонукає соціум «прив'язувати» духовно-культурний вимір або до консервативних релігійних структур, або взагалі намагатися усунути його з публічного (зокрема, владного) дискурсу. Між тим, уникнути звернення до духовно-культурного виміру в перехідні часи при зміні або глибокому корегуванні ідентичності неможливо, оскільки саме в ньому узгоджується новий світоглядний досвід з уже існуючим. Там, де зазначене уникнення все ж має місце, там неодмінно виникає конфлікт цінностей, що ми і маємо в Україні.

Головним завданням і надбанням суб'єктів духовно-культурного виміру суспільства можна вважати створення і постійну розбудову дискурсу ненасильства, оскільки саме в ньому різноманітні принципи спілкування та пов'язані з ними світоглядні позиції перевіряються на життєдайність. Цим духовно-культурний вимір особистісного і культурного життя суттєво відрізняється як від прагматичного виміру життя (що завжди детермінований обмеженістю ресурсів та приватними інтересами), так і від духовно-релігійного, де насильство як щодо іновірців, так і членів власної спільноти може бути легітимоване приписами вчення та положеннями догми або й просто «списуватися» на недосконалість (гріховність) людини.

Варто враховувати, що «релігійна культура» явно або приховано несе в собі домінанту одного з двох начал: або релігійного – беззаперечність вимог релігійного авторитету (найбільш виразно в ісламі), або культурного – особистісні світоглядні пошуки і виражена самостійність етико-екзистенціального освоєння світу (буддизм та протестантизм). Збалансованість цих двох начал означає культурний розквіт відповідної релігійної парадигми, а разом з цим і визначеність суспільних зв'язків та утворення потужного фундаменту для стійкої ідентичності. Їх однобічне домінування – або посилює фанатизм і радикалізує ідентичність, або спричиняє подрібнення релігійної культури до партикулярних сакральних практик і поступово

зростаючу духовно-культурну індиферентність до життя поза межами власної релігійної спільноти.

Духовно-культурний вимір особистісного та суспільного життя є свого роду профілактикою страху себе і своєї самореалізації (найчастіше прихованого за несамостійними «правильними» ідеями та «тверезими» переконаннями) та упередженого ставлення до відмінних від власного способів життя. Ключова особливість досвіду людини, який виникає і накопичується в духовно-культурному вимірі, – це здатність відтворювати раніше заблоковані можливості спілкування, які протягом життя були репресовані власним захисним морально-ціннісним ригоризмом, свідомим чи підсвідомим ресентиментом і ксенофобією. Тим самим відтворюється найцінніша складова продуктивного діалогу – довіра.

Такий досвід має неабияке значення для подолання сучасного конфліктного стану України, а також розвитку духовно-культурного виміру проекту її майбутнього. Ці подолання і розвиток відбуваються у внутрішньому та зовнішньому напрямках. Внутрішній напрям реалізації духовно-культурного виміру цивілізаційного проекту України означає вивільнення потенціалу гідної самореалізації людини, який ще досі у свідомості українців є недостатньо задіяним, оскільки вимагає послідовно вираженого в суспільних стосунках не лише прагматичного, а й духовного інтересу до життя, який не просто може вмикати волю до самореалізації, а волю саме до гідної самореалізації. Йдеться про людину, яка має щирий інтерес до смисложиттєвих питань і через обговорення власних світоглядних позицій та артефактів духовної культури формує дбайливу, нерепресивну відповідальність за збереження і вдосконалення життя. Такий інтерес виникає в ситуаціях граничних випробувань, часто-густо через розчарування в існуючих достовірностях у критичні моменти історії певної культури і поступове прояснення нової, більш прийнятної, форми довіри до Іншого.

Суттєвим за утворення нової форми довіри є спосіб її вірувальної сакралізації, що може збігатися з її «освяченням» засобами офіційної релігії (наприклад, протестантська етика), а може й ні (наприклад, французьке просвітництво та його етичні настанови). Складність нинішньої ситуації в Україні полягає в тому, що зазначений духовний інтерес для багатьох українців розфокусований у широкому діапазоні між ностальгією за найбільш яскравими здобутками радянської культури і наївним ентузіазмом щодо низькопробних витворів західної масової культури. До того ж християнство, як найбільш поширена в Україні релігія, поділена на конфесії, жодна з яких не виявляє помітного інтересу до переосмислення смисложиттєвої проблематики.

Важливим є подолання соціального інфантилізму, коли замість раніше нав'язаних комуністичних світоглядних кліше «щиро перейнялися» європейськими цінностями, недостатньо звертаючи увагу як на умови їх

автентичного засвоєння, так і на практику проявлення й укорінення в реальному соціальному житті, що, як ми побачили вище, провокує утопічну свідомість.

У контексті зовнішнього вектора духовно-культурного виміру цивілізаційного проекту України надзвичайно значуща спрямованість на подолання рецидивів схем і паттернів поведінки тоталітарної доби – адже в умовах гібридного світового порядку з його специфічними інформаційними технологіями саме повторення цих схем і паттернів може розмивати суб'єктність країни. Важливо усвідомити необхідність не віддзеркалювати будь-яку імперську пропаганду, що загрожує незалежності України, а діяти асиметрично з відмовою від способів мислення і дії радянської чи пострадянської доби.

У сучасній і майбутній Україні необхідний серйозний і неупереджений світоглядний діалог інтелектуалів стосовно значення для наших співвітчизників найкращих зразків класичної та сучасної російської культури порівняно з досягненнями вітчизняної, осмислення спільних тем і ментальних відмінностей. Такий діалог має сформувати найбільш ефективний асиметричний підхід щодо нинішньої ідеології Росії: ми маємо усвідомити, що немає сенсу відповідати на ідеологічні виклики Росії симетрично, пропагандою. Аналітичне неупереджене усвідомлення реалій і здатність цінувати краще, що є в культурі сучасної Росії, є більш ефективним ідеологічним засобом, оскільки такий підхід здатний сприяти формуванню співчуття до української світоглядної позиції серед російських інтелектуалів, що опосередковано буде впливати і на російський політикум.

Боротися з атавізмами комуністичного минулого комуністичними методами не лише утопічно, а й небезпечно. Цим можна лише посилити авторитарні й тоталітарні тенденції сусідніх країн. Саме повноцінний світоглядний діалог (передусім політичних еліт) на тему духовно-культурної ідентичності українців та цивілізаційної місії України у світі може бути ефективним засобом креативної деконструкції будь-якого явного чи прихованого, гібридного агресора. Тому налагодження світоглядного діалогу між регіональними політичними елітами з питання місії України у світі, діалог, який ініціюють і організують представники інтелектуальної еліти, слід вважати фундаментальною умовою національної безпеки і сьогодні, і у майбутньому. Сам факт такого діалогу, що долає антагоністичне протистояння регіональних політичних еліт та груп, налаштованих на захоплення і володіння ресурсами країни, буде першим кроком у зміні іміджу України у світі. Імідж України у світі як країни, що «спокусилася європейськими пряниками», має бути змінений на імідж країни, що розбудовує нові можливості самореалізації людини в умовах ХХІ століття, створює й втілює власний

цивілізаційний проект і здатна бути корисною й цінною як для Європи, так і для світу в цілому.

Отже, видається очевидним, що з усіх форм комунікації найбільш продуктивні можливості для узгодження різних позицій у сучасній Україні відкриває саме діалог. Стрижневим правилом продуктивного діалогу в духовно-культурному вимірі можна вважати наступне: якщо обговорюючи світоглядної позиції Іншого, ми зможемо привнести в це обговорення щире зацікавлення і повагу до його способу життя, то ми задаємо продуктивний імпульс власному способу присутності у світі. При цьому слід усвідомлювати, що діалогова комунікація в суспільстві може бути ефективною в духовно-культурному вимірі лише за умови зрілої правової свідомості її учасників. В основі діалогової комунікації лежить загально-обов'язкове визнання і внутрішнє прийняття певних самодостатніх вимог у стосунках між людьми. Тільки за умови, що такі вимоги (зокрема, вимога відповідального ставлення до інших) стають діючими, можливий діалог як продуктивна і ненасильницька комунікація. Як наслідок, маємо створити в Україні умови відповідальної взаємодії різних суб'єктів, які не будуть ані репресивними, ані приховано-репресивними.

Необхідно розв'язати найскладнішу проблему здійснення світоглядного діалогу в Україні – досягти налаштованості як суб'єктів влади, так і пересічних громадян на обмін монологами з метою маніпуляції опонентом. Така комунікація ззовні може нагадувати діалог, але насправді є його запереченням. Її результатом стає розкол і в політикумі, і у суспільстві в цілому. Діалог має передбачати не тільки формальне визнання іншої позиції і готовність узгоджувати її з власною, а й готовність довіряти Іншому більше, ніж він, за нашими уявленнями, заслуговує. Взаємність такої довіри стане підґрунтям для ненасильницького прийняття рішень. Це особливо важливо за відсутності зрілих форм самореалізації і, відповідно, зрілого громадянського суспільства. Але і в зрілому громадянському суспільстві, яке здатне вступити у баланс з державою, саме діалог забезпечує надійність і прогнозованість соціальних зв'язків.

Сьогодні в Україні на загальнонаціональному рівні ми маємо переважно монологово-маніпулятивний тип комунікації між різними політичними елітами і навіть представниками громадянського суспільства: з одного боку, можна бачити потужні, але доволі стихійні вияви українського характеру, який пручається зовнішнім і внутрішнім маніпуляціям – імперському і олігархічному впливу, а з іншого – абстрактно заявлену і переважно номінально-статистичну українську ідентичність на державному рівні. Це відбувається внаслідок не до кінця проясненої місії України у світі та її цивілізаційного проекту.

Прояснення місії України у світі може відбутися лише у світоглядному діалозі еліт між собою та народом і, навпаки, налагодження діалогової взаємодії, яка веде до порозуміння й консенсусу, стає можливою лише у разі постановки питання місії і цивілізаційного проекту країни. Для здійснення світоглядного діалогу надзвичайно важливою є довіра між його учасниками. При цьому існує характерний для тієї чи іншої спільноти тип довіри у спілкуванні і пов'язаний з ним спосіб присутності у світі, які перебувають у динамічній самозміні. У спосіб присутності в світі, який зв'язаний з ментальністю, входять, зокрема, і характерні риси спілкування, що проявляються стійким чином у межах спільноти і найбільшою мірою вказують на те, чому саме і наскільки довіряють учасники спільноти. Спосіб присутності не визначається цінностями, а вказує на особливості їх реалізації. Саме спосіб присутності, ментальність народу (а не універсальні вимоги передусім) робитиме успішно здійснюваними загальні правила та закони.

Питання узгодження різних цінностей та способів життя, які існують у загальноукраїнському просторі, передбачає не лише толерантне усвідомлення, проговорення і визнання ментальних відмінностей, а й прояснення спільних рис українців, що зумовить продуктивний діалог та довіру у будь-якій проблемній площині. Успішне українське суспільство – це, значною мірою, суспільство, в якому люди не бояться здобувати новий досвід діалогового спілкування і зацікавлені в успішності інших не менше, ніж у власній. Така моральна налаштованість суспільної взаємодії здатна триматися лише на взаємній довірі, доброзичливості та готовності бути відкритим у спілкуванні.

Віра в успішне майбутнє суспільство, на відміну від віри у власний успішний життєвий проект, вимагає прозорості та відкритості до критики моральної позиції, коли людина не просто визнає загальноприйняті моральні норми і певним чином намагається їх дотримуватися, але й не боїться вступати у публічний діалог, прояснюючи суперечливі в моральному відношенні питання власного життя, вірячи у можливість прозорих моральнісних стосунків для всіх у суспільстві майбутнього. Саме тому що і довіра і віра є суттєвими духовними умовами продуктивного діалогу, такий діалог сам значною мірою спонукає до прояснення цих феноменів через постійне уточнення світоглядних позицій, причому саме не на рівні обраних і заявлених цінностей (вони в українців швидше за все і залишатимуться досить різними), а на рівні конкретних способів мислення та дії.

Легкість або приємність у спілкуванні ще не забезпечують продуктивного діалогу, як не забезпечують його лише серйозність та принциповість. Усе це зовнішні ознаки діалогового спілкування – важливі, але недостатні. Основними внутрішніми рисами продуктивного діалогу є

здатність тих, хто спілкується, вірити у їх можливість змінитися на краще і довіряти як власним зусиллям, так і зусиллям інших у спробах раніше чи пізніше досягти цього. Відсутність зазначених внутрішніх рис діалогу означає відчуження від глибинних форм спілкування і, як наслідок, конфліктні, а подеколи й антагоністичні ситуації.

Оскільки рівень довіри учасників продуктивного діалогу здатний поглиблюватися у процесі його здійснення, остільки спілкування визначається різним рівнем вимог на кожному етапі. Щонайменше можна виділити три рівні вимог для його здійснення.

1. *Суб'єктність та відкритість.* – З одного боку, наявність послідовної та прозорої власної позиції, визначена особистісна відповідальність, а з іншого – налаштованість на розуміння цінностей і способу життя Іншого.

2. *Готовність до самозміни.* – Відмова від права на беззаперечну істинність власної позиції і спрямованість до світоглядного розвитку.

3. *Визначена мета діалогу.* – Мета продуктивного діалогу не може бути прагматичною, при цьому вона може і має бути практичною. Інша справа, що ця практична мета повинна бути результатом душевного й духовного порозуміння, тобто консенсусу, а не лише компромісу. Людина в діалозі не може бути засобом. Інакше це вже не діалог, а монологово-маніпулятивна комунікація, що продукує компроміси – домовленості без порозуміння, практичні результати яких з сумною необхідністю породжують нові конфлікти.

В ідеалі будь-який діалог, а не лише світоглядний, означає постійне прояснення власних відповідей на світоглядні питання і намагання узгоджувати їх з відповідями Іншого. Така узгодженість може бути важко досяжною, але віра в її можливість є необхідною умовою продуктивності діалогу. Змістовна складова визначається гранично щиро висловленими реальними інтересами учасників діалогу і перевіркою у спілкуванні засобів їх досягнення. Це є чи не найбільшою складністю діалогічної практики, оскільки змістовно визначений діалог мав би, в кращому разі, привести його учасників до самозміни.

Подвійний досвід самозміни у напрямі до Іншого і переконання Іншого в тих положеннях, позиціях, цінностях, якими не можеш поступитися, є головним надбанням діалогу. Для цього діалог повинен передбачати здатність відповідально і прозоро спілкуватися про головне, навіть якщо йдеться про будь-яке часткове питання. Коли ж учасники діалогу не наважуються прояснювати справжні інтереси і ставити собі цілі, які здатні привести їх та їхніх опонентів до духовного розвитку, то усякий «серйозний» діалог неодмінно «сповзе» до нічим не зобов'язуючого спілкування і хитких компромісів.

Складність узгодження інтересів та цінностей у діалозі полягає в тому, що не завжди серед їх розмаїття (таких, як прагнення добробуту, отримання

гарантій безпеки та стабільності тощо) можна вирізнити власне інтереси і цінності духовно-культурного виміру. Це пов'язано з тим, що ментальна невизначеність на національному рівні призводить до того, що вузько-прагматичні інтереси і цінності виступають на передній план, а стратегічні часто-густо залишаються не проявленими. За необхідності витримати в житті складну ситуацію, що вимагає зрілої відповідальності, нерідко можна почути на практиці такий аргумент як небажання повністю вкладатися в роботу: «в нашій країні нікому нічого не потрібно». Це саме є очевидним свідченням відсутності довіри до того, що вищі інтереси (наприклад, побудова справедливого суспільства, що зорієнтоване на гідну самореалізацію особистості) можуть знайти відгук і підтримку серед співвітчизників і бути реалізовані в житті. Проте потреба в реалізації вищих інтересів незмінно притаманна українцям. Зокрема, це бажання не просто «добре жити», але й отримати схвалення спільноти за досягнення чогось справжнього у житті. Вищі цінності, наприклад, творча самореалізація, мають актуалізуватися політичними й творчими інтелектуалами в спільному для усіх українців духовно-культурному просторі, що сприятиме збільшенню довіри до влади.

Консолідація країни має досягатися реалізацією спільних культурних проектів, що пропонуються політичними акторами. В таких проектах реальні способи спілкування та взаємодії стають більш продуктивними через потребу узгоджувати різні інтереси та цінності стосовно духовно-культурних особливостей цивілізаційного облаштування України. Суттєвою стороною впровадження культурних проектів, підтриманих політиками, стає не декларована, а розвинута повага до іншої точки зору; на цій основі ми можемо говорити про реальне формування культури толерантності і діалогу.

Як відомо, повага до країни формується в процесі освоєння її культури, коли ми виробляємо особистісне духовне ставлення до неї через пізнання і творчість. Культура – не тільки артефакти минулих епох. Для нинішньої ситуації в Україні вбачається більш важливою постійна актуалізація сучасних культурних досягнень та пошуків, які б прояснювали особливості нинішньої світоглядно-ціннісної визначеності українців та модерація діалогу стосовно них. Насамперед це має бути підтримка на державному рівні художньої та філософської літератури, яка спрямована на прояснення екзистенціальних та релігійних проблем. Така підтримка має здійснюватися як на етапі видання творів, так і на етапі їх обговорень політичною, науковою та художньою інтелігенцією в рамках постійно діючих гуманітарно-світоглядних семінарів. Як бачимо, це може бути найліпшим способом прояснення існуючих в Україні світоглядних позицій серед інтелігенції, дієвим засобом формування дійсно працюючих партійних програм серед владних еліт та актуалізації продуктивного діалогу українських церков.

Цивілізаційне оновлення України невід'ємне від роздумів про майбутнє Європи, про визначення суті європейської ментальності, яка є результатом комунікації германської, романської та слов'янської ментальностей. Слов'янський світ є надто непрявленим у Європі, а крім того, неоднорідним, внаслідок чого існує поділ на Західну та Східну Європу.

Західна Європа переживає зараз сплеск свого буття. І, разом із тим, вона переживає фундаментальну кризу: по-перше, кризу мультикультурності, яка посилюється потоком емігрантів, які розвивають ідентичність країн Європи; по-друге, кризу повноти і сенсу життя – Європа все більше об'єднується, у ній високий рівень життя, але поряд із цим триває процес наростання внутрішньої самотності людини, падіння рівня народжуваності, творення дійсно нових течій у мистецтві тощо. Все це призводить до дистрофії світоглядного діалогу між окремими особистостями та націями Європи. Враховуючи ці тенденції, можна припустити, що на початку третього тисячоліття Західна Європа за зовнішньої стабільності може прийти до фундаментальної внутрішньої нестабільності. Ця внутрішня нестабільність прихована у глибинах колективного підсвідомого, але від цього не стає менш значущою.

Можлива внутрішня нестабільність буття Західної Європи у XXI столітті пов'язана перш за все із браком душевного й духовного спілкування, з розвитком інформаційно-мережевого суспільства, яке все більше автоматизує різні прояви механічно-нетворчої діяльності, виштовхуючи її зі сфери людського буття. Враховуючи ментально-психологічні характеристики західних європейців, це може спричинити втрату значною їх кількістю сенсу життя, власної значущості, кризи самореалізації.

Однак за певних умов остання тенденція може перетворитися з глибинного дестабілізуючого фактора на умову і спосіб подолання внутрішньої самотності та відчуження, які дістаються постіндустріальному людству інформаційно-мережевої доби як хворобливий спадок людства попередньої епохи. За яких умов це можливо? Для відповіді доречно знов згадати про специфічні риси української ментальності. Для слов'янської ментальності взагалі характерною є перевага екзистенціально-внутрішньої, душевно-духовної комунікації над комунікацією раціонально-зовнішньою, здатність до світоглядної толерантності та синтетичності. Така здатність виступає споконвічною архетиповою рисою ментальності української людини. Світоглядна толерантність українця в її найкращих формах означає повагу до чужого, акцент на моментах єдності, а не чужерідності. І якщо майже до кінця XX століття ця толерантність виступала слабкістю, то тепер вона стає силою, адже сьогодні світоглядна толерантність стає необхідною передумовою існування людства епохи *четвертої індустріальної революції*.

Спираючись на загальнослов'янську перевагу душевно-духовного спілкування та власну світоглядну толерантність і світоглядну синтетичність, які породжують світоглядний діалог, Україна може запропонувати Західній Європі конструктивні способи розв'язання глибинних суперечностей її життя.

Україна не може без Європи. Ані тепер, ані в майбутньому. Україні потрібна Європа – як могутній стабілізуючий фактор – економічний, соціальний, політичний. Це на сьогодні стало аксіомою. Але і Європі потрібна Україна як джерело нових оригінальних філософських та психологічних ідей і способів взаємодії, що могли б духовно оживити взаємодію культур і народів західноєвропейської цивілізації та сприяти пошуку нових сенсів у житті особистостей цієї цивілізації на ґрунті світоглядної толерантності і синтетичності. На цьому шляху Україна має перспективу стати цивілізаційним суб'єктом у глобальному світі ХХІ століття.

Цивілізаційний проект України в сучасному глобалізованому світі повинен будуватися на основі взаємної значущості, а отже, толерантної взаємодії, поєднання й конвергенції цінностей культур та ментальностей нашої країни та її міжнародних партнерів. Цей процес повинен бути цілком органічним і, в той же час, цілеспрямованим, відбуватися на основі відкритого діалогу. При цьому слід усвідомлювати, що є межа, за якою трансформації ідентичності країни стають її деформаціями, глибинним «травмуванням» культури і ментальності, що спотворює її цивілізаційний проект. Лише усвідомлення взаємної значущості світоглядних цінностей та продуктивності їх синтези є умовою плідного цивілізаційного діалогу України та її геополітичних партнерів.

Соціально-економічні або виробничо-технологічні параметри цивілізаційно оновленої України не можуть бути заміною для її ключової характеристики, якою є розгалуженість інформаційно-мережевої системи. Інформаційно-мережеве суспільство майбутньої України має стати тією її характеристикою, за якою вона насамперед набуде європейських цивілізаційних ознак – соціальної і політичної активності громадян, прозорості влади, участі громадськості у прийнятті та реалізації спільних рішень в усіх сферах – політиці, економіці, культурі, захисті довкілля, охороні здоров'я, національній безпеці тощо. Активна залученість громадян в інформаційно-мережеві відносини сприятиме досягненню населенням такого рівня довіри між собою і до влади, яка полегшуватиме національне згуртування у доленосних рішеннях та ін.

Майбутня Україна має бути суспільством співпраці громадян і соціальних груп на основі солідарності та постійного національного діалогу. Певна обізнаність за стан справ, яку дає громадянам інформатизація, відкриває

перед ними можливості негайного реагування на випадки нетолерантності, порушення принципів та норм демократії, соціальної рівності, законності. У суспільних дискусіях і співпраці зміцнюватиметься принцип «самовідповідальності» як визначальний для людини при виборі нею політичних та ідеологічних уподобань, сфери діяльності, організації свого повсякденного життя тощо. Підпорядкування самовідповідальності має стати перешкодою для невиправданого радикалізму та екстремізму в усіх їх проявах.

Одна із безперечних переваг інформаційно-мережевого суспільства – його здатність до спільного пошуку шляхів і засобів досягнення своєї конкурентоспроможності у світі на основі наукових і технічних знань, доступності, піднесення рівня освіти, чим заохочуватиметься креативність національної ментальності та національних дій.

Список використаних джерел

1. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении / С. И. Пирожков. – К. : Наукова думка, 1992. – 180 с.
2. Хамітов Н. Філософська антропологія як метаантропологія: метатеорія гуманітарних наук і філософія антропо-трансценденції / Н. Хамітов // Філософія людини як шлях гуманізму та гідності у граничному бутті суспільства: підхід філософської антропології як мета антропології : збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – С. 6–30.
3. Хамитов Н. Философия: бытие, человек, мир. От метафизики к метаантропологии / Н. Хамитов ; 3-е издание, исправленное и дополненное. – К. : КНТ, 2016. – 268 с.
4. Хамитов Н. Метаантропология / Н. Хамитов, С. Крылова, Т. Розова и др. // Философская антропология: словарь ; 3-е издание, исправленное и дополненное. – К. : КНТ, 2016. – С. 207–212.
5. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз) / С. Крилова. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. – 344 с.
6. Пирожков С. І. Образ людини і трудовий потенціал населення / С. І. Пирожков // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 7. – С. 66–81.
7. Пирожков С. І. Цивілізаційний вибір України в глобалізованому світі / С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов // Дзеркало тижня. – 2016. – № 28. – 13–19 серпня. – С. 4.
8. Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку / В. Горбулін // Дзеркало тижня. – 2016. – № 30. – 27 серпня.
9. Франкл В. Детерминизм и гуманизм: критика пандетерминизма / В. Франкл // Человек в поисках смысла. – М. : Прогресс, 1990. – С. 75–92.
10. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

11. Луман Н. Риск и опасность [Електронний ресурс] / Н. Луман // Отечественные записки. – 2013. – № 2(53). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/oz/2013/2>.
12. Хамитов Н. Гендерное партнерство / Н. Хамитов, С. Крылова, Т. Розова и др. // Философская антропология: словарь ; 3-е издание, исправленное и дополненное. – К. : КНТ, 2016. – С. 94–96.
13. Єгоров І. Ю. Індустріальні парки в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку: монографія / І. Ю. Єгоров, О. М. Бойко, В. Ю. Грига. – К. : Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2015. – 140 с.
14. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура / М. Кастельс ; [пер. з англ.]. – М. : ГУ ВШЕ, 2000. – 608 с.
15. Ієрархія і мережі в інституціональній архітектоніці економічних систем / за ред. член-корр. НАН України А. А. Гриценко. – К. : НАН України, Ін-т екон. і прогнозир., 2013. – 508 с.
16. Ключові особливості інноваційної політики в якості основи для розробки заходів сприяння інноваціям, що спрямовують Україну до заснованої на знаннях конкурентоспроможної економіки – порівняння ситуації в ЄС і Україні. Проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні» / за ред. Дж. Строгілопулоса, Г. Румпф, І. Єгорова. – К. : Фенікс, 2011. – 214 с.
17. Пирожков С. И. Формирование гражданского общества и правового государства как гарантия демократического развития Украины / С. И. Пирожков // XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности. – К. : Стило, 2004. – С. 449–471.
18. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. – К. : НІПМБ, 2001. – 624 с.
19. Хамітов Н. Людина і народ: етноантропологія / Н. Хамітов // Філософія: світ людини. – К. : Либідь, 2003. – С. 399–414.
20. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають / Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон ; [пер. з англ.]. – К. : Наш Формат, 2016. – 472 с.
21. Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практика / В. П. Степаненко. – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – 420 с.
22. Пирожков С. І. Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей / С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов // Вісник НАН України. – 2016. – № 6. – С. 45–52.

РОЗДІЛ 4.

СТРАТЕГІЇ ВТІЛЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЕКТУ УКРАЇНИ

4.1. Законодавчі новації і зміни правової свідомості

Суспільні відносини мають зазнавати такого впливу з боку держави, за якого створюються максимально зручні, зрозумілі та прості умови життєдіяльності громадянина. Зазначене повинно знаходити вияв у засадах державної економічної політики та засобах державного регулювання економіки. Зокрема, інструменти податкової політики держави мали б виступити ефективним засобом втілення принципів персоніфікованості у сферу взаємовідносин держави та суспільства. Економічно обґрунтоване податкове навантаження на громадян та створення передумов для збалансованого перерозподілу доходів у суспільстві є одним зі змістовних виявів принципу соціальної справедливості як одного з головних у сучасній європейській цивілізації.

Принцип соціальної справедливості покладено в основу Стратегії подолання бідності, яка затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 р. [1]. Серед основних завдань Стратегії наголошується на необхідності зменшення економічно необґрунтованої нерівності та сприяння утвердженню принципу соціальної справедливості шляхом, зокрема, зміни принципу розподілу доходів у суспільстві внаслідок перенесення основного податкового навантаження з груп населення з низьким і середнім доходом на заможні прошарки суспільства.

Наступним кроком на шляху цивілізаційного оновлення країни повинно стати запровадження податку на багатство. Такі законодавчі новації, передбачені Стратегією, мали бути здійснені у 2016–2017 рр. Утім, спроби внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування багатства не мали успіху.

Чергові спроби ініціювати запровадження податку на багатство можуть зазнати не меншого спротиву та повторити долю вищезгаданого законопроекту, оскільки зачіпають власників великих капіталів. Висловлене припущення підтверджується тим, що з остаточної редакції п. 22 Плану заходів на 2016–2017 рр. щодо реалізації Стратегії, затвердженого Розпорядженням

Кабінету Міністрів України від 08.08.2016 р. № 573-р, було вилучено положення про необхідність розробки законодавчих пропозицій щодо запровадження податку на багатство [2].

Більш дієвим механізмом реалізації положень Стратегії подолання бідності у частині зміни принципу розподілу доходів у суспільстві доцільно визнати відновлення в Україні прогресивної системи оподаткування за аналогом з тією, що діяла в Україні до 2004 р.

Впровадження єдиної ставки податків фізичних осіб відбулося у зв'язку зі змінами, які було внесено до Податкового кодексу України відповідним законом України, прийнятим у грудні 2015 р. [3]. Зазначені зміни викликають сумнів, що встановлення єдиної ставки податку на доходи фізичних осіб сприятиме забезпеченню збалансованості бюджетних надходжень. Крім того, виходячи з назви Закону, у 2017 р. ставки податку на доходи фізичних осіб логічним чином мають відновитися у тих розмірах, які існували до внесення останніх змін. Утім, перехідні положення Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році» не містять застережень щодо дати припинення дії норм цього закону.

Отже, ставка податку на доходи фізичних осіб, встановлена у розмірі 18%, має постійний характер. Обраний парламентом України підхід до встановлення ставки оподаткування доходів фізичних осіб навряд чи узгоджується з принципом соціальної справедливості. Адже у підсумку виходить, що за єдиною ставкою обкладатимуться податком доходи шкільного вчителя та менеджера великої транснаціональної компанії. При цьому положення щодо збільшення базової ставки оподаткування з 15% до 18% не дістало належного економічного обґрунтування на етапі розгляду проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році». До речі, у цьому ж законопроекті не дістала відповідної аргументації норма щодо зниження розміру ставки оподаткування пасивних доходів фізичних осіб.

Слід згадати, що ст. 167 Податкового кодексу України у попередній редакції передбачала норму, згідно з якою під час перерахунку загального річного оподаткованого доходу для бази оподаткування доходів у формі процентів, дивідендів, роялті та інвестиційного прибутку застосовувалися такі ставки: якщо база оподаткування звітного податкового року не перевищує 204 прожиткові мінімуми – 15%, до 396 прожиткових мінімумів – 20%, вище 396 мінімумів – 25%.

Навряд чи зменшення розміру ставки оподаткування пасивних доходів фізичних осіб зі встановленням її на рівні 18% відповідає положенню, яке було закріплено у розділі «Фінансово-економічне обґрунтування» поясню-

вальної записки до згаданого законопроекту. Зокрема, у цьому розділі наголошувалося на тому, що реалізація норм майбутнього закону дозволить збільшити надходження податків і зборів до бюджету та, відповідно, забезпечити його збалансування.

Загалом статистичні дані демонструють зростання надходжень до бюджету від податку на доходи фізичних осіб у 2016 р. порівняно з попереднім (45062 млн грн у 2015 р. і 55317 млн грн тільки за перше півріччя 2016 р.) [4]. Втім, немає надійних даних стосовно того, за рахунок оподаткування яких саме доходів вдалося досягти такого зростання. Можна тільки припустити, що зміни в оподаткуванні доходів фізичних осіб у бік збільшення ставок оподаткування трудових доходів створили передумови для зростання відповідних надходжень до Державного бюджету України.

Слід визнати, що податкове навантаження з пасивних доходів перекладено на трудові доходи у зв'язку з усередненням ставки податку. У підсумку населення з низьким і середнім доходом вимушене сплачувати підвищену ставку податку на доходи фізичних осіб (порівняно із 15%), що не є свідченням практичного втілення закладеної у Стратегії подолання бідності ідеї про перенесення основного податкового навантаження на заможні прошарки суспільства. Загалом, заходи щодо розвитку податкового законодавства України мали б врахувати досвід провідних країн з розвинутою економікою у частині формування власної податкової системи. Аналіз наукової літератури переконує в тому, що більшість економічно розвинених країн Європи, Америки та Азії використовують саме прогресивну систему оподаткування доходів фізичних осіб [5, с. 264–268; 6].

Сучасні економічні дослідження свідчать про те, що система прогресивного оподаткування набуває важливого значення у розвинених країнах світу, оскільки створює передумови для зменшення концентрації капіталу та усунення соціальної нерівності [7, с. 1–2; 8, с. 86–92; 9, с. 231–233]. Доцільність впровадження прогресивної системи оподаткування доходів фізичних осіб дістала схвальну оцінку з боку практикуючих юристів. Зокрема, на їхню думку, з погляду забезпечення соціальної справедливості, перехід до прогресивної шкали податку на доходи фізичних осіб був би правильним кроком [10].

Отже, одним з напрямів реалізації принципу соціальної справедливості в Україні слід визнати необхідність здійснення реформування податкової системи держави із впровадженням елементів прогресивного оподаткування. Адже саме на дотримання принципу соціальної справедливості має бути спрямована податкова політика держави, на чому наголошується у ст. 10 Господарського кодексу України від 16.01.2003 р., яка визначає основні напрями економічної політики держави [11]. Дослідниками зазначається, що впровадження прогресивного оподаткування має бути поєднано зі

системними змінами в фінансовій політиці, а також докорінною перебудовою сучасної системи господарювання, щоб ресурси країни спрямовувалися б не тільки на обслуговування обмежених олігархічних груп, а й на розвиток усього суспільства [12].

Саме принцип соціальної справедливості має бути покладено в основу взаємовідносин держави та громадянина. Не випадково у господарському законодавстві України згадується про принцип соціальної справедливості у процесі визначення засад реалізації бюджетної та податкової політик держави. Як зазначено у енциклопедичній літературі, справедливість виступає «необхідністю гармонізації різних, у тому числі протилежних (конкуруючих) інтересів» [13, с. 604]. На справедливості розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами наголошувалося і у ст. 95 Конституції України від 28.06.1996 р. [14].

Принцип соціальної справедливості також знаходить вияв у межах концепції корпоративної соціальної відповідальності. Адже, як свідчить досвід країн-членів Європейського Союзу, соціально відповідальна поведінка суб'єктів господарювання заохочується з боку держави, а результати діяльності суб'єктів господарювання у галузі соціальної відповідальності виступають складовою фінансової звітності як додаток. Стратегія корпоративної відповідальності успішно реалізується, зокрема, в Данії [15, с. 35–40] та інших країнах.

До речі, окремі елементи концепції корпоративної соціальної відповідальності набули певного втілення у вітчизняній практиці господарювання. Втім, широкому поширенню позитивного досвіду соціально відповідального господарювання заважають бюрократичні перепони та високий рівень корупції в органах державної влади. Адже на сторінках інтернет-видань та друкованих засобів масової інформації можна побачити неодинокі згадування про скандальні випадки, пов'язані з маніпулюванням бюджетними коштами через систему державних закупівель, необґрунтованим наданням державних гарантій, отриманням високопосадовцями великих хабарів тощо.

Фактор корупції значно знижує рівень інвестиційної привабливості України та створює негативну ділову репутацію, що вимагає вжиття рішучих заходів щодо її подолання. Запобігання корупції в Україні сприятимуть, насамперед, заходи щодо впровадження процедури перевірки на доброчесність та моніторингу способу життя осіб, уповноважених на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування, прийняття щодо яких відповідного закону передбачено у контексті реалізації заходів розділу III «Оновлення влади та антикорупційна реформа» Угоди про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» (2014).

Методи та засоби подолання корупції стали предметом обговорення на парламентських слуханнях на тему «Стан реалізації засад антикорупційної політики в Україні», які відбулися 18 травня 2016 р. [16]. У ході обговорення було наголошено на наявних досягненнях у боротьбі з корупцією та визначено пріоритетні напрями реалізації державної антикорупційної політики. Зокрема, перспективною слід визнати пропозицію, висловлену на парламентських слуханнях, щодо впровадження в Україні інституту цивільної конфіскації активів, набутих незаконним шляхом («цивільна конфіскація»).

Сприяти подоланню корупції в Україні може якнайповніше використання переваг інституту лобіювання, яке являє собою систему реалізації інтересів окремих груп населення країни, організованих у відповідні спілки і товариства шляхом впливу на законодавчі та владні структури всіх рівнів [17, с. 18]. Поряд з політичними партіями, громадськими організаціями основу такої системи становлять різного роду об'єднання промисловців і підприємців. У провідних країнах лобісти – це зазвичай адвокати або бізнесмени, які виявили себе гідними прихильниками своїх фірм, колишні члени законодавчих зборів або колишні помічники членів конгресу, колишні бюрократи з широкими і міцними зв'язками. Завдання лобістів – готувати законодавцям і державним посадовим особам аргументоване обґрунтування тих пропозицій, в яких зацікавлені об'єднання, які вони представляють.

За зваженої правової регламентації, яка забезпечує конкуренцію зацікавлених осіб і організацій, інститут лобіювання є одним з реальних організаційних засобів боротьби з корупцією. В Україні досі відсутня правова база здійснення лобіювання. У зв'язку з цим слід погодитися з думкою про необхідність вжиття заходів щодо прийняття у найближчому майбутньому Закону України «Про лобіювання» [18, с. 106].

Пов'язаним з корупцією явищем є рейдерство, яке знову набирає обертів в Україні. Зокрема, щороку збільшується кількість рейдерських захоплень об'єктів права власності великих підприємств, а також суб'єктів малого та середнього бізнесу. У зв'язку з цим актуалізується завдання розробки правових засобів, спрямованих на запобігання рейдерським захопленням та притягнення винних до юридичної відповідальності. Зокрема, на теперішній час слід вести мову про доцільність активного застосування заходів кримінальної відповідальності до юридичних осіб, які виступили замовником або безпосереднім учасником рейдерського захоплення.

Певне правове підґрунтя для реалізації цієї ідеї вже створено, що набуло закріплення у Кримінальному кодексі України у вигляді розділу XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» [19]. Зокрема, у ст. 96-3 наводяться підстави для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру, втім відсутнє згадування про злочини проти

власності, за скоєння яких мають бути притягнуті до відповідальності такі юридичні особи. У зв'язку з цим вважається доцільним розширити перелік підстав для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру згадуванням про організацію або участь у вчиненні злочинів проти власності, передбачених розділом VI Кримінального кодексу України.

Рейдерське захоплення за своїм суб'єктом, об'єктом, об'єктивними та суб'єктивними складами дещо відрізняється від тих злочинів, що передбачені у розділі VI Кримінального кодексу України. Так, є доцільним передбачити на майбутнє доповнення Кримінального кодексу України окремою статтею чи статтями про рейдерство як самостійний вид злочину. До речі, за вчинення рейдерства слід передбачити застосування до юридичної особи такого заходу кримінально-правового характеру, як ліквідація із одночасним застосуванням конфіскації майна як додаткової санкції (у контексті ст. 96-8 та 96-9 Кримінального кодексу України). У цьому разі йдеться лише про основні питання, вирішення яких сприятиме підвищенню рівня правосвідомості громадян України, формуванню моделі законослухняної поведінки, недопущенню порушень їх прав та законних інтересів з боку органів державної влади. Коло проблем, пов'язаних з формуванням та розвитком громадянського суспільства в Україні, налагодженням діалогу між державою та громадянами, є значно ширшим. Висловлені ж пропозиції зможуть становити підґрунтя для розробки нових та вдосконалення чинних актів законодавства України з питань, що були розглянуті.

4.2. Вдосконалення державного управління

Ефективна система державного управління є однією з умов нормального розвитку держави, оскільки тим самим створюється певний інституційний простір, у якому функціонують усі сфери життєдіяльності суспільства. Система державного управління – це цілеспрямований організаційний та регулюючий вплив держави на стан і розвиток суспільних процесів з метою досягнення цілей та реалізації функцій держави, відображених у Конституції та законодавчих актах через реалізацію державної політики органами державної влади, які виконують притаманні тільки їм функції. Вона включає в себе політичну і адміністративну складову, тому стратегія розвитку держави логічно має фокусуватися на синхронному вдосконаленні і політичних інститутів, і якісному оновленні органів, які виконують адміністративні функції. В Україні структурне вдосконалення системи державного управління пов'язане: зі змінами політичної матриці і відновленням парламентсько-президентської республіки; зі зміною системи кооптації державних службовців та політичних акторів; зі структурною реформою органів державної влади.

На практиці названі процеси супроводжуються змінами кількісного і якісного характеру, результативність яких ще досить неоднозначна. Отже, черговий етап трансформації системи державного управління розпочався з прийняття парламентом Закону «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» і відновлення парламентсько-президентської республіки [20]. Основна перевага такої форми державного правління в тому, що вона теоретично створює умови для посилення політичної конкуренції через запровадження парламентського принципу формування уряду. Завдяки розширенню установчої функції парламенту, передусім через закріплення за коаліцією депутатських фракцій прерогативи формування та відставки уряду, а також поточного коригування складу уряду через право відправляти у відставку окремих міністрів, було посилено роль парламенту в системі органів державної влади, чим відновлено логічний ланцюг «виборець – парламент – уряд», який є важливим елементом системи стримувань і противаг та політичної відповідальності парламенту. Для України, де рівень монополізованості влади протягом 2010–2013 рр. досяг свого максимуму і країна, по суті, була «приватизована» дев'ятьма фінансово-промисловими групами (так званими «членами сім'ї» В. Януковича), посилення механізмів політичної конкуренції є інструментом руйнування монополії на владу і, відповідно, умовою поступового руйнування неопатримоніального режиму.

Стратегія реформування власне системи державного управління була сформульована в Угоді про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» [21] після дострокових парламентських виборів 2014 р. і формування коаліції депутатських партій у складі фракцій Блоку Петра Порошенка, Народного фронту, Політичної партії «Об'єднання «Самопоміч», Радикальної Партії Олега Ляшка і ВО «Батьківщина». Зміна механізмів кооптації державних службовців відбувається відповідно до Закону «Про державну службу», який набув чинності з 1 травня 2016 р. [22], і Стратегії реформування державного управління на 2016–2020 рр. [23]. Крім того, в Україні застосовано вкрай контroversійний з погляду дотримання прав людини, однак ефективний з політичної точки зору механізм оновлення державних службовців – люстрація.

Наразі складно вести мову про результати цих нововведень, однак основні положення Закону щодо відбору співробітників органів державної влади та місцевих державних адміністрацій на конкурсних засадах почали впроваджуватися. Проводяться конкурси глав адміністрацій низки районних та обласних державних адміністрацій. Звісно, результати діяльності кооптованих на нових засадах посадовців стануть очевидними з часом, однак є надія, що така система створює умови для вдосконалення професійного відбору, посилення контролю громадськості за роботою державних службовців, оптимізації системи оплати їх праці тощо.

Щодо люстрації, то згідно із Законом «Про очищення влади» встановлено заборону окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі), крім виборних посад, в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Очищення влади відбувається з метою недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України В. Януковичем, підбив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини [24]. На практиці ж процедура люстрації істотно загальмована численними судовими позовами. Станом на 15 серпня 2016 р. у Єдиному державному реєстрі нараховувалося лише 924 особи, щодо яких застосовано процедуру люстрації [25].

Однією з найважливіших реформ є реформа децентралізації та місцевого самоврядування, яка в урядових документах (Програмі діяльності Уряду, Коаліційній угоді, Стратегії сталого розвитку України–2020) декларується як пріоритетна. Реформа місцевого самоврядування та децентралізації влади передбачає реформу адміністративно-територіального устрою, зміну всієї системи територіальних органів виконавчої влади та системи місцевого самоврядування, зміну бюджетної та податкової систем, земельних відносин, освіти, медицини, соціальної сфери й інших сфер (усього 22) [26]. Однак реформа була відкладена, натомість уряд провів децентралізацію фінансів, завдяки чому за шість місяців 2016 р. було наповнено місцеві бюджети на 62%.

Зволікання з проведенням реформи розцінено суспільством здебільшого негативно. Однак децентралізація автоматично призведе до зниження керованості державою через неефективні політичні інститути, що в умовах війни і безкінечних намірів проросійських політичних сил і самої Росії дестабілізувати політичну ситуацію всередині країни є, на наш погляд, більш ризикованим, ніж зволікання зі самою реформою.

Поряд з існуванням неефективних механізмів кооптації політичного класу і державних службовців у край гострою для України є проблема тотальної корупції. Причому в Україні має місце не вертикальна («краде влада»), а горизонтальна («крадуть усі») корупція. Це сформувало відповідне «кримінальне мислення» і створює великі перешкоди у боротьбі з цим явищем. Наразі створено органи, функцією яких є боротьба з корупцією – Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) та Національне агентство із запобігання корупції (НАЗК). Більшість завершених ініціатив поки що стосуються прийнятих нормативно-правових актів, серед яких найважливішими є закони, які запроваджують практику доступу до суспільно-важливої інформації у форматі «відкритих даних», зокрема, відкриття реєстрів прав власності на нерухоме та рухоме

майно, державне фінансування політичних партій, систему електронного декларування. Поки що можна визнати наявність інституціоналізації політики боротьби з корупцією. Якими будуть реальні результати – покаже час, хоча той факт, що НАБУ вже відкрило 236 проваджень, 15 справ передано до суду [27], свідчить про позитивну тенденцію.

Поряд з реформами власне системи державного управління запроваджено низку нововведень, які опосередковано впливають на функціональність системи державного управління. Йдеться про дерегуляцію, завдяки якій зменшується вплив держави на суспільно-політичні і фінансово-економічні процеси, а також про перехід з 1 серпня 2016 р. на систему електронних закупівель ProZorro, відповідно до Закону «Про публічні закупівлі» [28]. За очікуваннями експертів, економія за підсумками 2016 р. мала становити близько 4,5 млрд грн, а у 2017 р. – від 35 до 40 млрд грн [29]. Крім того, таке нововведення теоретично означає руйнування традиційних для тендерних торгів корупційних схем.

Водночас зі змінами власне системи державного управління створено дорадчі органи, які дають можливість моніторити процеси реформ і проводити відповідне їх коригування шляхом залучення експертного середовища. Йдеться про Національну раду реформ (НРР), а також розроблену збалансовану систему показників моніторингу реформ і показників «Досягнення результатів» та «Сприйняття» [30]. На сьогодні це чи не єдиний інструмент, який дозволяє вимірювати та висвітлювати конкретні результати та реальний ефект (impact) реформ.

Залучення опосередкованих засобів удосконалення системи державного управління загалом свідчить про позитивну динаміку змін, що підтверджують й дані Freedom House (табл. 4.1) [31].

Таблиця 4.1

Показники розвитку демократії в Україні (2007–2016 рр.)

Показники	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Національне демократичне управління	4,75	4,75	5,00	5,00	5,50	5,75	5,75	6,00	6,00	5,75
Електоральний процес	3,00	3,00	3,50	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	3,50	3,50
Громадянське суспільство	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,50	2,25	2,25
Незалежність медіа	3,75	3,50	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	4,25	4,00	4,00
Місцеве демократичне управління	5,25	5,25	5,25	5,25	5,50	5,50	5,50	5,50	5,50	5,25
Правові засади та незалежність судочинства	4,50	4,75	5,00	5,00	5,50	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00
Корупція	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	6,00	6,00	6,25	6,00	6,00
Середній бал	4,25	4,25	4,39	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75	4,68

Як видно з наведеної таблиці, в Україні відбулися, хоча й незначні, покращення інструментів демократії. Хоча є низка проблемних питань, які здатні мінімізувати ефект проведених реформ системи державного управління, які полягають в наступному. По-перше, колосальним є спротив «олігархічної системи», а саме – представників і влади, і бізнесу, які отримували ренту від недосконалості інституційної системи держави, а тому не зацікавлені у встановленні прозорих «правил гри». Саме тому показово, що найважливіші реформи, які, у першу чергу, змінюють процедури розподілу владних ресурсів і, відповідно, опосередковано змінюють характер системи влади, відбуваються під впливом екзогенних факторів (тиск західних партнерів, ризик неотримання кредитів та фінансової допомоги від західних фінансових установ, страх позбутися підтримки у війні на Донбасі, страх перед зняттям західних санкцій проти Росії) і під тиском громадськості і не є результатом свідомої роботи парламентарів.

По-друге, вкрай незадовільною є структуризація парламенту і парламентська дисципліна. Об'єктивно зрозуміло, що органи влади, сформовані на коаліційній основі, є менш стабільними. Тому розпад широкої коаліції і формування вузької коаліції у складі БПП і Народного фронту у квітні 2016 р. гіпотетично знижує вплив популістських політичних сил на уряд. Однак вузька коаліція має менший вплив на ухвалення змін до Конституції. Таким чином, бажаного ефекту від формування широкої коаліції у парламенті не було досягнуто. На наш погляд, помилкою було збереження мажоритарно-пропорційної виборчої системи, яка й приймалася як інструмент відтворення фінансово-промислових груп у владі. Зберігши стару виборчу систему, в державі тим самим були законсервовані механізми електорального відбору, які гарантували відтворення влади ФПГ.

По-третє, неоднозначним за критерієм демократії було закріплення за парламентськими виборчими коаліціями права перегляду виборчих списків і виключення кандидатів у народні депутати з виборчих списків відповідно до змін до Закону «Про вибори народних депутатів», коли партії дістали право виключати навіть діючого депутата з виборчого списку. Цим правом скористався Блок Петра Порошенка, виключивши депутатів М. Томенка та Є. Фірсова з виборчих списків, внаслідок чого ті втратили мандат народного депутата, що стало каталізатором розпаду «широкої» коаліції і зниження легітимності парламенту в цілому. Механізми політичної відповідальності депутатів мають бути розширені, але вони не можуть застосовуватися вибірково і бути правом партій.

По-четверте, формування вузької коаліції у складі БПП і Народного фронту, стиль ухвалення політичних рішень, який супроводжується постійним порушенням Закону «Про регламент», по суті, свідчать про те, що парламент управляється в «ручному режимі». Це може бути політич-

но виправданим у конкретній ситуації, оскільки через збереження мажоритарно-пропорційної виборчої системи парламент залишився органом представництва інтересів переважно фінансово-промислових груп, і саме на рівні парламенту чиниться найбільший саботаж (опозиція діє за принципом «чим гірше, тим краще», вимагаючи за голоси державної посади а то й цілі галузі економіки), що унеможливило проведення багатьох реформ. Тому наявність вузької коаліції спрощує ухвалення рішень. Однак це не може бути звичною практикою взаємодії Президента і парламенту, оскільки делегітимізує будь-які політичні рішення і створює додаткові передумови для політичного свавілля, нестабільності тощо.

В Україні існує істотний прогрес у напрямі правової інституціоналізації ефективнішої системи державного управління. Чи відбудеться її політична інституціоналізація (іншими словами – чи приживеться ця система?) – буде зрозуміло вже за кілька років. Наразі можна вести мову лише про тенденції, які є радше позитивними: очевидним є послаблення впливу фінансово-промислових груп у політичних процесах, посилення політичної конкуренції (хоча украй нецивілізованим способом), істотне розширення форм політичної участі та залучення громадськості.

Водночас найбільшою проблемою, яка гальмує вдосконалення системи державного управління в Україні, є проблема інституційна, породжена недостатньою інституціоналізацією парламенту, що делегітимізує ухвалені парламентом рішення і, навпаки, посилює політичну корупцію саме у парламенті. Нівелювати негатив слід, по-перше, через зміну принципу формування парламенту і запровадження обіцяної пропорційної системи з відкритими списками; по-друге, шляхом «інституціоналізації влади», що передбачає формування повноцінного механізму стримувань і противаг. Також слід розуміти, що реформа системи державної влади передбачає оптимізацію й центральних органів державної влади, Кабінету Міністрів України, реформу публічних фінансів, реформу парламенту через прийняття відповідних Законів «Про Верховну Раду України», «Про Президента України», створивши тим самим інструменти реалізації політичної відповідальності усіх високопосадовців, включаючи й Главу держави; ліквідацію на конституційному рівні розриву між Кабінетом Міністрів та вертикаллю виконавчої влади (як відомо, у вітчизняному законодавстві наявний багаторічний дуалізм виконавчої влади між Кабінетом Міністрів і Главою держави, що призводить до дублювання компетенцій і, відповідно, невизначення сфер відповідальності за реалізацію державної політики).

Крім того, проблеми інституційного характеру лише частково є наслідком недосконалості Конституції. Основна ж проблема – у вихолощенні її базових положень через елементарне невиконання і нехтування Конституцією, у першу чергу, тих органів, які мали б неухильно дотримуватися консти-

туційних норм, а також у недостатньому рівні інституціоналізації відносин у системі органів державної влади і політичних акторів загалом. Тому Україна потребує нині наповнення реальним змістом насамперед наявної Конституції і прийняття процесуальних законів, спрямованих на інституціоналізацію влади. Йдеться насамперед на повноцінне формування механізмів політичної відповідальності депутатського корпусу (зміна механізмів електорального відбору); розширення повноважень парламенту в частині унормування статусу парламентських слідчих комісій з одночасним обмеженням обсягу депутатського імунітету та індемнітету та запровадження процедури інтерпеляції; унормування чітких процедур формування і переформатування коаліції депутатських фракцій; запровадження механізмів політичної відповідальності Президента України через унормування процедури імпідменту; фіксацію прав парламентської опозиції у Законі «Про регламент Верховної Ради України», посилення політичної відповідальності парламентарів через запровадження так званого «конституційного штрафу». Крім того, вкрай важливо напрацювати ефективні механізми ротації управлінських кадрів органів влади усіх рівнів і кооптації політичних акторів, які базувалися б на зрозумілих процедурах і виключно на правовій основі. Йдеться про розподіл політичних і адміністративних посад, про зміни у трудовому законодавстві, які б не створювали правових колізій, коли це стосується реалізації процедури люстрації та звільнення тощо. Причому принципово важливо розірвати своєрідне замкнене коло кооптації кадрів на принципах особистої відданості, належності до певної фінансово-промислової групи, а не професіоналізму. Адже саме непрофесіоналізм створює підстави для популізму, і для України непрофесіоналізм і своєрідний «антивідбір» уже становлять загрози національній безпеці.

Важливо стимулювати політичне структурування суспільства і партійної системи. Як відомо, в Україні ситуація з партійним будівництвом доведена до абсурду. Сьогодні зареєстровано більше 350 політичних партій, метою створення яких є участь у формуванні виборчих комісій, а не власне участь у виборах. Перетворенню політичних партій з бізнес-проектів у повноцінні партії сприятиме, на наш погляд, зниження обмежувального бар'єра для політичних партій до 3% і, навпаки, підвищення його до 7–8% для виборчих коаліцій. Крім того, потребує перегляду власне процедура реєстрації політичних партій у разі неучасті партії протягом тривалого часу у виборчих кампаніях, обмеження витрат на виборчі кампанії та політичну рекламу.

Слід також наголосити, що проблемою України є не стільки відсутність законів, скільки правозастосування. Вибіркове застосування норм права створює передумови для поглиблення політичного відчуження і викликає ризики посилення неконвенційних дій, що неприпустимо в умовах війни. Крім того, процеси запуску інструментів демократії вимагають часу на їх

засвоєння. Як свідчить досвід країн Центрально-Східної Європи, «період звикання» до нової моделі може тривати три-чотири електоральні цикли. Тому у цей період принципово важливим є мораторій на зміну базових «правил гри» (форми державного правління і типу виборчої системи), оскільки їх зміна не дасть можливості отримати очікуваного результату.

4.3. Розвиток політичної системи

Витлумачуючи політичну систему України (ПСУ) не лише як сукупність інститутів (що було б «кволю редукцією»), але ширше – як сукупність політичних ролей та їх взаємодій, пов'язаних зі здійсненням влади, та аналізуючи подальші перспективи її функціонування, беремо до уваги те, що ці перспективи так чи інакше зумовлюються низкою особливостей (ознак), набутих ПСУ за час, що минув від 1991 р. Найбільш вагомими серед них є ті, що дозволяють говорити про гібридність політичної системи (ПС) в умовах функціонування в Україні гібридного політичного режиму, що, поставши та зміцнивши на базі колективної діяльності й вибудовування елітами механізму влади як на прихованому, так і на відвертому політичному шахрайстві й маніпуляціях тощо, виявляє здатність до самозбереження та самовідтворення, тобто до самоорганізації завдяки унікальним спроможностям до оновлення та легітимізації через конкурентні вибори й процедуру голосування, використання механізмів кооптації та постійного контролю як за опозицією, так і суспільством і – ширше – за середовищем свого функціонування із залученням найрізноманітнішого інструментарію для врівноваження, найперше, самого суспільства і виходу, відповідно, з тієї чи іншої чергової політичної кризи, для нівелювання демократичного тиску Заходу тощо. Такий стан речей не в останню чергу зумовлює «коливання» держави й суспільства між демократією та авторитаризмом упродовж 1991–2016 рр.

Іншими словами, ПСУ – продукт боротьби прихильників демократичних «правил гри» із більш чи менш потужними, але регулярними авторитарними викликами, масштаби яких по-своєму задаються правлячою елітою. Специфіка функціонування ПСУ є, крім того, наслідком переплетення еволюційних (модернізаційних) та інволюційних процесів (занепаду радянських інститутів) в Україні та відсутності стратегії розвитку країни в демократичному руслі, наслідком незацікавленості правлячої еліти ані в строгому дотриманні демократичних норм державотворення, ані у встановленні прозорих «правил гри» на політичному ринку.

Гібридність проявляється:

– у функціонуванні поряд зі «старими» (радянськими за формою) інститутами (на зразок «рад», які залишаються легітимними у суспільній свідомості) – нових (інституту президентства, Конституційного Суду тощо);

– у тиску неформальних інститутів (корупції, непотизму чи фаворитизму як його різновиду, клієнтелізму та ін.) на формальні та у превалюванні перших над другими, які виявляють свою неефективність, оскільки виконують лише функцію «демократичного фасаду» та на рівні різноманітних політичних практик поступово заміщувалися/заміщуються неформальними інститутами. Принцип верховенства права порушується, закони або не ухвалюються, чи ухвалюються з порушенням процедури й надалі застосовуються вибірково, або й зовсім ігноруються;

– у нестабільності та слабкості інститутів як «правил гри», що жодною мірою не вкладається у абстрактно-нормативну категорію «демократична невизначеність», а пояснюється специфікою політичної конкуренції в умовах постійно присутнього в державі, у ПС авторитарного виклику та домінування олігархії в економіці й політиці, що по-своєму є виявом «неефективних еліт» – жадібних, непрофесійних, безвідповідальних, у значній своїй частині просякнутих компрадорським духом;

– у можливості монополізації влади та ренти окремими персонами і кланами («захоплення держави»);

– у деградації формальних інститутів на центральному і регіональному рівнях;

– у несформованості сталих форм політичної участі й, відповідно, політичної поведінки основних політичних гравців, які вдаються до «неформальних пактів і практик» та «псування інститутів».

Подальший розвиток ПС може бути спрямований або на ліквідацію згаданої гібридної специфіки і, відповідно, на подальшу демократизацію усіх компонентів системи, або, навпаки, – на посилення недемократичних засад та характеру її функціонування. У першому зацікавлена переважна більшість українського соціуму, який переживає глибоку кризу довіри до інститутів ПС. Друге є бажаним для олігархічних кланів, які, як свідчить попередній час, здобуваючи владу в державі, максимально використовували можливості гібридної ПС у своїх інтересах.

Крім того, до радикального переформатування ПС підштовхують інші своєрідні виклики:

– втрата ПС рівноваги та досягнення нею чергової точки біфуркації, передусім під тиском як внутрішніх, так і зовнішніх чинників;

– загроза входження ПС у фазу каскаду біфуркацій, що може виявлятися у дочасних виборах (парламенту, Президента), постійній появі нових інститутів, чий життєвий цикл не є довготривалим; посиленні викликів з боку специфічних політичних аттракторів, якими є, насамперед, місцеві сепаратизми, «рухи за самовизначення», політизована УПЦ (МП), окультні релігійні рухи та ін., що призводять до втрати державою суверенітету;

– розвал держави під тиском подальшого розгортання російської військової агресії; дистанціювання у тому чи іншому вигляді від України не лише потужних геополітичних гравців, а й окремих держав; посилення територіальних претензій до України з боку сусідніх держав, чії політичні стратегії, не в останню чергу, підживлюються ідеями «повернення до історичних кордонів» тощо.

Стратегію демократизації ПС доцільно узгоджувати із довгостроковою стратегією розвитку всього суспільного організму, зі стратегією зміни економічного режиму в Україні (яка, в свою чергу, повинна враховувати необхідність надання інституту приватної власності універсального характеру та сприяти іншим макроекономічним змінам у державі) й забезпеченням процесу переформатування українського суспільства у «суспільство відкритого доступу» (згідно з термінологією Д. Норта), в якому неможлива монополізація політичного, економічного, як і будь-якого іншого простору чи сфери, як і лівий чи правий популізм. Стратегія має вибудовуватися з усвідомленням ступеня необхідного в Україні неолібералізму в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Стратегія має ґрунтуватися на науково спроможних засадах, які, по-перше, враховуватимуть факт високого рівня взаємопроникнення та взаємозалежності складових будь-якої інституціональної системи (тобто, приділятимуть належну увагу до мікро- та макрооснов інституціональної зміни, усвідомлюючи, що зміна однієї складової, як правило, спричинить більші чи менші трансформації в інших складових, що вплине і на характер та наслідки їхньої кооперативної дії) та безпосередню специфіку конкретно Української держави й, зокрема, інституціональні виміри та рівні ПС; які, по-друге, розуміючи специфіку дискретних та інкрементальних змін, як і ендогенний та екзогенний характер джерел та рушіїв зміни інститутів, не залишатимуть поза увагою важливі неполітичні соціально обумовлені чинники інституційного розвитку ПС; які, по-третє, ґрунтуватимуться на неупередженому розумінні української специфіки – розумінні особливостей сприйняття на вітчизняних теренах не лише загальних принципів порядку, відмінності витлумачення елітою і суспільством суті низки понять (справедливість, суспільні блага, «оптимальні» інституційні критерії), але й типів, форм, підстав та наслідків корупції, механізмів її легітимації владою, як і механізмів формування та підтримки корупційних мереж, особливостей соціальної інтеграції у процеси корупції, – й які забезпечать розробку некорупційної моделі ПС на чіткому розумінні кінцевої мети й конфігурації бажаної для України системи, характерної для президентської, напівпрезидентської чи парламентської форми правління, що зумовить вибір технологій інституціональної «трансплантації», селекції, проектування інститутів та

унеможливить «захоплення держави» (якимось політичним актором в умовах еволюції чи революції, «видового витіснення» інститутів тощо).

Стратегія, з-поміж іншого, має передбачати:

1. Подолання патерналістських традицій, монополізації та концентрації влади, адміністративно-бюрократичного свавілля, які зумовлені діяльністю, по-перше, неформальних інститутів, що володіють значними фінансово-економічними ресурсами і вдаються до їх конвертації у ресурс політичний, можуть сприяти інституційній стагнації чи трансформації інститутів ПС й характеризуються високою здатністю розв'язання специфічних проблем політичного обміну та виявляють спроможність до недефективності у ході надання різноманітним політичним гравцям заданої поведінки за допомогою введення у дію механізмів прийняття рішень, яким бракує прозорості й зовнішнього контролю; по-друге, дією ірраціональних, культурних чинників (у межах різноманіття ментальних інституційних моделей); по-третє – індивідуальними мотивами та перевагами (для форматування чи переформування «координативних дискурсів»).

2. Зміцнення механізмів «демократичних противаг» – парламенту, громадянського суспільства, опозиційних партій, вільної незалежної преси та ін. заради досягнення інституційної ефективності та рівноваги (у межах демократичних політичних практик), які б припускали коригуючу інкрементальну або й радикальну зміну правил гри.

3. Розвиток ПСУ має виключати інституційне уподібнення певним, зокрема західним, стандартам не лише за низкою формальних ознак, а передбачати якісний розвиток інститутів ПС. Тобто демократичний інституційний дизайн має бути «наповнений» демократичною суттю, яка через демократичні механізми впливатиме на політичну практику на макро-, мезо- та мікрорівнях. Окремої уваги вимагатиме дотримання процедурної та субстативної легітиматії влади інститутів ПС, оскільки її порушення може спричинити невизнання легітимності інституту, його рішень, влади загалом.

4. Радикальне (а не поступальне) переформування Верховної Ради України як законодавчого органу шляхом проведення виборів на основі пропорційної виборчої системи з відкритими списками, що сприятиме зменшенню шансів купівлі голосів виборців («викрадення виборів») учасниками перегонів та, відповідно, – демократизації процедури виборів і голосування, гальмуванню подальшого «псування» українського парламенту «хижацькими кланами», олігархами та убезпечить вибори (як одну із технологій легітиматії влади) від втрати в очах електорату будь-якого сенсу. Легітимність інституту, процесу чи процедури – це своєрідний ресурс, який допомагає не лише здобути, а й, головне, користуватися владою та утримувати її як з меншими затратами, так і більшими результатами.

Зміна виборчої системи сприятиме перетворенню виборів із суто технічної процедури змагання між ресурсозабезпеченими мажоритарниками на конкуренцію політичних сил.

5. Реформування парламенту, найперше, має передбачати:

- розв'язання «проблеми депутатської недоторканності», втрату політиками-бізнесменами доступу/інтересу до депутатського мандата як інструменту уникнення кримінальної відповідальності та використання свого статусу у власних бізнесових інтересах;

- знищення «патронатного президентства», виведення парламенту з-під впливу Глави держави, відмову від формування пропрезидентської більшості у Верховній Раді України та, відповідно, – від своєрідного коригування Президентом парламентських рішень;

- «гру за правилами», тобто неухильне дотримання конституційних норм, принципу верховенства права, регламенту Верховної Ради України та процедур прийняття законів, які унеможливають «захоплення держави»;

- оптимізацію структури парламенту як низки організаційних компонентів, якими реалізується діяльність органу законодавчої влади (партійно-фракційної особливості композиції парламенту, статичних та динамічних аспектів постійних комітетів і підкомітетів /як звуженого кола інтересів / спеціальних /слідчих/ комітетів, коаліції тощо);

- оптимізацію структуризації парламенту.

6. Радикальне відокремлення бізнесу та злочинних угруповань від політики, зокрема, шляхом державного фінансування партій. При цьому необхідним є посилення уваги реєструючого політичні партії органу держави до механізмів утворення партій, їхніх програмних цілей, статутних вимог, до внутрішньопартійної корупції та реальних джерел фінансової спроможності тієї чи іншої політичної сили, що має унеможливити низку деструктивних феноменів: продаж/купівлю партій, функціонування політичних партій як однофункціональних структур – «реklamних агенцій» окремих осіб і політичних кланів; «клонування» політичних сил у ході нечесної конкуренції та виведення їх з-під впливу неформальних політичних гравців – олігархів, фінансово-промислових груп, адмінресурсу, регіональних еліт з вузько-корпоративними інтересами тощо; створить демократичний клімат для інституціоналізації партій; сприятиме ліквідації/самоліквідації більшості функціонуючих в Україні партій, які є виявом «деструктивного плюралізму» та своєрідним засобом самозбереження і самовідтворення неформальних політичних інститутів.

Партії із політичних проектів мають перетворитися на власне партії, політична вага яких у політичному процесі і, найперше, у ПС суспільства та свідомості виборців повинна переконливо зростати.

7. Ретельну реалізацію на практиці принципу розподілу влади і, найперше, подолання інституційної слабкості парламенту та уряду. Розподіл влади унеможливить її концентрацію в руках Президента (чи парламенту), який нині різним способом демонструє стрімке розширення меж власних компетенцій. Кардинальне реформування судової системи матиме наслідком незалежність судової гілки влади та убезпечення суспільства від гіпертрофії та закритості її структур, переваги в діяльності дій із «обвинувальним ухилом».

8. Належне ресурсне забезпечення функціонування інститутів, відповідальних, найперше, за безпеку держави як у центрі, так і в регіонах, та цивільний контроль за збройними силами, бюрократичним апаратом, поліцією, пенітенціарною й судовою системами, що допоможе уникнути втрати оборонного, адміністративного та ін. потенціалу держави в умовах розробки спецслужбами сусідніх держав цілої низки сценаріїв до руйнування демократичних спільнот із середини. Здолання феномену «місництва», регіональних кланів, які за слабкості інститутів ПС держави здатні формувати місцеві політичні режими та накопичувати потенціал «нових центрів сили», що призводить до послаблення ПС і держави.

9. Демократичний контроль безпосередньо за інститутами як багаторівневими структурами, які складаються із символічної та нормативно-організаційної складових, та процесом інституціоналізації – становленням інституціональної сутності, її правовим оформленням, особливостями легітимації, динамікою структури.

10. Подолання інституційної слабкості шляхом:

- дотримання законних легітимаційних механізмів інститутів. Високий ступінь легітимності інституту сприяє його визнанню з боку суспільства, його значущості в очах громадян і, відповідно, їхній готовності до сприйняття й виконання рішень, підтримки й захисту інституту;

- «конструювання динаміки» розвитку інститутів (доцільної у кризових чи «шокових» умовах) з дотриманням чинного законодавства;

- ліквідації «тіньових» та нелегальних/напівлегальних інститутів, які фактично підміняють легальні інститути ПС;

- постійного контролю за «трансплантованими», «імпортованими» чи «вирощеними» інститутами з метою максимізації корисності того чи іншого з них: інституційний ізоморфізм не повинен бути формальним, а має реально стимулювати демократичні трансформації та сприяти розв'язанню конкретних проблем в Україні як країні-акцепторі. Необхідним є і своєчасне усвідомлення сутності кожного інституту як джерела конфліктності всередині конкретно ПСУ та проявів боротьби за виживання між різними прошарками еліти через інститути тощо, та, відповідно, розробка превентивних механізмів;

- розробки та запровадження законодавства щодо низки ключових інститутів (імпічменту Президента, інституту опозиції, лобізму та ін.);

- розробки законодавства щодо діяльності новітніх інститутів, постановлення яких зумовлене безпосередньою політичною практикою. Унеможливлення діяльності цих нових інститутів на базі «недофінансування та некомпетентії»;

- знищення інститутів, що постають унаслідок ігнорування Конституції та чинного законодавства;

- запровадження відповідальності за несвоєчасність оновлення інститутів згідно з чинним законодавством, що призводить до функціонування фактично нелегітимних інститутів;

- проведення аудиту діяльності інститутів держави та ліквідації чи заснування заново (перезаснування) інститутів чи кількісного зменшення складу та обсягів ресурсного забезпечення тих з них, які дублюють роботу один одного, мають низьку ефективність і гіпертрофовані штати або є «доповнюючими» чи «заміщуючими», чи просто неактуальними тощо.

Такі кроки сприятимуть не лише демократизації ПС, але й її структурній та функціональній стабільності та ефективності.

11. Розробку механізмів запобігання політичним ризикам (які є відмінними у кожного інституту) та інтегрування цих механізмів безпосередньо в структуру того чи іншого політичного інституту. Зокрема, стабільності й рівноважності ПС сприятиме деперсоніфікація політичних інститутів; запобігання потенційному розширенню як «меж» того самого чи іншого інституту, так і параметрів сфери його діяльності поза законодавчим полем та можливостей ігнорування ним суспільних запитів; адекватний інформаційно-аналітичний супровід процесу ухвалення політичних рішень тощо.

Послаблення політичних ризиків як сукупності найрізноманітніших чинників, що призводять до дисфункцій інститутів, зумовить зменшення й економічних та соціальних ризиків.

Послабленню ризиків сприятиме й усвідомлення та протидія характеру і суті взаємодоповнення інституційного ізоморфізму демагогічним та популістським політичним дискурсом.

12. Транспарентність (прозорість, відкритість, гласність, публічність та підзвітність) влади і ПС, що знищить такі неформальні інститути, як корупція, непотизм, клієнтелізм та ін., що лежать в основі непрозорих практик персонального обміну та взаємодії. Транспарентність має бути чільною характеристикою усіх основних складових процесу реалізації влади на усіх можливих рівнях: процедурному й нормативно-правовому, особистісному й інституційному, інформаційному та ін. Транспарентними (один для одного по вертикалі й горизонталі й обов'язково для громадськості) мають бути інститути, які є складовими ПС, як і процедури їх постановня, що має доповнюватися інформаційною транспарентністю – для вигод громадськості. А

крім того, – дії особистостей, які уособлюють інститути в ході політичного процесу, що унеможливить існування корупції, непотизму, клієнтизму і т.п.

Транспарентність має стати базовою характеристикою державної влади та ПС, що самовідтворюватиметься, завдяки жорсткому дотриманню нормативно закріплених процедур та розробленому механізму санкцій.

13. Покращення якості кадрів держслужбовців та зменшення їхньої кількості до розумних меж, що сприятиме наростанню інституціональної ефективності і є можливим за умов жорсткого відбору в рамках закону й процедури кандидатів на посади в державні органи, забезпечення для них якіснішої фахової підготовки (з оновленням змістом освіти!) заради подолання й подальшого унеможливлення некомпетентності, низького рівня загальної та професійної культури держслужбовців в умовах розвитку демократичної ПС (а не жорстко централізованої), яка вимагатиме як нових знань та умінь, так і гнучкої поведінки у демократизованому середовищі функціонування політичних і адміністративних акторів, а крім того, – сповідування/дотримання певної системи цінностей, ідеї консолідації інститутів ПС тощо, що убезпечить носіїв влади від делегітимації в очах громадян і виборців.

14. Запровадження системи регулярної політичної освіти та поглиблення політичної культури населення, що сприятиме:

- формуванню в населення громадської відповідальності за свої дії (як електорату, як членів громадянського суспільства) та розумінню необхідності доступу до інформації (стійкого «запиту на транспарентність влади»);

- унеможливленню ситуації, коли сама громадськість стає «середовищем», яке й підживлює корупцію чи по-своєму сприяє залученню/вилученню із політичного процесу інститутів і гравців, а безпосередні члени громадянського суспільства перетворюються у «хабародавців»;

- перетворенню інститутів громадського сектору в непрямих, але стійких суб'єктів забезпечення, власне, самої транспарентності влади і, відповідно, ПС;

- уникненню невинновданого тиску квазіструктур громадянського суспільства на структури ПС;

- формуванню стійких та відповідальних інститутів громадянського суспільства, які сприятимуть, стежитимуть і фактично забезпечуватимуть інформаційну взаємодію влади й ПС із сегментами (цільовим групам) громадянського суспільства з метою надання їм інформації своєчасно та у доступній формі;

- своєчасній реакції на зовнішньополітичні виклики інституту держави як одного з основних у структурі ПСУ;

- унеможливленню фактичної легітимації неформальних інститутів на шкоду формальним;

– забезпеченню участі нових соціальних груп у політиці, а нових еліт – у владі.

15. Виховання еліти, яка б відповідала суспільним очікуванням, була б функціонально спроможною не лише проголошувати прихильність до демократичних цінностей, а й реально здатною працювати у напрямі втілення останніх у життя на українських теренах, оптимізувати політичні практики в інтересах усього суспільства, знаючи та враховуючи виклики і ризики початку ХХІ століття.

16. Тісну взаємодію зі стабільними західними демократіями та їх союзами, міжнародними безпековими та іншими організаціями, що по-своєму забезпечить «демократичне зовнішнє середовище» для ПСУ та його реальну впливовість.

Реформуванням інститутів ПС та забезпеченням відбору акторів, які безпосередньо прийматимуть чи впливатимуть на прийняття політичних рішень, буде окреслено і репертуар політичних практик, які можуть мати місце в державі для здійснення влади та просування України у напрямі поглиблення демократії та припинення ситуації, коли державний апарат нагадує мереживо окремих інституцій, більше стурбованих захистом своїх привілеїв, ніж служінню суспільству [32, с. 15]. Інституційно-функціональна стабілізація демократизованої ПС сприятиме рівноважності всього українського суспільства, нівелюванню відмінностей в економічній та соціальній сфері регіонів держави, як і в геополітичних орієнтаціях населення. І головне – завадить зміцненню нового авторитарного виклику.

4.4. Сприяння розвитку громадянського суспільства

Успішний розвиток Української держави суттєво залежить від завершення трансформації посттоталітарної політичної системи. Особливу роль у цьому процесі має відігравати громадянське суспільство як простір самоорганізованих громадян, які об'єднуються для розв'язання спільних проблем, контролю за діями державних інституцій та відстоювання суспільних інтересів.

Станом на початок 2016 р. в Україні зареєстровано близько 246 тис. організацій громадянського суспільства різних статусно-правових форм, зокрема, близько 70 тис. громадських організацій, 15 тис. благодійних організацій, 1,5 тис. органів самоорганізації населення, 300 творчих спілок, 26 тис. профспілок (переважна більшість з них зареєстрована у столиці). На жаль, за офіційними цифрами важко сховати реальну «слабкість» українського громадського сектору. На практиці лише незначна кількість зареєстрованих інституцій громадянського суспільства провадить будь-яку діяльність (органам статистики про свою діяльність звітують лише близько

третини зареєстрованих громадських об'єднань, інших не знаходять за реєстраційними адресами і додаткові відомості про них відсутні [33, с. 8]. На думку експертів, активно працюючих інститутів громадянського суспільства взагалі не більше 3–4 тис., значна кількість інших є формальними чи «кишеньковими» утвореннями [34, с. 10; 35].

Ілюстративним є аналіз напрямів діяльності громадських об'єднань. Згідно зі статистичними даними, найбільше таких об'єднань є оздоровчими та фізкультурно-спортивними (17,6%), професійної спрямованості (10,3%), молодіжними (7,8%), об'єднаннями ветеранів та інвалідів (5,8%) [33, с. 7]. При цьому тривалий час не можна було назвати жодного громадського об'єднання, діяльність якого мала б значний суспільний резонанс та підтримку серед широких верств населення. З 2014 р. завдяки активній роботі, спрямованій на допомогу воїнам АТО та переселенцям з непідконтрольних територій, стали достатньо відомими благодійні та волонтерські організації. Щоправда, поступове зниження рівня життя громадян призводить до зменшення їх уваги до благодійництва та волонтерства. Інші інституції громадянського суспільства так і не налагодили системного зв'язку зі своїми цільовими групами населення та не реагують на їхні потреби, вони практично не залучені до системи надання соціальних послуг, саморегульованої діяльності у певних галузях. Варто згадати і про значну внутрішню розрізненість громадського сектору (за територіальною ознакою, напрямками роботи, активністю, експертним потенціалом). Практично, відсутній досвід консолідованої діяльності громадських організацій для вироблення спільної суспільно-політичної позиції. Натомість роль провідника суспільних настроїв часто відіграють тимчасові або спонтанні ініціативи та рухи, які схильні до неконструктивної протестної діяльності. Окремі інституції громадянського суспільства взагалі відіграють роль «п'ятої колонії» і загрожують національній безпеці держави.

Серед чинників, що впливають на розвиток громадянського суспільства, слід виокремити насамперед політичну культуру і громадську активність населення, фінансові ресурси, наявність інструментів участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, створення сприятливих умов з боку держави.

Тип політичної культури, сприятливий для розвитку громадянського суспільства, визначає, насамперед, довіра до інших громадян, громадська ініціативність та участь у колективній діяльності. Водночас більшість українців на сьогодні мають низький рівень «ментальної» готовності до такої діяльності, а ідеї громадянського суспільства для них ще не набули форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей, так і цінностей-засобів) [36, с. 331]. Навіть після Революції Гідності зростання міжособистісної

довіри в українців загалом не є помітним: з 4,3 бала (за десятибальною системою) у 2005 р. до 5,06 бала у 2014 р. [37, с. 241]. Лише 42% громадян у 2015 р. підтверджували наявність у них досвіду об'єднання з іншими людьми для розв'язання соціальних/власних проблем протягом останніх 12 місяців (при цьому це стосується здебільшого мешканців великих міст) [38, с. 178, 186]. Серед українців досі не поширена більшість форм громадської активності, зокрема, участь у роботі структур «третього сектору» (для порівняння, у Німеччині таку участь беруть 31,4% опитаних громадян, в Україні – 2,3%) [37, с. 246]. Щоправда, в останні роки стала відчутною тенденція зростання довіри до громадських об'єднань [39]. На тлі низьких показників участі громадян в їх діяльності, цю тенденцію можна охарактеризувати скоріше як часткове перенесення патерналістських очікувань від держави на недержавні інституції. Загалом можна визнати наявність певної консервації «підданської» політичної культури більшої частини населення України, що може призводити до конфронтаційності і в соціальних відносинах, і в масовій поведінці, спрямованій проти державних інституцій [40, с. 9–10].

Більшість інститутів громадянського суспільства має вкрай обмежені фінансові ресурси. Держава напряму підтримує невелике коло громадських об'єднань (громадські організації інвалідів і ветеранів, спортивні та молодіжні об'єднання, творчі спілки). Законодавство також передбачає, що громадські об'єднання і творчі спілки можуть отримувати бюджетні кошти на реалізацію своїх проєктів за результатами конкурсів, що проводяться органами виконавчої влади. Водночас на практиці такі конкурси проводять лише Міністерство культури, Міністерство молоді та спорту, Міністерство оборони та низка облдержадміністрацій. Крім того, участь у них не можуть брати інституції громадянського суспільства інших організаційно-правових форм, зокрема, благодійні організації. Отримання інституціями громадянського суспільства бюджетних коштів за надання послуг державним органам законодавством не передбачене. Низькою (через відсутність податкових стимулів) є також підтримка інститутів громадянського суспільства з боку бізнесу та громадян. Іноземні гранти часто надаються громадським організаціям на непрозорих умовах, чим формується їх залежність від зовнішнього впливу.

Що стосується участі інституцій громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики, то на сьогодні законодавство [41–43] надає їм такі можливості, як, приміром: ініціювати організацію органами виконавчої влади консультацій зі громадськістю з суспільно важливих питань; брати участь у проведенні консультацій з громадськістю; входити до складу громадських рад при органах виконавчої влади; проводити громадську експертизу діяльності цих органів; ініціювати або підтримувати електронну петицію до Президента України, Верховної Ради, Кабінету Мініст-

рів, органів місцевого самоврядування. Разом з цим, слід зауважити, що на практиці зазначені інструменти залучення інститутів громадянського суспільства до вироблення державної політики є недостатньо дієвими.

Щороку центральні та місцеві органи виконавчої влади проводять близько 5 тис. консультацій з громадськістю [44]. Водночас, лише незначна кількість органів проводить такі консультації системно, принаймні за формальним кількісним показником. Крім того, більшість центральних органів виконавчої влади консультуються з громадськістю за допомогою оприлюднення проектів актів на офіційних веб-сайтах і вкрай рідко організовують публічні обговорення, під час яких можна провести аргументовану дискусію. У багатьох випадках консультації проводяться лише зі «зручними» інститутами громадянського суспільства. При цьому практично не оприлюднюються деталізовані звіти про проведені консультації. Крім того, дія Порядку проведення консультацій з громадськістю щодо питань формування та реалізації державної політики [42] поширюється лише на органи виконавчої влади, а для органів місцевого самоврядування цей документ має рекомендаційний характер. Не передбачено і правових наслідків у разі непроведення консультацій з громадськістю щодо проектів рішень, які мають важливе суспільне значення.

Громадські ради при органах виконавчої влади так і не стали дієвими консультативно-дорадчими органами попри неодноразове удосконалення відповідної постанови Уряду [42]. Проблемні питання стосуються, зокрема, нерегулярного проведення засідань громадських рад, відсутності належної практики обговорення ними проектів нормативно-правових актів або питань, що стосуються діяльності відповідних органів. Низька результативність роботи громадських рад багато в чому пояснюється як недосконалим порядком їх формування, що дозволяє пов'язаним між собою організаціям не допустити до складу рад кваліфікованих громадських експертів, так і низьким інтересом до роботи громадських рад з боку органів виконавчої влади.

Запроваджений у 2015 р. інструмент електронних петицій також не став достатньо дієвим для впливу громадськості на формування та реалізацію державної політики. Наприклад, станом на липень 2016 р. на сервісі електронних петицій до Президента України було оприлюднено близько 25 тис. петицій і лише 40 з них (як правило, ті, щодо яких певні політичні сили чи інші заінтересовані організації проводили потужну інформаційну кампанію) отримали необхідну підтримку (25 тис. підписів). Тобто, звичайному громадянину чи громадському об'єднанню, ініціювавши петицію, вкрай важко заручитися необхідною підтримкою. Крім того, аналіз оприлюднених відповідей Президента України на розглянуті петиції свідчить, що близько трьох чвертей петицій пересилаються Верховній Раді України чи Кабінету

Міністрів, а інформація про результати їх розгляду у подальшому не оприлюднюється. Інші петиції, як правило, отримують відповіді у вигляді роз'яснень.

Досвід європейських країн свідчить, що проблеми, які виникають у діяльності інститутів громадянського суспільства, їх взаємодії з органами влади можуть бути розв'язані у рамках реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Відповідний напрям політики формується в Україні з 2007 р. [45; 46]. У лютому 2016 р. Президентом України була затверджена нова Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 рр. [47]. Водночас, попередній досвід [48] свідчить, що її реалізація загальмована відсутністю у системі виконавчої влади центрального органу, відповідального за формування державної політики з питань сприяння розвитку громадянського суспільства, а також неналежна структурна і кадрова спроможність органів виконавчої влади налагоджувати взаємодію з громадськістю (на сьогодні відповідні підрозділи функціонують у структурі лише 73% центральних органів, при цьому, практично, у половині цих підрозділів функції взаємодії з громадськістю здійснюють лише 2–3 працівники, у третині – 1 працівник).

Вирішення проблемних питань, що гальмують розвиток громадянського суспільства в Україні, неможливе без синхронних зусиль як його інституцій, так і держави. Зокрема, з боку державних органів, насамперед Кабінету Міністрів України і Верховної Ради України, стратегія розвитку громадянського суспільства має передбачати:

1) сприяння підвищенню рівня політичної культури та громадської активності населення, насамперед молодого покоління, зокрема:

- внесення предмета «Громадянська освіта» до інваріативної частини навчального плану для учнів старших класів і як окремої навчальної дисципліни до педагогічних вищих навчальних закладів та інститутів підвищення кваліфікації;

- повернення навчальної дисципліни «Політологія» до переліку обов'язкових дисциплін для вивчення студентами усіх вищих навчальних закладів;

- запровадження у вищих навчальних закладах навчальної спеціальності «Менеджмент (управління) в громадському секторі»;

- виготовлення та поширення соціальної реклами, що популяризуватиме конструктивні форми громадської активності (участь у роботі громадських об'єднань, волонтерська, благодійна діяльність), роз'яснюватиме особливості діяльності різних форм громадських формувань та алгоритм їх утворення;

2) удосконалення законодавства щодо правового статусу усіх організаційно-правових форм інституцій громадянського суспільства. Зокрема, прийняття нової редакції Закону України «Про органи самоорганізації населення»,

розроблення законопроектів щодо посилення ролі професійних спілок у захисті прав працівників, спрощення діяльності благодійних організацій тощо;

3) максимальне спрощення процедури реєстрації організацій громадянського суспільства, зокрема, налагодження взаємодії між центрами надання адміністративних послуг (фронт-офісами) та територіальними органами Мін'юсту (суб'єктами реєстрації);

4) посилення підтримки суспільно корисної громадської діяльності та благодійництва, зокрема:

- розроблення пропозицій щодо створення Національного фонду підтримки інституцій громадянського суспільства, запровадження «відсоткової філантропії» (спрямування громадянами певного відсотка своїх податків на підтримку конкретної інституції громадянського суспільства);

- прийняття проектів законів України щодо зменшення оподаткування благодійних СМС-повідомлень (реєстр. № 2297 і 3467), а також внесення змін до Податкового кодексу України щодо створення додаткових податкових стимулів для розвитку благодійності;

- внесення змін до Бюджетного кодексу щодо можливості участі інституцій громадянського суспільства у наданні державним органам послуг за бюджетні кошти;

- прийняття нової редакції Закону України «Про соціальні послуги», що передбачатиме залучення інституцій громадянського суспільства до надання соціальних послуг;

5) посилення адміністративної та кримінальної відповідальності за шахрайство та інші зловживання у сфері благодійництва (унеможливлення недобросовісного використання пожертв);

6) розроблення змін до законодавства з метою спрощення процедур для створення на базі інститутів громадянського суспільства саморегулюючих організацій, які, замість державних органів, встановлюватимуть правила здійснення діяльності у певній галузі і видаватимуть ліценції;

7) удосконалення практики залучення інститутів громадянського суспільства до формування та реалізації державної політики, зокрема:

- врегулювання процедури проведення консультацій з громадськістю на рівні спеціального закону, дія якого поширюватиметься на усі державні органи, а також органи місцевого самоврядування, передбачення обов'язковості оприлюднення звітів про результати врахування отриманих пропозицій, встановлення відповідальності за непроведення або неналежне проведення консультацій;

- створення державними органами відкритих реєстрів інституцій громадянського суспільства – учасників консультацій, що дозволить зробити процес консультацій більш адресним та прозорим;

– перегляд підходу до функціонування громадських консультативно-дорадчих органів, зокрема, впровадження різних моделей таких органів (представницькі, експертні, контролюючі, апеляційні), що враховуватимуть повноваження і функції конкретних органів виконавчої влади та матимуть різний порядок формування;

– удосконалення законодавства з питань електронних петицій, зокрема, уточнення вимог до їх змісту (щодо відсутності загрози державним інтересам, недопущення проведення політичної агітації чи комерційного просування), зменшення кількості голосів, необхідних для підтримки петицій, визначення обов'язку відповідного органу реагувати на петиції шляхом прийняття конкретних рішень, а не наданням роз'яснень;

– проведення комунікаційних кампаній з метою популяризації інструментів участі громадськості у виробленні державної політики;

8) посилення інституційної складової впровадження державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, зокрема:

– визначення центрального органу, відповідального за формування державної політики з відповідних питань, координацію її реалізації усіма іншими органами виконавчої влади (таким органом може стати Міністерство юстиції, яке є розробником більшості актів з питань функціонування інститутів громадянського суспільства та участі громадськості у формуванні і реалізації державної політики);

– передбачення на законодавчому рівні обов'язковості функціонування в структурі органів виконавчої влади самостійних підрозділів з питань взаємодії з громадськістю, вжиття заходів для належного кадрового забезпечення таких підрозділів, передбачення видатків на організацію взаємодії з інституціями громадянського суспільства, проведення публічних заходів за їхньою участю;

– удосконалення системи навчання та підвищення кваліфікації державних службовців з питань взаємодії з громадськістю, об'єднання з цією метою зусиль Національної академії державного управління при Президентові України, регіональних інститутів підвищення кваліфікації державних службовців, Секретаріату Кабінету Міністрів України, Національного агентства з питань державної служби, а також провідних вітчизняних наукових установ (Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України та ін.).

Водночас низка проблем має бути подолана інституціями громадянського суспільства самостійно. Насамперед, йдеться про переорієнтацію їх діяльності на реалізацію безпосередніх інтересів громадян. Від цього залежать перспективи збільшення фінансових ресурсів громадського сектору та мобілізація громадян до участі у колективній діяльності. Досягнення

результату на цьому шляху можливе у разі зменшення «кабінетної» роботи організацій громадянського суспільства і наближення їх діяльності до практичного захисту інтересів звичайних громадян (наприклад, значне підвищення рівня суспільної підтримки громадських об'єднань у Чеській Республіці стало результатом їх активної участі у ліквідації наслідків катастрофічних повеней у країні [49, с. 223]). Схожу тенденцію в Україні ми бачимо щодо благодійних і волонтерських організацій, водночас діяльність інших інституцій громадянського суспільства так і залишається для громадян непомітною. Також організації громадянського суспільства мають більш активно ініціювати суспільні дискусії щодо важливих проблем розвитку держави чи громади, створювати з цією метою громадські дискусійні майданчики.

Для посилення інституційної спроможності громадського сектору важливими є і внутрішні процеси саморегуляції, поширення кращих практик діяльності. Соціально відповідальні організації громадянського суспільства мають виробити певні «стандарты» доброчесності, запровадити інструменти прозорості діяльності (наприклад, щорічне подання звітів про свою роботу та джерела фінансування). Важливо й поступово долати розрив між невеликим колом інституцій громадянського суспільства, які відзначаються активною участю у взаємодії з органами виконавчої влади і впливають на їх рішення, та іншими інституціями, які ще не володіють відповідними знаннями і навичками. Це потребує поглиблення внутрішнього діалогу у громадському секторі, зменшення монополістських тенденцій та поширення кращих практик діяльності через проведення семінарів, форумів, створення спеціальних Інтернет-проектів. Крім того, важливим фактором для посилення ролі громадського сектору є пошук шляхів консолідації зусиль інституцій громадянського суспільства на засадах рівноправності та партнерства, створення «парасолькових» організацій, що братимуть до свого складу не лише потужні столичні інституції громадянського суспільства, а й невеликі місцеві.

Розвиток громадянського суспільства є тривалим процесом, який залежить від об'єктивних соціальних, економічних, політичних умов. Водночас демократична держава має всіма можливими засобами сприяти цьому процесу та надавати громадянському суспільству легальну можливість впливати на державну політику (в іншому разі «квазігромадянське суспільство» відстоюватиме свої інтереси неправомірним і недемократичним способом). Зі свого боку, інституції громадянського суспільства мають пройти шлях еволюції, зокрема, зорієнтувати свою діяльність на реалізацію безпосередніх інтересів громадян, впровадити стандарти прозорості і доброчесності, більш активно використовувати інструменти громадської участі у вирішенні актуальних суспільних питань.

4.5. Гуманістичне наповнення соціокультурної сфери

У гуманітарній сфері тривають складні й неоднозначні трансформаційні процеси. В широкому сенсі вони характеризувалися демонтажем тоталітарної ідеологічної системи, наслідком чого стала загальна криза традиційної для радянського суспільства системи цінностей і культурних практик [50]. Низка точок соціально-політичної біфуркації («Україна без Кучми», 2001 р.; «Помаранчева Революція», 2004 р.; «Революція Гідності», 2013–2014 рр.) засвідчили дисбаланс цінностей громадян і частини можновладців.

Прагнення до розбудови транспарентного суспільства меритократичного зразка з боку активних громадських кіл наштовхувалося на бажання владних еліт зберегти status quo за рахунок спекулятивних політик і тіньових домовленостей. У підсумку, «низовий» запит на реформи блокувався владними структурами та обслуговуючим їх адміністративно-бюрократичним апаратом. Для збереження своїх політичних козирів чиновництво вдалося до популістської риторики, яка не могла не порушити важливі соціокультурні аспекти, що органічно пов'язані з формуванням української громади.

Найважливішими сегментами соціокультурного простору, на якому розгортається боротьба між віджитими і новими гуманістичними цінностями, є питання мовних та релігійних орієнтацій громадян, рівень їхньої правової культури, утвердження спільної національної ідентичності, особливо в аспекті історичної пам'яті.

Насамперед потребує підтримки тенденція до утвердження концепції української мови як єдиної державної: у 1996 р. 51% вважав, що російській мові треба надати статус офіційної, а 33% – що ні, а у 2012 р. це співвідношення становило, відповідно, 43% і 42%, у 2013 р. – 36,5% і 49%, у 2016 р. – 30% і 55% [51]. У той же час, за даними опитування, проведеного Центром Разумкова у 2016 р., 44% респондентів розмовляють вдома українською мовою, 5% – переважно українською, 13% опитаних розмовляють вдома російською мовою, 11% – переважно російською, а 25% громадян спілкуються вдома іноді українською, іноді – російською [52].

Для виправлення такого спотвореного співвідношення необхідно подолати імперську традицію вважати українську мову й культуру символом примітивізму, відсталості і недорозвиненості.

Державі необхідно усіма засобами домагатися стовідсоткової україномовності найрейтинговіших телепрограм, котрі збирають наймасовішу аудиторію (телесеріали, гумористичні програми, концерти і т.п.), домінування україномовного музичного продукту на радіо, збільшити за рахунок бюджету кількість газет і журналів, які виходять винятково українською мовою, домагатися обов'язкового розповсюдження україномовної преси в усіх

регіонах України, особливо східних та південних, зберегти державний статус газет, заснованих радами та держадміністраціями, аби не допустити їх перепрофілювання на російську мову.

Інертність державної мовно-культурної політики, її псевдо-лібералізм зміцнювали позиції російської мови і опосередковано призвичаювали українське населення до думки про «нормальність» моральних засад нинішніх дій Російської Федерації, її дволикості, підступності, цинізму, зневажання інших народів, міжнародного права.

Враховуючи сучасні реалії України, російську мову тут часто використовують з метою збереження культурної і мовної залежності від Росії. Саме тому є актуальним і життєво важливим процес державного мовного самоствердження, зміцнення державної мови як ключового чинника консолідації населення в межах насправді єдиної країни. Як зазначають експерти з мовної політики, за нинішньої влади стало більше державних службовців, які нехтують Конституцією України і не володіють (або не спілкуються) державною – українською – мовою. Таким чином, владним інституціям треба активізувати проекти з підтримки української мови та культури [53]. Це тим більш важливо за умов війни за ті території, які найбільш зрусіфіковані, значна частина населення яких не усвідомлює себе українцями – мешканцями єдиної країни і залишається піддатливою поширенні російським імперським цінностям.

Така ситуація потребує послідовної, системної пропаганди української культури, максимального поширення україномовної продукції в медійному просторі. Утвердження української мови в інформаційному полі в найближчі роки неможливе без прийняття і виконання довгострокової програми українізації, яка, зокрема, мала б передбачати:

- збереження за українською мовою статусу єдиної державної, а відтак і обов'язкової у всіх державних структурах, у всіх царинах публічної сфери суспільного життя на всій території України;

- посилення функцій державної мови як мови громадянства;

- запровадження заходів позитивної дискримінації щодо української мови та культури у найбільш русифікованих місцевостях України;

- сприяння у задоволенні мовних потреб українців у країнах поселення.

Серед структур, що мали б втілювати згадану програму в життя, вирішальна роль має належати Національній раді з мовної політики при Президенті України, Міністерству юстиції України, Національній комісії з питань правопису та мовних норм НАН України.

У ситуації неоголошеної, але реальної війни Росії проти України, проросійської і мілітаристської позиції лівової частини керманічів УПЦ (МП) ще більше актуалізується питання єдиної помісної Української право-

славної церкви з патріархією у Києві. Останнє слово у цьому питанні має сказати Вселенський Патріарх Варфоломій, чий томос (благословення) може надати нового спрямування історії Православної церкви в Україні [54]. Зрозуміло, що позиція Варфоломія буде значною мірою залежати від підтримки цієї ідеї усім українським суспільством – владою, політиками, громадянами.

Повне вивільнення українських громадян з-під впливу РПЦ було б одночасним вивільненням їх від аморалізму, що демонструється поведінкою цієї церкви – пропаганди агресії, мовного і культурного расизму стосовно українського народу під прикриттям християнської риторики.

Важливою проблемою є формування належної правової культури, що засновуватиметься не на імперативних засадах чи приписах «згори», а на засвоєнні загальноприйнятих у світі міжнародно-правових норм. У цьому відношенні Україні треба, зокрема, приєднатися до Римського Статусу. Необхідне також впровадження горизонтальної мобільності, розвиток активістського типу поведінки громадян і перехід владного бюрократичного апарату на цифровий формат («електронне урядування»), оскільки в цій царині поки що спостерігається амбівалентна ситуація: зусилля нового покоління громадських і політичних діячів («младореформаторів») versus політичний інфантилізм можновладців пострадянського типу.

Анексія АР Крим і окупація третини Донбасу Росією потребують нових зусиль з формування та утвердження української ідентичності та зміцнення національного імунітету проти зовнішніх асиміляторських парадигм. Внаслідок поєднання радянського «паспортно-територіального» і «східнослов'янського» типів ідентичності виникла певна розщепленість наших національних ціннісних уподобань, яка може бути подолана новим громадянським конструктивістським проектом [55, с. 9, 11–12]. Заміна територіальних і спекулятивних мовних критеріїв («православна цивілізація» і «слов'янофілість») на критерій розвинутості громадянського суспільства і наявності спільних знаменників у тлумаченні різноманітних викликів сьогодення сприятиме суспільному діалогу і порозумінню між різними (з культурно-історичного погляду) регіонами України і етнічними групами.

Потребує подолання ментально-психологічна інерція радянських і пострадянських особистісних настанов, недостатня поінформованість українського суспільства (особливо на Півдні і Сході держави) щодо питань власної історії, походження, мовних витоків і т.д., якими породжується однобічно-компліментарне бачення ролі Росії в історії України, ототожнення помітною часткою громадян України з російським культурним полем, популярність серед них базових історичних і політичних міфів радянської доби, риторики православного месіанізму (Україна як «держава, що не відбулася»,

«братерство українців і росіян», «один народ», «єдиний православний простір», «природні економічні взаємини» тощо) [56].

Агресивна риторика і мілітарна практика adeptів «Великої Росії» і «русского мира» інстинктивно спонукали українців до згуртування і конструктивного національного діалогу, в якому має вироблятися національна ідентичність. Однією з тем цього діалогу є освіта і наука як структурно-символічні процеси передачі певних смислів настанов, патернів і мислеобразів. Освітня система України повинна посісти ключове місце в утвердженні національних чеснот і цінностей, а поготів – у тих регіонах (особливо в містах Півдня і Сходу), де ще домінує російська мова, а почасти і неорадянський (москвофільський) національний наратив. Вплив неорадянського чинника виявляється у імперативності суджень, корупції і непотизмі, патерналізмі, прихильності до православного месіанізму і принципового використання російської мови як мови спілкування вдома і на роботі. Якщо неорадянський чинник є психоемоційним анахронізмом і тримається усталеної риторики, то російський чинник є динамічним, мімікруючим і пластичним, здатним до конвертації у привабливу товарну одиницю.

Для того, щоб зменшити руйнівний вплив неорадянського ментального спадку і нинішньої російської пропаганди на сферу освіти, необхідна низка конкретних і рішучих кроків.

По-перше, варто і надалі покращувати рівень викладання державної мови в системі середньої і вищої освіти, акцентуючи увагу на її універсальності й вживаності в різних життєвих ситуаціях.

По-друге, більше уваги слід приділяти кадровим питанням з метою недопущення поширення антиукраїнської пропаганди і міфологем «русского мира» в школах й університетах. Кадровий ресурс має формуватися на засадах патріотизму, відданості своїй справі й послідовної громадянської позиції.

По-третє, слід активно впроваджувати медіа-освіту до середніх і вищих навчальних закладів, звужуючи можливості російського ідеологічного впливу.

Нейтралізація російського і неорадянського впливу може відбутися синхронно зі сприйняттям суспільством нових цінностей, заснованих на громадянській відповідальності, горизонтальних мережевих меритократичних зв'язках і здоровому прагматичному ставленні до своєї держави і культури, плеканні її історичних зв'язків і органічній критиці власних недоліків. Інтерактивні заходи для різних поколінь, творчі лабораторії, створення і модерація груп позитивного проукраїнського спрямування сприятимуть внутрішньому національному діалогові й виробленню спільних дороговказів на майбутнє.

Ваговим чинником духовного оздоровлення українського суспільства має стати активне впровадження сучасних міжнародних стандартів освіти і

науки. Розвиток сучасного громадянина України і формування його особистісних якостей практично неможливі без усвідомлення світових тенденцій викладання матеріалу і практичного втілення здобутих знань, умінь і навичок, перехід української освіти і науки на новий управлінський рівень з метою забезпечення підготовки високопрофесійних фахівців.

Одне із завдань – подолання низки суперечностей між традиційними підходами до навчання у вищій школі і новими соціально-економічними вимогами суспільства; між обмеженими в часі термінами навчання і зростаючим обсягом наукової інформації. В умовах постійної диференціації наукового знання, його подвоєння необхідно розширювати зміст освіти, активніше застосовувати її особистісно-орієнтовану парадигму, яка у центр процесу навчання ставить учня (студента), забезпечує йому комфортні й безпечні умови розвитку, реалізацію природних можливостей [57].

Завдання подолання суспільної кризи ставить на порядок денний запровадження мережевого формату співіснування трьох світів: бізнесу, держави і освіти, прийнятого у багатьох державах Європейського Союзу. Згідно з таким форматом держава дає змогу вищим і середнім професійним навчальним закладам розвивати автономні взаємини з діловими колами, бізнес, у свою чергу, надає змогу проходити практику студентам і учням, а вони, натомість, отримують перший досвід роботи і корисні контакти на майбутнє. В Україні для цього поки що бракує не лише доброї волі держави, а й законодавчих заохочень для дрібного й середнього бізнесу.

Одна з найбільш гострих тем національного діалогу – оцінка минулого. «Колективна пам'ять», «історична пам'ять», «культурна пам'ять», «соціальна пам'ять», «суспільна пам'ять», «національна пам'ять» – цими поняттями оперують дослідники, доволі часто не знаходячи спільної мови, не виробляючи якоїсь однієї усталеної дефініції. Тим не менше, завжди йдеться саме про пам'ять як про канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності.

Пам'ять – ефективний чинник людської поведінки. Але пам'ять спроможна бути такою за умови наявності у суспільстві загальноприйнятого проекту майбутнього й принципового консенсусу щодо основоположних цінностей. Коли ж у соціумі гостро стикаються різноспрямовані інтереси і вирують політичні пристрасті, репрезентація минулого здатна перетворитися на небезпечне знаряддя маніпулювання масовою свідомістю.

Колективна пам'ять – доволі умовний і крихкий конструкт, який вибудовується, як правило, у зіткненні корпоративних інтересів, політичних уподобань, ідеологічних настанов. Минуле (пам'ять) не дає себе зберегти, «законсервувати». Воно постійно опосередковується теперішнім, пристосовується до нього, включаючи в себе не лише акумульований історичний до-

свід, але, не меншою мірою, символи, міфи і все те, що входить, використовуючи термінологію Карла Юнга, у сферу «колективного несвідомого».

Формуванню культури пам'яті покликана слугувати політика пам'яті. Переважна більшість фахівців вважає, що в Україні ця політика протягом останніх 25 років коливалася залежно від фактора персоніфікації, себто безпосередньо залежала від того, хто перебував при владі, насамперед на президентській посаді.

Аналізуючи державну політику пам'яті 1991–2013 рр., дослідники цілком слушно констатують, що еклектичність нормативно-правових актів у сфері пам'ятевої політики дозволяла тодішнім високопосадовцям діяти селективно, «не помічати» навіть ті пам'ятні дати, що визначені як щорічні. Внаслідок цього українська нормативно-правова база зберігала у собі низку радянських анахронізмів, які на рівні керівництва держави могли у будь-який момент реанімуватися. Безсистемність політики пам'яті загострювала почуття невизначеності, відсутності цілісного уявлення у суспільстві про минуле, створювала можливість періодично змінювати «карту пам'яті», відповідно до якої суспільству пропонувалося оцінювати свою історію. Це також спонукало до творення контрпам'яті, до відзначення на рівні громадянського суспільства важливих пам'ятних дат без очікування ініціатив з боку держави [58].

Приведення політики пам'яті у відповідність зі стратегією гуманізації соціокультурної сфери України має полягати, насамперед, у деміфілогізації комуністичного періоду. Безпосереднє завдання на найближчий період – максимальна імплементація декомунізаційних законів, ухвалених 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України – «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945 років», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки».

4.6. Дирижистська роль держави у розвитку інтелектуальної і наукової сфер

Термін «дирижизм» виник у післявоєнний період для характеристики такої політики уряду, якій притаманна відповідальність за спрямованість інвестицій відповідно до державних інтересів. Складовими науково-технічного дирижизму має бути створення державних підприємств у стратегічних секторах економіки, індикативне планування, державна підтримка

наукових інновацій. Це привело до інтенсивного зростання економіки Франції на тлі її позитивної демографічної динаміки. Дирижизм мав у своїй основі розробки французького економіста Ф. Перру, засновника та впродовж багатьох років директора Інституту економічного і соціального розвитку, представника інституціонально-соціологічної школи, автора теорії домінування і теорії полюсів зростання в економіці.

Один з головних принципів дирижизму – аксіоматичність підтримки науки та інноваційної діяльності незалежно від швидкості їх ефекту на економіку та соціальну сферу.

Дирижизм має стати основою довгострокової економічної політики держави на основі індикативного планування, інструментом вирішення ключових національних завдань – прискорення темпів економічного зростання, структурної перебудови економік, модернізації старих галузей промисловості і створення сучасних галузей виробництва, подолання відставання національного виробництва від рівня країн-лідерів.

Курс на державний дирижизм у науково-технічній і науково-технологічній сфері в цілому відповідає суспільним уявленням про роль науки в Україні. Суспільство достатньо уважно стежить за розвитком вітчизняної науки, усвідомлюючи при цьому, що рівень цього розвитку визначається державною підтримкою.

У порівнянні стану вітчизняної науки зі світовим рівнем упродовж усіх років спостережень в Україні переважають негативно-песимістичні оцінки. За період 2003–2008 рр. значно зменшилася частка громадян, які вважають, що наука в Україні «дещо відстає», проте частка тих, хто не визначився, істотно збільшилася. За період 2008–2015 рр. частка тих, хто вважає, що українська наука відстає від світового рівня, загалом зросла з 61% до 69%. При цьому статистично значима відмінність зафіксована за альтернативою «суттєво відстає». Цей негативний тренд частково нівелює зростання частки громадян, на думку яких наука в Україні відповідає світовому рівню (з 6% до 12%).

Серед найбільш компетентних щодо стану вітчизняної науки у 2015 р. 38% вважали, що вона суттєво відстає, а 32% – що дещо відстає від світового рівня. При цьому, 36% не бачили перспектив покращення ситуації, а 21% вважали, що вона погіршиться. Такі настрої тим більш небезпечні для репутації держави, що 47% населення вважали, що наука відіграє у суспільстві свою роль – якщо не значну чи дуже значну (суперечно 19%), то принаймні посередню (28%).

Загалом більшість населення розуміє визначальну роль науки в сучасному суспільстві. За даними моніторингового дослідження 2016 р. 79% респондентів зазначили, що суспільство не може існувати без науки. Причому, чим вищий рівень освіти громадян, тим більше серед них тих, хто поділяє цю думку (67% – із початковою або середньою освітою, 78% – із

середньою спеціальною освітою, 85% – із вищою освітою). Тих, хто вважає, що суспільство може існувати і без науки, обмаль – 6% (15% респондентів зазначили, що їм важко оцінити роль науки в суспільстві).

За даними моніторингу 2014 р. більшість населення (63%) вважала розвиток Української держави та економіки неможливим без розвитку вітчизняної науки. Влітку 2016 р. цю думку підтримало ще більше громадян (74%) – дві третини населення, у тому числі 45% опитаних вважають це абсолютно неможливим, а 29% – скоріше неможливим. Слід зазначити, що суттєве збільшення в масовій свідомості розуміння неможливості розвитку Української держави та економіки без розвитку вітчизняної науки відбулося виключно за рахунок збільшення категоричних оцінок абсолютної неможливості таких процесів (з 34% у 2014 р. до 45% у 2016 р.).

В очах помітної частки населення наука взагалі є інститутом, причетним до державного управління: у 2016 р. 33% опитаних вважали, що розробляючи програми розвитку України, влада повинна спиратися на рекомендації вітчизняних учених.

Для посилення соціальної функції науки необхідно подолати у масовій свідомості невідповідність між престижною оцінкою професії вченого і повагою до неї.

Для підвищення престижу професії вченого в Україні необхідно забезпечити якщо не західні, то хоча б близькі до них умови роботи вчених. Поки цивілізовані стандарти в сфері науки не будуть забезпечені, талановита молодь виїжджатиме з країни. На думку більшості українських громадян (78%), уряд сьогодні робить замало для того, щоб стимулювати інтерес молоді до науки.

Одним з першочергових дирижистських кроків влади повинна стати зміна позиції у питанні взаємовідносин науки та економіки – цілеспрямовано вбудовувати першу у другу, а не прирікати науку на самостійний пошук своєї ніші у національному господарстві. Необхідно узгодити технологічні темпоритми науки і виробництва: поки що наукові інститути працюють в межах шостого, а іноді й сьомого технологічного укладу, а підприємства, у кращому разі, у межах п'ятого технологічного укладу (тільки 4%), а в більшості – третього та другого [59–61]. Потрібне першочергове оновлення виробничої сфери України та підвищення її технологічної укладності до рівня, коли вона буде сприймати нововведення шостого та сьомого технологічних укладів, що на перших кроках модернізації не може здійснюватися на ринкових умовах. Це має бути завданням промислової політики держави.

Плануючи використання результатів наукових досліджень у реальній економіці, слід пам'ятати про непередбачувану інерційність затребуваності цих результатів. Багато нових ідей і вже розроблених технологій чекають широкого практичного застосування дуже довго. Тут можна навести прикла-

ди проектів парового двигуна, двигуна внутрішнього згоряння, що працює на водні, лазерних пристроїв [62].

Для успішної технологічної модернізації необхідно посилити державну політику регулювання імпорту технологій і обладнання, не допускати заведення їх застарілих зразків. В Україні поки що цей процес не контролюється, законодавчо ж регулюється тільки технологічний імпорт за бюджетні кошти [63]. Очевидно, що це негативно впливає на застосування у виробництві вітчизняних технологічних розробок.

Проблема забезпечення належного рівня науково-технічної та інноваційної діяльності залежить не тільки від інтегральної підтримки науки із бюджету держави, а й від офіційно визначеної структури витрат. На сьогодні в науково-дослідних установах України держава фінансує частково тільки витрати на заробітну плату. У розвинутих країнах, виробнича сфера яких базується на технологіях власного виробництва, витрати на супроводження процесу впровадження наукових розробок у практику занесені у загальний обсяг коштів, які заплановані на підтримку науки. Наприклад, 90% і більше коштів, виділених на науку в Міністерстві оборони США, витрачається не на дослідний процес, а на супроводжуючі заходи щодо виведення продукції на рівень практичного застосування.

Підтримка інноваційної діяльності справедливо пов'язується з підтримкою малих і середніх інноваційних підприємств, що, як показує світовий досвід, потребує суттєвої фінансової підтримки і, в першу чергу, держави. Доцільно скористатися світовим досвідом розв'язання проблеми створення малих підприємств на ранніх стадіях їх становлення. Інформативним у цьому сенсі є звіт Європейської економічної комісії ООН «Фінансування інноваційного розвитку». Порівняльний огляд досвіду країн ЄЕК ООН щодо фінансування підприємств на ранніх етапах розвитку» опубліковано у 2007 р.. Відповідно до рекомендацій слід мати на увазі, що коли державні програми пов'язані з фінансуванням приватного бізнесу, то вони можуть бути уразливими для політичного та бюрократичного впливу і заважати прийняттю раціональних рішень. Потрібні надійні перешкоди політичному втручання в ім'я конкретних особистих інтересів, небезпека чого особливо висока в тих випадках, коли координація програми і прийняття рішень про фінансування здійснюються в централізованому порядку.

У центрі дирижистських заходів має бути суттєве збільшення бюджетного фінансування науки принаймні на рівні 1,8% ВВП (в США цей показник становить 2,5%, в Україні – 0,76% у 2015 р.). Крім того, правильно створити систему фінансування наукової підтримки інноваційного розвитку у розмірі 0,3% від ВВП за рахунок держави. Лише тоді наука матиме економічну віддачу і може брати повноцінну участь у підтримці інноваційної діяльності на кінцевих стадіях життєвого циклу інновацій.

Для України застосування принципів дирижизму щодо спрямування інвестицій у сферу науки та інших видів інтелектуальної діяльності дозволить подолати технологічне відставання, стимулюватиме оновлення виробництва. Для цього слід запропонувати ефективну систему законодавчої підтримки технологічного бізнесу шляхом створення умов, які заохочують до участі у реалізації технологічних проектів представників будь-яких сфер діяльності на умовах взаємної вигоди. Беручи до уваги, що у кінцевому підсумку ефективність дирижистської політики у сфері науки та інновацій визначається насиченістю усіх секторів економіки інноваційною продукцією, перш за все доцільно опрацювати методи державного впливу на забезпечення дії каналу передачі інновацій до кінцевого споживача.

Держава має сприяти цьому як прямими, так і опосередкованими методами. При цьому слід мати на увазі суперечливий характер інновацій, які, наприклад, підвищуючи продуктивність праці, гальмують у певному проміжку часу зростання зайнятості, а також те, що система охорони інтелектуальної власності, стимулюючи винахідницьку активність, у той же час певною мірою гальмує дифузію нових технологій.

Європейська комісія в особі Комітету щодо європейського дослідницького простору (ERAC) вважає за можливе регулювати процес руху інновацій від науково-технічних організацій до кінцевого споживача інноваційної продукції шляхом створення системи державних закупівель інноваційної продукції [64]. Очевидно, що Україні, як асоційованому члену Європейського Союзу, слід прислухатися до цих думок. Напрями розробки відповідної політики закупівель інноваційної продукції на стратегічному рівні значною мірою географічно варіюються. Країни, які є досить інноваційні, вже мають попередні дані, що стосуються стратегії інноваційних закупівель, або плани дій, які в багатьох випадках доповнені відповідними заходами з їх реалізації. Інші держави-члени ЄС тільки починають входити в цю сферу політики.

Деякі загальні проблеми стратегічного рівня щодо закупівлі інноваційної продукції можуть бути визначені таким чином:

- розробка цієї політики вимагає співпраці всіх секторів державної адміністрації. Слід намагатися, щоб політична прихильність не сприяла неоднозначній зміні поведінки.

- потрібен певний час не тільки для реальної зміни політики, але й для того, щоб ефективності вжитих в останні роки заходів надати емпіричних доказів.

Реалізуючи політику державних закупівель інноваційної продукції, важливо долати культурні перешкоди, змінювати схильність до ризику в державному секторі, зосередивши увагу на нарощуванні інноваційного потенціалу, а також застосовувати різні стимули. Тому ERAC закликає держави-члени ЄС:

– створювати національні служби, що координують підтримку влади і сприяють підвищенню обізнаності під час закупівлі інноваційної продукції.

– у кожній державі центральний постачальник послуг повинен координувати здійснення політики, присвяченої державним закупівлям інновацій. Просування цієї політики створить умови для всебічної участі в цьому всіх типів зацікавлених сторін (особливо, покупців).

Реалізація принципу дирижизму дозволить Україні більш природно інтегруватися у Європейський дослідницький і інноваційний простір завдяки вже непогано розвинутій національній законодавчій базі. Дотримання принципів дирижизму дозволить більш ефективно використовувати існуючу нормативно-правову базу, яка становить основу сучасної наукової та інноваційної політики України, шляхом примушування до безумовного виконання вже існуючих законодавчих положень у цієї сфері.

Враховуючи важливість державних закупівель інноваційної продукції як інструменту державного стимулювання інноваційної діяльності, запропонуємо методичні підходи для визначення ринкових потреб в інноваційної продукції. На початку прогнозування обсягів ринкової потреби в кінцевій інноваційної продукції необхідно проаналізувати сегменти галузей промисловості, в яких формуються нові ринкові зв'язки й існує запит на продукцію нової якості.

Доцільно активніше застосовувати GAP-аналіз нових ринків, спрямований на подолання розривів між побажанням з боку бізнесу і реальністю. За допомогою аналізу характеристик згаданих розривів можна не тільки констатувати можливості задовольнити побажання бізнесу з боку науки, але й знайти шлях від поточного стану таких можливостей до компромісу між можливим і бажаним. Метод GAP-аналізу застосовують до вирішення завдання збільшення обсягу продажів інноваційної продукції, виходячи з потреб ринку. Аналіз розривів включає в себе такі етапи:

1. Визначення поточного значення ринкової сили компанії. Аналіз розривів починається з прогнозу стану компанії на планований період за допомогою методу експертних оцінок або із застосуванням математичних прогнозних методів. Цей етап дозволяє оцінити, яке становище могла б посісти та чи інша компанія на основі застосування інноваційної продукції, прорахувати всі можливі переваги, які вона отримує внаслідок прийняття тих чи інших рішень.

2. Визначення максимально доступного значення ринкової сили у разі використання інноваційних перетворень. У процесі оцінки існуючого розриву необхідно з'ясувати, чи є він у принципі переборним? Якщо розрив дуже великий для подолання його за допомогою власних ресурсів, доцільно або переглянути бажане майбутнє, або розбити процес його досягнення на кілька перехідних етапів, або розтягти процес на більш тривалий період часу.

3. Вибір критерію, за яким буде відбуватися аналіз. У рамках цього етапу необхідно розбити загальний розрив на складові, що відповідають кожному значимому функціональному, галузевому, територіальному та іншим напрямам діяльності, за якими згодом буде вестися планування впровадження інновацій. У ході такої диференціації сукупності потреб виявляються й групуються в основні категорії. Таким чином, кожен розділ планування являє собою групу завдань щодо подолання розриву між сьогоденням і майбутнім. Серед груп можливих потреб можуть бути такі, як інформаційні, комунікаційні, фінансові, маркетингові, адміністративні, технічні та ін.

4. Набір планів (ініціатив) щодо досягнення поставлених цілей. Джерелами таких ініціатив можуть бути співробітники різних служб, зворотний зв'язок від каналів збуту, конкуренти, урядові служби. Ініціативи, орієнтовані на використання наукових розробок, виявляють можливості створення принципово нових товарів. При цьому методи генерації ініціатив можуть містити в собі «мозковий штурм», опитування, анкетування та інше.

Перелічені заходи дозволять здійснювати прогнозування обсягів ринкової потреби у поновленій на основі технологічних змін виробництва продукції.

Викладений вище методичний підхід дозволяє далі використовувати більш точні методи оцінки на основі PEST-аналізу і SWOT-аналізу. Для реалізації наданої методики потрібно створити систему зовнішнього спостереження ситуації на кінцевих ринках споживання і готовності підприємств до інноваційних перетворень. Для конкретизації більшості положень методики необхідна їх апробація на прикладі конкретних ринків споживання.

Слід зазначити, що в післявоєнний період тенденція зростання сектору державного управління в національному економічному розвитку була характерна для багатьох країн світу [65]. Вказуючи на взаємодоповнюючу роль держави і ринку, професор соціальних наук Інституту перспективних досліджень (Принстон, США) Д. Родрік зазначає, що: «Ринки і держава доповнюють, а зовсім не замінюють один одного, як це впливає зі спрощеної економічної картини світу» [66, с. 58–59].

У дослідженнях деяких інституційних аспектів співвідношення державних і приватних витрат в економічному розвитку Великобританії зверталася увага на приклади зниження трансакційних витрат за рахунок поєднання дирижистських і ліберальних методів впливу на ринкову систему [67]. Для України практика формалізації дій влади щодо державної підтримки науки й інновацій є ще більш складним завданням, оскільки тут поки що повністю відсутня відповідальна організаційно-нормативна підтримка державою інноваційного розвитку на основі широкого використання інтелектуальної власності вітчизняних винахідників. Тому головним фактором успіху тут може

бути тільки політична воля, яка базується на впевненості про вирішальну роль науки й інновацій у прогресі країни.

Серед першочергових завдань Стратегії цивілізаційного оновлення України перебуває подолання бідності, зменшення економічно необґрунтованої нерівності, утвердження справедливого розподілу доходів, насамперед шляхом розроблення законодавчих пропозицій щодо запровадження податку на багатство, відновлення прогресивної системи оподаткування, стимулювання корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, особливо великого.

Не менш важливий крок – подолання корупції, впровадження формули поєднання принципу правової свободи особистості і принципу її суспільної відповідальності. Паралельно має зміцнюватися й інший принцип – охорони власності, у т.ч. розширення переліку відповідальності за злочини проти неї, такі як рейдерські захоплення, шахрайське відчуження, навмисне руйнування тощо,

Стратегія цивілізаційного оновлення України безумовно має здійснюватися централізовано, але з обов'язковим врахуванням місцевої специфіки і традиційних уподобань населення регіонів. Реалізація Стратегії має узгоджуватися з процесами децентралізації, але таким чином, щоб остання не спричинила зниження керованості державою і не дестабілізувала політичну ситуацію всередині країни.

У центрі цивілізаційного оновлення країни повинно бути продовження і поглиблення демократичних реформ, подолання перешкод на їхньому шляху, насамперед опору з боку олігархічних кланів. Загальний підсумок демократичних реформ має полягати в оновленні наявних і запровадженні нових норм і традицій національної політичної культури, зокрема, в питанні парламентської поведінки, неухильного дотримання Основного закону держави. Розвиток культури правової і політичної відповідальності за порушення законодавства має стати наріжним каменем наближення політичної системи країни до європейських зразків.

Стосовно політичної системи країни цивілізаційне оновлення має полягати насамперед в її деолігархізації, вона повинна стати не інструментом в руках монополій, а навпаки, інструментом демонополізації економічної сфери. Шляхи досягнення цієї мети пролягають через подолання патерналістської психології суспільства, зміцнення демократичних інститутів і механізмів, їхнє урівноваження, через реформування парламенту, судової системи, покращення корпусу державних службовців, політичну освіту населення, через співпрацю з інституціями західної демократії.

Одним із результатів політичної освіти населення має стати активізація його участі в організаціях громадянського суспільства. В Україні має бути

досягнуто партнерських стосунків між ОГС і державою на основі спільного національного інтересу.

Реалізація стратегії цивілізаційного оновлення країни можлива тільки за умови національної солідарності щодо цього питання. Першоосновою досягнення національної солідарності повинна стати спільна національна ідентичність громадян – єдність державної мови, культури, традицій, історичної пам'яті, уявлень про суспільний ідеал тощо.

Входження у Європейський культурний простір – це водночас входження у Європейський спільний ринок. Зробити такий крок може тільки конкурентоспроможна економіка, заснована на інноваціях. Створення такої економіки силами тільки приватного бізнесу неможливе. Потрібна політика дирижизму як відповідальності уряду за спрямованість інвестицій відповідно до суспільних інтересів.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Стратегії подолання бідності: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р // Офіційний вісник України. – 2016. – № 23. – Ст. 923.

2. Про затвердження плану заходів на 2016–2017 роки з реалізації Стратегії подолання бідності : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2016 р. № 573-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd?docid=249240891>.

3. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році : Закон України від 24 грудня 2015 року № 909-VIII // Офіційний вісник України. – 2016. – № 3. – Ст. 152.

4. Податкові надходження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://costua.com/budget/revenue/>.

5. Танклевська Н. С. Світовий досвід оподаткування доходів фізичних осіб / Н. С. Танклевська // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Економічні науки. – 2013. – Т. 1. – Вип. 1 (6). – С. 264–268.

6. Якушик І. Д. Податкові системи зарубіжних країн / І. Д. Якушик, Я. В. Литвиненко // Довідник. – К. : МП «Леся», 2004. – 480 с.

7. Akay A. Happy Taxpayers? Income Taxation and Well-Being [Електронний ресурс] / A. Akay, O. Bargain, M. Dolls, D. Neumann, A. Peichl, S. Sieglloch. – IZA Discussion Paper, 2012. – No. 6999. – 31 p. – Режим доступу: <http://ftp.iza.org/dp6999.pdf>.

8. Oishi S. Progressive Taxation and the Subjective Well-Being of Nations / S. Oishi, E. Diener, U. Schimmack // Psychological Science. – 2012. – Vol. 23. – P. 86–92.

9. Piketty T. Capital in the Twenty-First Century / T. Piketty. – Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. – 685 p.
10. Думка експерта: «Прогресивний» податок на доходи не вирішить проблем оподаткування заробітних плат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2012/07/6/328684/>.
11. Господарський кодекс України від 16. 01. 2003 р. № 436 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462. – (Зі змін. та допов.).
12. Дутчак О. Прогресивне оподаткування робить людей щасливішими, але чи допоможе воно Україні? [Електронний ресурс] / О. Дутчак, А. Гладун. – Режим доступу : <http://commons.com.ua/progresivne-opodatkuвання-robot-lyudej-shhaslivishimi-ale-chi-dopomozhe-vono-ukrayini/>.
13. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.
14. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – (Зі змін. та допов.).
15. Ручкина Г. Ф. Социальная ответственность субъектов предпринимательской деятельности и правовое регулирование отношений по распределению прибыли / Г. Ф. Ручкина, В. В. Купызин // Предпринимательское право. – 2010. – № 1. – С. 35–40.
16. Про проведення 18 травня 2016 року парламентських слухань на тему: «Стан реалізації засад антикорупційної політики в Україні»: Постанова Верховної Ради України від 13 квітня 2016 року № 1092-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 18. – Ст. 207.
17. Розовский Б. Г. Коррупция: от реалий прошлого к иллюзиям настоящего / Б. Г. Розовский // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. Спеціальний випуск. – 2011. – № 5. – С. 3–29.
18. Інститут лобіювання в Україні та за кордоном: походження, проблеми, перспективи розвитку. Науково-інформаційне видання / Д. Базілевич, В. Нестерович, В. Федоренко ; Інститут професійного лобіювання та адвокати. – К. : ФОП Москаленко О. М., 2015. – 111 с.
19. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920. – (Зі змін. та допов.).
20. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21.02.2014 р. № 742-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/742-18>.
21. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>.
22. Закон України «Про державну службу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.

23. Стратегія реформування державного управління на 2016–2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249140701&cat_id=246711250.

24. Закон України «Про очищення влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>.

25. Єдиний державний реєстр осіб, щодо яких застосовано положення Закону «Про очищення влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://illustration.minjust.gov.ua/register>.

26. В Україні створено проектний офіс секторальної децентралізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/news/v-ukrayini-stvorenyy-proektnyy-ofis-sektoralnoyi-decentralizaciyi>.

27. Моніторинг прогресу реформ. Перше півріччя 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/sites/default/files/upload/reform-report-1h-2016.pdf>.

28. Закон України «Про публічні закупівлі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/922-19>.

29. ProZorro: публічні закупівлі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reforms.in.ua/ua/news/prozorro-stala-obov'yazkovoyu-do-vykorystannya-po-vsiy-ukrayini>.

30. Календар реформ. Національна рада реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reforms.in.ua/ua/events>.

31. Freedom in the world: Ukraine 2006–2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/ukraine>.

32. Van Zon H. Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma / H. Van Zon // Problems of Post Communism. – 2005. – № 5. – Р. 12–22.

33. Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2014 році: стат. бюлетень / Держстат ; відп. за вип. О. Кармазіна. – 2015. – 145 с.

34. Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства України 2002 – 2013 роки : звіт за даними дослідження / упоряд. Л. Паливода. – К. : [БФ «Творчий центр ТЦК»], 2014. – 88 с.

35. Кармазіна М. Громадські організації: кого вони представляють? [Електронний ресурс] / М. Кармазіна // Дзеркало тижня. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/gromadski-organizaciyi-kogo-voni-predstavlyayut_.html.

36. Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2013. – Вип. 28. – С. 323–334.

37. Наумова М. Динаміка громадянських цінностей українців і перспективи ефективної демократії / М. Наумова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. – 2016. – Вип. 2 (16). – С. 239–249.

38. Резнік О. Співпраця, індивідуалізм та пасивність у розв'язанні проблем: ризики та перспективи інтеграції постреволюційного суспільства / О. Резнік //

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. – 2016. – Вип. 2 (16). – С. 175–184.

39. Українці найбільше довіряють армії і волонтерам, а влада пасе задніх [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27378045.html>.

40. Майборода О. Перспективи партнерської моделі взаємодії між державою і суспільством у сучасній Україні: постановка проблеми / О. Майборода // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 3 (71). – С. 8–24.

41. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції [Електронний ресурс] : Закон України, 2 лип. 2015 р., № 577. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/577-19>.

42. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України, 3 лист. 2010 р. № 996. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-2010-%EF>.

43. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України, 5 лист. 2008 р. № 976. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>.

44. Інформаційно-аналітичні матеріали про проведення консультацій з громадськістю органами виконавчої влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/1st/1070.

45. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс]: розпорядження Кабінету Міністрів України, 21 лист. 2007 р. № 1035. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80>.

46. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації [Електронний ресурс] : Указ Президента України, 24 берез. 2012 р. № 212. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>.

47. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс]: Указ Президента України, 26 лют. 2016 р. № 68. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>.

48. Андрійчук Т. Урядова політика сприяння розвитку громадянського суспільства: ефективність реалізації / Т. Андрійчук // Сучасна українська політика. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2011. – Вип. 25. – С. 174–181.

49. Національні та міжнародні механізми фінансування громадянського суспільства. Міжнародні заходи зміцнення довіри між державою та громадянським

суспільством / [Б. Шатор, А. Куюмджисєва ; координатор проектів ОБСЄ в Україні]. – К: . Фенікс, 2011. – 336 с.

50. Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1871/>.

51. Смысловая морфология социума / за ред. Н. Костенко. – К: . Институт социологии НАН Украины, 2012. – 420 с.

52. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії «Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики». – 7 червня 2016 р. – К., 2016. – С. 8.

53. Костюк Б. «Розмовляти українською мовою – один із запобіжників від російської агресії» – волонтер Михайлова [Електронний ресурс] / Богдана Костюк // Радіо «Свобода». – 2015. – 8 грудня. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/27414044.html>.

54. Дедалі більше українців хочуть помісної автокефальної Церкви, – Порошенко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://day.kyiv.ua/uk/news/280716-dedali-bilshe-ukrayinciv-hochut-pomisnoyi-avtokefalnoyi-cerkvy-poroshenko>.

55. Рябчук М. Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки : автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.05 – етнополітологія та етнологія / М. Ю. Рябчук ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2015. – 19 с.

56. Безпекові виміри гуманітарної політики України. Аналітична доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.niss.gov.ua/public/File/...Prezent2-Dop_Gum-bezp_Kr-st-NISS_12-06-2015.ppt.

57. Самсонова О. В. Упровадження інновацій в систему вищої освіти // Олена Самсонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ifnmu.edu.ua/images/stories/docs/statti_movoznavstvo/7.doc.

58. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. / за заг. ред. Ю. Шаповала. – К: . ІПіЕНД, 2013. – 600 с.

59. Каблов Е. Шестой технологический уклад / Е. Каблов // Наука и жизнь. – 2010. – № 4. – С. 2–7.

60. Рогозин Д. О. Робот встанет под ружьё / Д. О. Рогозин // Российская газета : газета. – М., 2013. – № 264 (6240).

61. Василенко В. Технологическиеклады в контексте стремления экономических систем к идеальности / В. Василенко // Соціально-економічні проблеми і держава : журнал. – Тернопіль, 2013. – Т. 8. – № 1. – С. 65–72.

62. Фиговский О. Л. Инновационный инжиниринг – путь к реализации оригинальных идей и прорывных технологий / О. Л. Фиговский [Електронний ресурс].

– Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnyy-inzhiniring-put-k-realizatsii-originalnyh-idey-i-proryvnyh-tehnologiy#ixzz48c34A1xE>.

63. Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua>.

64. ERAC Opinion on Innovation Procurement. – Brussels, 23 June 2015.

65. The UK Economy. M. Sawyer (Ed.). – Oxford : University Press, 2005. – 266 p. ; European Economic Forecast. – Spring 2010. European Commission. – Luxembourg, 2010. – 232 p. ; European Economic Forecast. – Winter 2015. European Commission. – Luxembourg, 2015. – 200 p.

66. Родрик Д. Парадокс глобализации: демократия и будущее мировой экономики / Д. Родрик ; [пер. с англ. Н. Эдельмана ; под науч. ред. А. Смирнова]. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2014. – 576 с.

67. Кузнецов А. В. Дирижизм в экономической политике Великобритании / А. В. Кузнецов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kuznetsov72.info/articles/k3.pd>.

РОЗДІЛ 5.

МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ ВТІЛЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЕКТУ

5.1. Ціннісно-нормативні, соціальні та етичні наслідки

Досліджуючи проблеми цивілізаційного вибору, варто розглядати його відповідно до того, як відбувається модернізація нашої країни в площині соціальної та системної інтеграцій, отже, й суспільної ідентифікації. Модернізацію слід розуміти насамперед як створення новоєвропейських ціннісно-нормативних та інституційних форм, започаткованих новоєвропейською добою і розвиненими сучасними суспільствами. Зрештою, це проекти «модернізації», які передбачають нові форми легітимації ціннісно-нормативної системи суспільства та його інституційних форм як соціальних і системних інтеграцій суспільства.

До того ж, слід враховувати, що модернізація українського суспільства здійснюється в умовах глобалізаційних процесів. Глобалізація, ставлячи під сумнів традиційні цінності замкнених етосів, висуває по-новому також питання про легітимацію цих цінностей, зокрема, питання про відповідний глобалізації «новий дух» капіталізму, що позначається концептами глобального етосу, універсалістської макроетики тощо. Ці процеси призводять до співіснування різних ціннісно-нормативних утворень, що підважує основні норми й цінності суспільства взагалі, а отже, й соціальну і системну інтеграції суспільства. Такий стан невизначеності в цінностях, коли співіснують поряд різноманітні системи цінностей, утворює дифузії ціннісно-нормативної системи як стан аномії, який і підважує національну ідентичність. За даними Інституту соціології НАН України, протягом десятиліть 40 відсотків опитуваних відповідали, що їм не вистачає норм і цінностей, які об'єднували б державу і суспільство [1, с. 279].

Треба зауважити, що, на жаль, індекс аномійної деморалізованості українського суспільства протягом двадцяти років залишається майже незмінним і тримається на рівні 13 балів за 18-бальною шкалою [2, с. 553], а останнім часом, в умовах війни, яка за визначенням є аномійним явищем, зростає ще більше. І це підтверджують також і соціологічні дослідження Інституту соціології НАН України, зокрема, на запитання «Чи згодні Ви з твердженням, що в нинішній час немає спільних, визнаних всіма правил

суспільної поведінки?» у 2015 р. «Повністю згодний» відповіло 22,9% опитуваних, а «Переважно згодний» – 34,9% [3, с. 606]. Отже, аномійна деморалізованість, коли порушуються геть усі правила і норми від правил дорожнього руху до Конституції, є однією з ключових проблем нашого суспільства.

Стан аномії породжує також брак відповідальності як фундаментальної морально-етичної цінності, що є характерною рисою нашого суспільства: від відповідальності громадянина до спільної відповідальності громад, політиків і соціальних інституцій, зокрема, і держави. Брак відповідальності, своєю чергою, викликає дефіцит довіри як «невидимої руки суспільства».

Тому для нормального розвитку суспільства потрібно подолати цей стан недовіри, породжений загальною аномією, і ствердити головні цінності, на яких виростатиме й ціннісно-нормативна та інституційна системи українського соціуму. Коли йдеться про подолання стану аномії, отже, про ціннісно-нормативного забезпечення консолідації суспільства, ми здебільшого апелюємо до так званих європейських цінностей. Однак при цьому треба мати на увазі, що Європа була джерелом двох світових воєн, тому слушно поставити запитання, про які саме цінності йдеться?

В Європі існують цінності різного порядку. Особливо живучими є так звані консервативні, традиціоналістські цінності, які спираються на конвенційний партикулярний етос, засадничений життєвими формами чи життєсвітами певної культури. Консервативні цінності посідають вагоме місце в європейських країнах і сьогодні, понад те, вони дедалі більше впливають на сучасні європейські процеси і події. Цей консервативний, навіть правоконсервативний потенціал особливо розгортається останнім часом, коли Європа (Євросоюз) переживає внутрішню кризу. За висновком, зробленим за результатами наукових спостережень, «хоча переважна більшість політичних сил Європейського Союзу однозначно стоїть на позиціях за людську гідність, права людини і вільну правову державу, вони, щоправда, піддаються нападкам з боку ксенофобських і певною мірою расистських правих, що загрозливо посилюються» [4, с. 10].

Варто зазначити, що це підважує й основні європейські цінності, й європейські соціальні інститути, зокрема, демократичні. Це пов'язано з тим, що сучасний суспільний розвиток супроводжується перманентною соціально-політичною кризою, зокрема, в інституційній системі західної демократії, яку сучасний британський соціолог І. Блюдорн назвав «симулятивною демократією».

На цьому тлі виникають різноманітні теорії «нової демократії», які спираються вже на інші методологічні засади та парадигмальні засновки, що набуло свого вияву в концепті «деліберативної демократії» і позначається такими формулюваннями, як «дорадча демократія», «демократія обговорення», «демократія дискурсу» тощо. Нагальність тематизації цієї проблематики

ще більше посилюється з огляду на той факт, що наша країна тільки нещодавно стала на шлях демократичних перетворень, а тому західний як позитивний, так і негативний досвіди у виборі тієї чи тієї моделі демократії вкрай потрібні. І це особливо важливо в реалізації європейського вибору українського народу. Адже деліберативна демократія – це, насамперед, інституціалізація діалогу влади та громадянського суспільства, де мета-інституцією постає громадський дискурс. Оскільки перші кроки такого цивілізаційного вибору Україною вже зроблено, то цінності Європейського Союзу мають правити за регулятивний принцип для ціннісно-нормативних змін у нашій країні.

Цінності, які лягли в основу ціннісно-нормативної системи Євросоюзу, у процесі становлення цієї системи викристалізувались у Консолідованій версії Договору про Європейський Союз. Зокрема, у статті 2 сформульована їхня сутність: «Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема до осіб, що належать до соціальних меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів суспільства, де панує плюралізм, толерантність, правосуддя, недискримінація, солідарність та рівність жінок і чоловіків» [5, с. 17]. Як бачимо, тут ідеться про моральні, правові, соціальні та політичні цінності, які лежать в основі соціальних і системних інтеграцій європейського суспільства.

Це цінності універсалістського змісту й спрямовання, вони є конкретизацією і втіленням цінностей, прав і свобод, зафіксованих у «Загальній декларації прав людини». Згадаймо також, що і російською (Всеобщая декларация), і англійською (Universal Declaration), і німецькою (Allgemeine Erklärung) мовами навіть назва цієї декларації свідчить про універсалістський зміст категорії права.

Хоча за даними Центру Разумкова, відносна більшість (41%) громадян не вважають євроінтеграцію об'єднуючою українців ідеєю, а ідентифікація з Європою серед наших громадян ще досить низька – тільки 29% проти, 63% тих, хто не вважає себе європейцями, все ж таки порівняно з 2006 р., коли європейцями себе відчувало 27%, ця частка зросла [6, с. 11–14].

Зазначимо також, що наші громадяни не вважають себе європейцями насамперед через невідповідність до європейського матеріального забезпечення життя. Ті, хто не відчуває себе європейцями, головною причиною називають низький рівень добробуту – 73% опитаних. На другому місці – соціально-культурні умови життя (46%). На наступних місцях розмістилися: низький рівень культури, освіти (33%), «неєвропейська свідомість» – 28%, відчуття себе представником іншої культури (10%), релігійна належність (2,4%) [6, с. 11]. Отже, українці хочуть жити по-європейськи, але ще не хочуть дотримуватись європейських правил [7].

Таким чином, над напрямом історичного «процесу навчання», тобто створення європейських правил спільного життя, соціальних норм і цінностей, а також готовності їх дотримуватися, й варто працювати. До того ж, після Майдану, як зазначається в наведених опитуваннях, значно зросла підтримка вступу до ЄС і зменшилася частка противників євроінтеграції. Про це свідчать і пріоритети зовнішньої політики, коли половина (51%) респондентів вважають пріоритетними для України відносини з країнами ЄС. При цьому відносини з Росією вважають пріоритетними 11% опитаних, з іншими країнами (не вказаними в переліку) та з іншими (крім Росії) країнами СНД – по 6%, а зі США – 3%. Тим часом як у 2007 р. відносна більшість (41%) респондентів вважала пріоритетними відносини з Росією, 31% – з країнами ЄС, 7% – з країнами СНД, 1% – відносини з США [6, с. 13]. Це є також свідченням небажання українців повертатися до домодерних ціннісно-нормативних систем, зокрема, й до радянських.

Важливим є і той факт, що «більшість (56%) респондентів вважають найприйнятнішим для себе громадянське визначення української нації як спільноти всіх громадян України, незалежно від їх етнічної належності [6, с. 13]. Така самоідентифікація українського населення свідчить також про вихід за межі «внутрішнього» (етнічного, національного, будь-якого іншого, традиціоналістського, або конвенційного) етосу і перехід до моралі, яка є універсалістською. Громадянське визначення української нації доводить, що тут ідеться не просто про цінності європейського суспільства, а про ті з них, які узасадничені принципом універсалізації, а це, своєю чергою, означає, що європейські цінності як універсалістські стають ціннісним складником самоідентифікації українців. Про це свідчить також і підвищення толерантності серед наших громадян у стосунках і відносинах із громадянами різних національностей.

Більшій частині населення (53%) опитаних байдуже, з представниками яких національностей мешкати по сусідству, тобто досить високою є етнічна толерантність. Українці досить толерантні й у релігійному аспекті взаємовідносин. Це й є складниками раціоналізації життєвого світу української культури на основі принципу універсалізації. Тому варто критично ставитися не тільки до концепту «зіткнення цивілізацій», а й до «цивілізаційного підходу» загалом. Слушною видається позиція тих учених, які стверджують, що не існує принципових розбіжностей між цивілізаціями, які унеможливлювали б їх співіснування і можливість досягнення порозуміння, бо всі великі культури містять у собі універсалістський потенціал [8]. Проте цей так званий універсалістський позаконтекстуалістський рівень має визріти в життєвих світах цих культур, аби суб'єкти цих культур могли б стати готовими для сприйняття цього рівня, а отже, й бути спроможними брати участь у дискурсі. Згідно з дискурс-етичною кон-

цепцією К.-О. Апеля, Д. Бюлера, Ю. Габермаса ця ціннісно-нормативна система є універсалістською, яка вбудовується в партикулярні етоси окремих життєсвітів. Саме етика дискурсу може правити за парадигму в виробленні нормативної системи українського суспільства. Вона передбачає розвиток громадянського суспільства і створення інституцій деліберативної демократії, в основу якої вкладає публічний дискурс.

Публічний дискурс постає також формою легітимації і політичної сфери, правових та моральних норм, оскільки «політичні рішення, дії та інституції можна вважати легітимними, якщо вони відповідають дискурсивному принципу, який водночас є й моральним принципом» [9, с. 25]. Цей принцип вимагає від політика зважати на всі можливі аргументи, які висуватимуться громадянським суспільством, інституціалізованим на основі зазначених цінностей. Публічний дискурс є важливим чинником для переходу від ліберальної моделі демократії, яка гарантувала участь у політичних процесах насамперед процедурою виборів, до деліберативної, опертям якої є розв'язання найважливіших проблем суспільства шляхом обговорення і прийняття відповідних рішень на основі гарантованих законом процедур, легітимованих дискурсивним розумом.

Утім, до остаточного втілення такого дискурсивного розуму ще далеко не тільки в нашій країні, а й у країнах розвиненої демократії, що пов'язано із асинхронією суспільного розвитку, з певними соціальними репресіями, коли в одній і тій самій «цивілізації» співіснують різні історично-цивілізаційні форми. Ця обставина й породжує «зіткнення цивілізацій», тому концепція полікультурності «не працює», якщо у цих культурах не визріває ядро універсалізму, що тільки й уможливило порозуміння.

Соціокультурні регресії гальмують процес до універсалістської етики, а отже, й створення метайнституції деліберативної демократії. За приклад цих регресій може правити сучасна Росія, яка в ціннісно-нормативній та інституційній системах пішла шляхом демодернізації і реабілітації традиції. Особливо це виявляється останнім часом, коли Росія відверто взяла курс на відновлення імперії та її інституційних форм «східного рабства». Треба сказати, що українці усвідомлюють цю небезпеку. Про динаміку несприйняття експансії «руського мира» свідчать і соціологічні опитування, за якими частка опитуваних, які ставляться до союзу з Росією і Білоруссю негативно, зросла з 28,5% в 2013 р. до 53,7% в 2014 і 61,5% – в 2015. Так само в 2015 р. відносна більшість негативно ставиться до вступу України до Євразійського союзу, ставлення до вступу до Євросоюзу, відповідно, зростає (у 2015 р. «скоріше позитивно» відповіли 55,8%) [3, с. 534].

Цьому сприяє й розвиток самої нормативно-ціннісної системи в нашій країні. До того ж, інформаційна й правова інтеграція до світової

спільноти може забезпечувати транспонування універсалістських цінностей, створюючи умови для сприйняття ліберальних цінностей і переростання останніх у норми, легітимовані універсальним громадським дискурсом, тобто створення процедур та інституцій деліберативної демократії. Такою сходинкою та каталізатором і може стати інтеграція України до Євросоюзу, а європейські цінності – регулятивним принципом реалізації універсалістських цінностей як чинника консолідації українського суспільства.

Отже, можна зафіксувати певну динаміку переходу до європейських морально-етичних систем, враховуючи, що в Європі відбуваються процеси подальшої раціоналізації життєсвіту, а отже, й етосу, на основі створення інституцій деліберативної демократії як складника сучасного громадянського суспільства. А це передбачає втілення дискурсивних практик досягнення порозуміння, що, зрештою, позначається метаінституцією аргументативного консенсусу як регулятивного принципу. Якою мірою така метаінституція найближчим часом уможливлуватиметься в нашій країні, не заперечуючи цінності українського етосу, якою мірою формуватимуться механізми деліберативної демократії в українському суспільстві, покаже час. Проте, як свідчать зазначені дослідження соціологічних установ, динаміка тут позитивна.

Треба зазначити, що відповідні процеси каталізовані у нашому суспільстві після Революції Гідності. Майдан із його універсалістським етосом та демократичним потенціалом став важливим новим чинником консолідації українського суспільства. Розпочавшись як виступ на захист євровибору, а отже, й європейських цінностей, він перетворився на Революцію Гідності, яка пришвидшила й модернізаційні процеси в Україні. Проте цей процес відбувався вкрай суперечливо, Майдану було кинуте виклик з боку антимайдану із його конвенційним, партикулярним (навіть кримінальним) етосом, і цей виклик українському суспільству досі зберігається.

Про це свідчать і соціологічні дослідження. Зокрема І. Бекешкіна зазначає: «Після революції 2004 року на 10% збільшилася кількість тих, хто вважав себе громадянином України першою чергою. А після Майдану зразка 2013–2014 рр. – на цілих 15%. Зараз тих, хто ідентифікує себе першою чергою громадянином України – близько 73%. Причому таке зростання відбулося насамперед за рахунок жителів Сходу і Півдня України. До речі, у Донецькій області зараз 50% населення ідентифікують себе першою чергою як громадяни України, хоча зовсім недавно таких респондентів було тільки 34%. Таким чином, уявлення жителів Донбасу про себе як особливого народу ґрунтовно підірвано» [1, с. 11–12]. Такий показник самоідентифікації українських громадян свідчить також і про значний поступ у площині консолідації українського суспільства та європейського вибору.

Отже, подальший процес консолідації суспільства потребує взаємодії системних інтеграцій (державних інституцій) і соціальних інтеграцій

(громадянського суспільства) на принципах діалогу, відкритості, взаємодовіри і відповідальності. Перехід до універсалістської моралі з її демократичним потенціалом, основу якої становить засадничений європейськими цінностями принцип дискурсивної справедливості, толерантності та взаємоповаги зрілих громадян, а також створення умов для дискурс-етичної легітимації норм і цінностей як метаінституції консолідації суспільства якщо й не відбулися в нашій країні остаточно, то драматичними подіями останнього часу носили свій потенціал чинника протистояння зовнішнім загрозам.

Без руху в бік євроатлантичної цивілізації Україну очікує дрейфування в бік Росії і підкорення їй, і, як наслідок, регресія суспільного розвитку, закритість суспільства, партикуляризм. Зараз Україна перебуває перед вибором не між православною (євразійською) та євроатлантичною цивілізаціями, а між регресією до радянських цінностей та інституційних форм і модернізацією. Це вибір між цінностями й інституційними імперськими формами, які намагається реставрувати й нав'язати нам Росія, і демократичними формами, які реалізуються в сучасних інституціях європейської цивілізації.

5.2. Здобутки і втрати в процесі реалізації стратегій цивілізаційних змін

Цивілізаційний вибір України розуміється насамперед як добровільна зміна принципів суспільного життя, його ціннісних засад. Жоден історичний поворот в розвитку країни не може увільнити її від проблем, неминучих поряд зі здобутками, що він їх обіцяє. Європейський вибір у цьому відношенні не є винятком.

Найбільш вагомим результатом європеїзації українського суспільного життя має стати поглиблення і зміцнення демократії з такими її атрибутами, як свобода слова, зібрань, об'єднань, політичний та ідеологічний плюралізм, пріоритет права, відкритість влади, правління народу та ін. В реалізації поставлених цілей Україна завжди може розраховувати на всебічну підтримку європейських країн.

Фактор європейського впливу на суспільну трансформацію нашої країни вже проявляється наполегливими вимогами з боку ЄС та США щодо подолання корупції, з якою поки що асоціюється наша влада. Україна вже здійснила низку реформ, спрямованих на подолання корупції та забезпечення справедливого судочинства. Антикорупційну складову містять і започатковані владою реформи органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ та судової системи. Зокрема, 14 жовтня 2014 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про прокуратуру». У пояснювальній записці до законопроекту, представлений 31 жовтня 2013 р. акцентується увага на необхідності

«вдосконалення правового статусу, функцій і повноважень прокуратури України та приведення їх у відповідність із міжнародними стандартами. Сучасний стан розвитку суспільних відносин та адаптація національного законодавства до європейських норм, – зазначали автори законопроекту, – потребує переосмислення ролі прокуратури у захисті інтересів держави та суспільства» [10]. Згодом до Закону від 14 жовтня 2014 р. були внесені численні зміни та доповнення, спрямовані на реальне становлення незалежності прокурорів під час виконання службових обов'язків та, у підсумку, підвищення ефективності прокурорської діяльності щодо захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Інший аспект у полі зору європейців – стан правової сфери України. Впродовж 2014–2015 рр. у суспільстві жваво обговорювалися проблеми повернення довіри населення України до правоохоронних органів, насамперед викорінення корупції та беззаконня з судової та правоохоронної систем. 26 квітня 2015 р. був ухвалений Закон України «Про очищення влади». Європейський фактор у цьому питанні проявився доволі критичною оцінкою закону з боку Венеціанської комісії, яка вказала, що законодавцями не була врахована низка зауважень, висловлених Комісією ще на стадії його підготовки. Комісія відзначила, що люстрація не повинна підминювати «структурні реформи, спрямовані на зміцнення верховенства права та боротьбу з корупцією», а мусить лише «доповнити їх як надзвичайний захід самозахисту демократії у тій мірі, в якій вона поважає європейські стандарти в галузі прав людини та верховенства права» [11].

І, нарешті, після багатьох років безплідних дискусій про беззаконня та корумпованість судової гілки влади Верховна Рада 2 червня 2016 р. ухвалила два Закони: «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», ч. 5 ст. 124 якого передбачено «можливість визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду», та «Про судоустрій та статус суддів», у преамбулі якого зазначається, що Закон «функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів». Реформу судочинства в Україні вже на стадії обговорення двох згаданих законопроектів активно підтримала Венеціанська комісія, відзначивши, що правові новели стануть «важливим кроком на шляху до створення справді незалежної судової системи в Україні» [12].

В разі прийняття суспільством остаточного рішення щодо європейського вибору відкриються значно більші можливості для співпраці з передовими демократичними країнами. Перший офіційний формальний крок у цьому напрямі вже зроблено – Україна та ЄС підписали Угоду про асоціацію.

Угода про асоціацію за своїм обсягом і тематичним охопленням є найбільшим міжнародно-правовим документом за всю історію України

та найбільшим міжнародним договором із третьою країною, коли-небудь укладеним Європейським Союзом. Вона визначає якісно новий формат відносин між Україною та ЄС на принципах «політичної асоціації та економічної інтеграції» і слугує стратегічним орієнтиром системних соціально-економічних реформ в Україні. Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі між Україною та ЄС, договір про яку є частиною Угоди про асоціацію, визначає правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і (частково) робочої сили між Україною та ЄС, а також регуляторного наближення економіки України до спільного ринку ЄС. Відповідно до статті 486 Угоди з 1 листопада 2014 р. здійснюється її тимчасове застосування до моменту набрання нею чинності.

Ратифікація Угоди, разом з тим, виявила наявність проблеми сприйняття України частиною європейського населення. Нині Угоду про асоціацію ратифікували всі парламенти країн-членів ЄС, окрім парламенту Нідерландів. 6 квітня 2016 р. відбувся референдум, на якому 61% громадян Нідерландів висловився проти ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, вважаючи, що це спричинить погіршення економічних відносин між їхньою країною та РФ. Позиція Нідерландів дисонує із загальною позицією країн ЄС, які вже підтримали Угоду про асоціацію. Тож, є підстави поділяти думку, що інтереси збереження єдності ЄС, які, безумовно, важливі для Нідерландів, стануть визначальними під час волевиявлення нідерландських парламентаріїв. Утім, попри зволікання нідерландських парламентаріїв, з 1 січня 2016 р. вже діє зона вільної торгівлі між Україною та ЄС. Попри негативну позицію однієї із європейських країн євроатлантичний напрям розвитку України набув незворотності.

Імплементация Угоди у майбутньому відкриває Україні перспективу зближення з передовим економічним, соціальним і технологічним простором, співпраця з яким може суттєво підняти якісний рівень вітчизняної промисловості та сільського господарства, тобто тих складників, які є матеріальною основою ціннісного і культурного компоненту суспільства, рівень якого, за принципом зворотного зв'язку, визначає і рівень його матеріальної основи.

Рух в бік Європи означатиме все більшу відстань від євразійської цивілізації, утвореної навколо російського етнічного ядра. Тобто, збільшення відстані від авторитарної або автократичної моделі державно-політичного устрою, від імперсько-колоніальних принципів взаємовідносин між російським етносом та залежними народами (хто не згоден бути васалом Росії, той автоматично стає її ворогом). Вихід з-під російського політичного домінування суттєво зміцнить в українських громадянах почуття національної гідності, їхню спільну ідентичність, взаємну солідарність і довіру.

Зусилля українців з подолання російського впливу, в той же час, породжують проблему у стосунках з Російською Федерацією, яка прагне

самоутвердитися у світі не економічними та культурними здобутками, а воєнно-політичними агресивними акціями, прикладом чого є окупація російськими військами Криму і частини Донбасу.

В агресивних діях РФ чітко простежуються такі цілі: по-перше, зберегти Україну у сфері власного геополітичного впливу; по-друге, ослабити Україну настільки, щоб вона вже ніколи не змогла відновити свій державницький, економічний і культурний потенціал, а відтак і втратила здатність кинути виклик російській гегемонії в регіоні; по-третє, скомпрометувати, виставити деструктивними й антисоціальними будь-які громадянські дії проти авторитаризму, будь-які зусилля, спрямовані на побудову демократичної та правової держави.

Протидія російській агресії має супроводжуватися розв'язанням ще однієї проблеми – подоланням деструктивних антинаціональних дій проросійських сил, які домагаються запровадити мінімальну підконтрольність регіонів центру, надання їм права залишати у себе більшу частину зібраних на їх території податків і право ветоувати призначення керівників місцевих правоохоронних структур, право на самостійну гуманітарну політику, в тому числі у мовній сфері, право вибору пріоритетних зовнішньоекономічних партнерів [13]. По суті, перетворити Україну на аморфну територію, не здатну провадити ані внутрішню, ані зовнішню політику, що цілком влаштовує Кремль.

З одного боку, проєвропейські наміри України мають наслідком допомогу з боку євроатлантичного співтовариства (насамперед, у вигляді економічних санкцій). У той же час, продовжується бойове протистояння, заохочуване Кремлем. За російської допомоги і кураторства сепаратисти розбудовують, озброюють, укомплектовують людьми і навчають власні армії, формують квазідержавні цивільні інститути. Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ констатує факти присутності важкого озброєння в місцях, звідки воно має бути виведене. Робота самої місії блокується бойовиками. Непоодинокі факти нищення техніки СММ. Спостерігачам місії чиняться перешкоди в роботі на ділянках поруч із державним кордоном України з Росією. Вибори до органів місцевого самоврядування у підконтрольних проросійським сепаратистам районах Донбасу відкладаються через неможливість гарантувати належні умови їх безпечного і вільного проведення відповідно до правових демократичних стандартів, Конституції і законів України. Звільнення і обмін заручників та незаконно утримуваних осіб «усіх на всіх» блокується російською стороною і сепаратистами. Бойовики перешкоджають роботі місії Червоного хреста. Україна позбавлена можливості надавати гуманітарну допомогу своїм громадянам на підконтрольній сепаратистам території та відновити там безпечну роботу регіонального сегмента

своїєї банківської системи для виплат пенсій і для інших цілей. Через це, зокрема, мають місце масові зловживання у практиці соціальних виплат, що її запровадив український уряд для громадян з невідконтрольних йому територій [14].

Так звані Мінські домовленості, які трактуються як безальтернативний спосіб мирного врегулювання ситуації на Донбасі, насправді є лише формою невизначеного за часом відкладання проблеми протидії РФ. Вони стосуються тільки ситуації на Донбасі й жодним чином не сприяють врегулюванню кризи, яка являє собою ніщо інше, як російсько-українську війну. Цілі Росії в цій війні: по-перше, легітимізувати анексію Криму (домогтися українського та міжнародного визнання російської належності Криму); по-друге, ліквідувати Україну як унітарну державу, створивши в її складі автономні анклав, налаштовані проти євроінтеграції та входження країни в НАТО. Повноваження ОРДЛО (Окремих районів Донецької і Луганської областей), які закладені в Мінських домовленостях: власні суди, прокуратура, міліція (армія, перейменована на міліцію, що формуватиметься з амністованих убивць), право на зовнішньоекономічну діяльність, – перешкоджатимуть подальшому європейському розвитку України, спричиняючи дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації. Реалізація цього проекту – це продовження попередніх проектів Партії регіонів з федералізації України. Мінські домовленості не можуть бути умовою навіть непевного миру, оскільки РФ зацікавлена в постійній дестабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні, зокрема, в підриві довіри до влади.

Входження України у європейський цивілізаційний простір, крім очікуваних переваг, породжуватиме і складну проблему витримування торгової конкуренції на спільному ринку Європи. Вирішення цього зовнішньоекономічного питання лежить у річці розв'язання внутрішньополітичної проблеми примушування українського великого бізнесу до підпорядкування своїх егоїстичних інтересів загальнонаціональним, до підвищення рівня привласненого ним виробництва за рахунок використання досягнень науки і техніки, до виконання ним соціальних зобов'язань перед найманою працею. З одного боку, без розв'язання цієї проблеми цивілізаційне оновлення України видаватиметься примарним, а з другого боку, і вирішення її неможливе без переходу до європейських принципів взаємовідносин у суспільстві.

5.3. Вплив позитивних і негативних тенденцій на цивілізаційний поступ України

Дія чинників, які впливатимуть на євроінтеграційні перспективи України, безпосередньо пов'язана із цивілізаційними змінами на європейському континенті. Йдеться, насамперед, про змагання двох протилежних тенденцій

– з одного боку, це інтенсифікація модернізаційних трансформацій, а з другого боку, відродження консервативного руху, спрямованого на збереження традиційної ролі національної держави та традиційних цінностей.

Загальним місцем стало твердження, що головною умовою євроінтеграції України є запровадження нею базових європейських цінностей у всі суспільні сфери. Вірогідно, ці заклики сприймалися українським політичним істеблішментом як щось вторинне, не варте особливої уваги, однак реальність показала усю серйозність саме ціннісного аспекту руху України в Європу. Окрім того, саме ціннісні бар'єри стали найбільш нездоланими перешкодами до формального зближення України та Європейського Союзу. Ціннісний розкол, підтверджений Євромайданом і наступними подіями, як виявилось, має не стільки політико-територіальний, скільки ментальний вимір. Україна опинилася між двох світів, двох цивілізаційних систем, до жодної з яких не може бути органічно вплетена.

Безумовно, суттєвою перешкодою для зближення України з Європою є економічна та політична прірва, що існує між ними. Але ця перешкода не є визначальною. Євроструктури неодноразово надсилали Україні сигнали про те, що Європейський проект – це, у першу чергу, цивілізаційний проект, членами якого можуть стати лише ті суб'єкти, які повністю поділяють його цінності. При цьому варто зазначити, що європейська культура виявилася значно динамічнішою, ніж культура народів, які проживають на європейській окраїні, де до цього часу панує консерватизм, подекуди феодального штибу, з характерною йому вертикальною ієрархічною соціальною структурою, домінуванням патерналістської свідомості та культом патрона, якому делегуються права на прийняття основоположних рішень і який несе повну відповідальність за усю спільноту і, як наслідок цього, – гострий брак особистої ініціативи в усіх сферах життєдіяльності індивіда. Для таких суспільств характерною є гіпертрофована роль основоположних традиціоналістських інститутів – громади, церкви, держави. Зрозуміло, що культурно-інституційні зміни нівелюють роль старих інститутів і, відповідно, наражаються на їх відчайдушний опір. На іншому цивілізаційному полюсі – «руський мир», який активно інструменталізує трансформаційну слабкість «європейського проекту» у своїй пропагандистській риторичі,

На Україну потужно впливають тенденції цивілізаційних трансформацій. Серед них можна виділити такі. Відбувається криза модернізації, що в умовах цивілізаційних трансформацій призводить до актуалізації архаїчних складників культури. Політико-ідеологічне оформлення архаїки нині набуває глобального характеру. Архаїка, зокрема, проявляється як опосередкована критика постмодерних тенденцій культурного розвитку. Постмодерн, як він проявляється в Західній Європі та країнах Британської Співдружності, є органічним продовженням, розвитком тих тенденцій культури та політики, які

оформились у добу Просвітництва. Відповідно, політико-ідеологічна архаїка має вістрям своєї критики не тільки Постмодерн і Модерн, а й просвітницький проект. Очевидними проявами входження архаїки до цивілізаційних трансформацій постають ідеологічні особливості, які спостерігаються в Російській Федерації, виникнення політико-мережевих структур на кшталт ІДІЛ, утвердження політичних режимів ісламсько-фундаменталістського штибу (Іран, Туреччина).

Архаїзація суспільно-політичного життя, що виникає внаслідок кризи модернізації, як правило, набуває обґрунтування й ідеологічного вираження шляхом опосередковування концепту «цивілізація». Відповідно, критика Постмодерну та Модерну має не прямий, а опосередкований характер; тобто, заперечення набуває характеру ствердження: мовляв, ми не відкидаємо Модерн, а лише утверджуємо свої цивілізаційні особливості. Таку наративну тенденцію ми спостерігаємо в Росії й інших державах, де політичні режими ґрунтуються на релігійно-фундаменталістських засадах. Отже, оскільки критика Постмодерну та Модерну витісняється з поля рефлексії, процес модернізації втрачає будь-яку цілевизначеність, по суті, стає неможливим, що, зрештою, веде до поглиблення архаїзації.

Опосередковування концепту «цивілізація» неминуче призводить до актуалізації в політиці експансіоністських тенденцій. Політичні режими країн, що охоплені архаїзацією, набувають не лише авторитарного характеру, а й трансформуються в тоталітарні. Поеднання політичного авторитаризму (з тенденцією до тоталітарності), ідеології, що обґрунтовує цивілізаційну винятковість, та експансіонізму, який є природним наслідком цивілізаційного самоусвідомлення, закономірно веде до мілітаризму та зовнішньополітичної агресії. Беручи до уваги культурні та політичні тенденції, які спостерігаються в Російській Федерації, стає очевидним, що воєнно-політична агресія Російської Федерації проти України є не випадковою, а закономірною, спричиненою кризою модернізації й актуалізацією архаїки в суспільно-політичному житті Росії.

Нині європейська культура переживає період, який можна визначити як інтенсивний Модерн (Постмодерн). Країни Євросоюзу послідовно інтегруються (хоча, звісно, стикаються з низкою істотних труднощів). Та, водночас, Європа переживає становлення регіональних ідентичностей, регіональних історичних пам'ятей і наднаціональних політичних еліт. Тобто, відбувається процес глобалізації/глокалізації. Вважається, що регіональні ідентичності та регіональні історичні пам'яті не суперечитимуть національним ідентичностям і національним історичним уявленням. По суті, відбувається формування паралельних ідентичностей – загальноєвропейської, національних і регіональних. Процес неминучий, визначений історично, усім цивілізаційним розвитком людства. Проте не варто забувати, що в кризові періоди від-

бувається редукція ціннісних систем: одні цінності відкидаються, а інші виходять на передній план як домінантні. Відповідно, можна припустити, що в кризові періоди розвитку Європи (а такі кризові періоди неминучі) неодмінно спостерігатиметься ціннісна редукція. Питання в тому, які цінності виявляться домінантними. Одне можна стверджувати з абсолютною впевненістю: домінантними виявляться найбільш міфологізовані цінності, оскільки криза змушує суб'єкта актуалізувати підсвідомі уявлення, а такими присутньо є міф.

Абсолютно очевидним є постколоніальний зміст політичного та культурного протистояння на пострадянському просторі. Нині Росія послідовно проходить усі етапи політичного та культурного розвитку Німеччини після Першої світової війни. Криза Веймарської республіки є очевидною паралеллю кризі, яку переживала Росія після розпаду СРСР. Наступне становлення нацизму в Німеччині є паралеллю до сучасного путінського режиму, альфа й омега якого – реваншизм і ксенофобія. Реваншистська політика Росії вже поставила світ на межу глобального військово-політичного конфлікту. Публіцисти, які висвітлюють російсько-українську війну, однозначно пишуть про загрозу Третньої світової війни. І пишуть про це, не вдаючись до лапок чи метафор.

Україна може стати першим простором для її розгортання. Джерелами локальної російсько-української війни є винятково ідентифікаційні уявлення й уявлення картини світу, оскільки ця війна немає жодних економічних причин, вона є зіткненням несумісних ідентифікаційних уявлень. Та картина світу й та ідентичність, які формувались у період президентства Путіна, є очевидним відображенням постколоніального синдрому. Відома метафора «фантомні болі», якою так часто користуються російські політики, політологи та публіцисти, по суті, перетворилася на ідеологічне кредо російської політики. Російська ідеологія є надзвичайно метафорично та міфологічно акцентованою. Фактично, російська політична свідомість (російська ідентичність і картина світу) виявилась у полоні історичних і політичних міфів. Передумова такої метафоризації та міфологізації російської політичної свідомості – це травматичний досвід 1991 р., а також специфіка політичної рефлексії, що відобразилась у політологічному й історичному дискурсах.

Оцінюючи наявні тенденції, можна стверджувати, що, перебуваючи в полоні історичних міфів і політичних метафор, російські політики й ідеологи ведуть Росію до ізоляціонізму, наслідком якого буде неминуче подальше протистояння між Україною та Росією. Спостерігається тенденція до оформлення цього протистояння як цивілізаційного протистояння між Росією та Євроатлантичним світом. Усі російські цивілізаційні уявлення, оформлені у вигляді євразійської доктрини, – це насамперед дискурс, який перешкоджає припиненню російсько-української війни.

Ознаки постколоніального світоуявлення й ідентичності простежуються і в Україні. Політична поведінка проросійськи орієнтованих громадян України є виявом їхньої ідентичності, притаманної їм системи цінностей і ціннісних орієнтацій, а з другого боку, результатом анемічності державної культурної, освітньої та інформаційної політики. Бо саме прорахунки в гуманітарній політиці, які були допущені в Україні, уможливили сепаратистські рухи та військову агресію Росії.

Нині, характеризуючи тенденції ідентифікаційних процесів в Україні, варто відзначити їх суперечливість. З одного боку, виразною є тенденція до набуття домінантності тими політичними і культурними уявленнями, які формально властиві моноетнічним націям: унітарна держава, єдина країна, єдина мова тощо. З другого боку, має місце збереження попередньої системи уявлень, які умовно описуються поняттям мультикультурність. Проте політика мультикультуралізму в українських умовах набула синдрому російського постколоніалізму, який проявляється домінування російської мови, пануванням в інформаційному просторі російських ЗМІ, поширенням завуальованої проімперської пропаганди. Треба зазначити, що попри очевидну кризу політики мультикультуралізму, яка спостерігається в Європі, вона навряд чи оголосить відмову від неї. Тому усі ті політичні рекомендації, котрі даються Україні європейськими експертами, залишатимуться в річищі нормативних для Європи уявлень про необхідність мультикультуралізму, який до того ж в Україні має проявитися її регіоналізацією.

Політико-культурні уявлення й ідентичності є лише смисловими конструктами та метафорами, відображеними в дискурсах. У цьому сенсі всі політико-культурні конструкти й ідентичності є абсолютно рівноцінними. Питання тільки в прагматичному оцінюванні корисності тих чи тих дискурсивних систем. Нині дискурс єдності України, культурної консолідації і зміцнення позицій української мови винятково потрібний Україні як умова її виживання в буквальному сенсі, бо альтернатива цьому дискурсу – це дискурс індиферентності та релятивізму, який об'єктивно сприяє російській реваншистській політиці.

Українське суспільство на нинішньому етапі свого розвитку не може бути органічно інтегроване ані в цивілізаційний проект «руського мира», ані в Європейське співтовариство. Це не означає, що воно перестане бути суб'єктом інтеграційного процесу. На сьогодні політична еліта країни, виконуючи план євроінтеграції, нав'язує суспільству формальні інститути, які часто вступають у гострий конфлікт з інститутами неформальними. Тобто, ті правові норми, що імплементуються у законодавство України на виконання євроінтеграційних зобов'язань (у тому числі пов'язані із забезпеченням прав сексуальних меншин), часто вступають у жорсткий конфлікт з нормами традиційної моралі. Як показує українська та російська практика, атомізація

формальних і неформальних інститутів не обов'язково призводить до руйнації системи, але однозначно робить її малоефективною. Вдаватися до традиційної української практики маніпулювання інститутами, чим зайнята нині влада, означає повністю нівелювати основну ідею євроінтеграції, яка полягає у побудові ефективної інституційної системи.

Якщо Україна піде шляхом формальної інституціоналізації норм, необхідних для реалізації євроінтеграційних заходів, то ці норми або будуть недовірливими, або у разі їх примусового дотримання можуть призвести до суспільного розчарування в Європейському проєкті. Приклади євроскептицизму сьогодні притаманні багатьом східно- та центрально- європейським країнам, виявом чого став прихід до влади у багатьох з них антиліберальних сил. Змирившись з багатьма вимогами ЄС задля власної інтеграції у нього, ці країни не витримують випробування, приміром, міграційною кризою. У разі подальшого нав'язування європейськими структурами власних стандартів політики щодо біженців можливе наростання протестних настроїв, унаслідок чого не виключений відкат цих країн не просто до реанімації, а й до посилення ролі традиціоналістських цінностей. У світовій історії багато прикладів, коли внаслідок надто швидких та неорганічних інституційних змін суспільною реакцією ставав радикальний реваншизм (наприклад, ісламська революція в Ірані). Найгіршим наслідком реваншу ультраконсервативних сил можуть стати тотальні переслідування і розправи над представниками меншин. Причому, як показує досвід окупованих територій Донецької та Луганської областей, не виключена повна зачистка представників окремих соціальних груп. Крім того, намагання імплементувати в українське правове поле європейські стандарти прав людини буде активно використовуватися російською пропагандистською машиною для компрометації як політичного керівництва України, так і обраного курсу євроінтеграції.

Найефективнішим способом інституціоналізації є гармонізація формальних і неформальних інститутів. Вона може відбуватися методами або підпорядкування одного виду інститутів іншому, або пошуку компромісної моделі взаємодії інститутів. Ефективність російської інституційної моделі «руського мира» полягає у тому, що у ній відбувається поступове підпорядкування формальних інститутів неформальним. Російська інституціональна модель все більше набуває традиціоналістського характеру, що відповідає основоположним принципам російської культури (спорідненість української та російської культур у цьому відношенні становить найбільшу небезпеку для дрейфу України у цьому цивілізаційному напрямі). У багатьох країнах Європи, особливо із сильною католицькою традицією, або нових членах ЄС відбувалося поступове, але невпинне подекуди примусове нав'язування інституційного принципу толерантності, накладання його

на неформальні інститути. Ключовим моментом тут є саме поступовість, яка з допомогою освітньо-виховних механізмів змінює усталені традиції та стереотипи. Таким чином, процес неформальних інституційних змін – складний і тривалий, його неможливо здійснити одночасно. Тому єдиною можливим варіантом інституційних трансформацій є поступова еволюційна модернізація неформальних інститутів у напрямках, визначених у процесі діалогу з основними репрезентантами традиціоналістської частини українського суспільства, в першу чергу, інтелектуальною, духовною та релігійною елітами України.

5.4. Цивілізаційний розвиток України: глобальні виклики та відповіді

Перед тим як розглянути ризики та загрози, які виникають перед «цивілізаційним розвитком» України, необхідно дуже стисло пояснити, що мається на увазі, коли застосовується цей концепт, та чим зазначений «розвиток» відрізняється від інших типів соціальної еволюції (наприклад, від економічного зростання, удосконалення механізмів управління тощо). Наприклад, усі складові соціально-політичного життя сучасного західного суспільства кардинально змінилися, але при цьому ми не можемо вважати, що всі ці зміни є розвитком власне «цивілізаційним», оскільки висхідні принципи західної цивілізації залишаються незмінними.

Інша ситуація спостерігається у суспільствах перехідного типу, де вибір напрямку подальшого розвитку маркується в термінах «цивілізаційного вибору». Цей очевидний факт підводить до висновку, що в таких суспільствах належність до «цивілізації» визначається не стільки об'єктивними параметрами соціального буття, скільки теоретичними уявленнями про такі параметри, на основі яких цивілізація «будується». Інакше кажучи, йдеться про примат цивілізаційної ідеології над цивілізаційною онтологією.

Розглядаючи особливості «цивілізаційної ідеології» (та її відмінності від об'єктивних базових цивілізаційних основ), варто проаналізувати її основну характеристику, яку ми називаємо «функцією ідентифікації». Як відомо, одним з базових інструментів ідентифікації виступає опозиція «свій/інший» (яка може набувати вигляду опозиції «свій/чужий»), що часто-густо трансформується в численні конфлікти (міжетнічні, міждержавні). Аналізуючи численні свідчення ідеологічних обґрунтувань та виправдань конфліктних сценаріїв міжнародних відносин, можна відзначити питому вагу концепту «цивілізації» в такого роду конструкціях. Ця вага «цивілізаційної риторики» є навіть більшою, ніж роль національного дискурсу та національної ідентичності (хоча цю роль також не слід применшувати).

У чому причина такої «популярності» самого терміна, який часто позбавляється необхідної конкретики та набуває рис відвертого міфу? На наш погляд, причина полягає у наступному. На відміну від національної ідентичності цивілізаційне протиставлення передбачає не просто «іншість», але іншість радикальну, відмінність, яка легко переходить до стану «свої/чужі», а потім – «свої/вороги». І в такому контексті концепт чи ідеологема цивілізації виступає інструментом перетворення інших у «чужих» або «ворожих», тобто в саму основу визначення цивілізації потенційно вводиться перспектива війни. Таким чином, як ми вже зазначали, ідеологія війни вплетена в цивілізаційну міфологію з відповідним зворотним зв'язком: «цивілізаційна ідеологія» виступає обґрунтуванням війни (хоча б потенційної та віртуальної) та реальної конфронтації і протистояння.

Повертаючись до проблеми цивілізаційної самоідентифікації України, необхідно мати на увазі такі важливі моменти. Перш за все, одна з особливостей такої самоідентифікації полягає в тому, що вона проходила під знаком «антирадянськості», сформованим українськими дисидентами. Інакше кажучи, вихід з Радянського Союзу розумівся не просто як відокремлення від імперського Центру, а як національне визволення, як певний різновид «антирадянської та антисоціалістичної революції».

У контексті сказаного можна стверджувати, що єдиною альтернативою Радянському Союзу, «совку» в широкому сенсі слова (яка включала в себе і ментальність), була «Європа» як цілісне цивілізаційне утворення, і саме тому приєднання України до європейської цивілізації стало базовою ідеологемою, яка домінувала не тільки у публічному просторі, а й увійшла до основних складових меседжей вищого українського керівництва.

Так, тема «європейського вибору» звучала у декларативних заявах усіх Президентів України за 25 років її незалежності, включаючи навіть Януковича. З різним ступенем акцентуації поряд з цивілізаційним відокремленням від Росії/СРСР серед українських керівників мало місце і підкреслення національної окремішності українців від росіян. Таке синтетичне цивілізаційно-національне відокремлення від колишньої імперії знайшло втілення у назві книги навіть у такого проросійського Президента, як Леонід Кучма («Україна – не Росія»).

Однак, незважаючи на проєвропейську ідеологію, яка була прийнята правлячою елітою та поділялася більшістю населення України, вона не мала жодного кореляту в реальних економічних та політичних практиках, залишаючись, як ми вже зазначали, на рівні чистої ідеї. Інакше кажучи, реальність перебувала у кричущій суперечності з європейськими засадничими принципами та будувалася на інерції радянської та пострадянської систем. Ми об'єднали ці дві системи, ґрунтуючись на теорії сучасного російського теоретика С. Кордонського [15], згідно з якою різниця між

радянським соціалізмом та пострадянським «капіталізмом», між радянським тоталітаризмом та пострадянською «демократією» є різницею більше на ідеологічному рівні, ніж на рівні конкретних практик. На цьому ж рівні перебуває певне ядро, яке залишається незмінним крізь нашарування своїх історичних модифікацій.

Характеристиками цього ядра є:

1. Ресурсний тип економіки, який передбачає контроль за розподілом ресурсу та не має нічого спільного з капіталістичним товарним виробництвом. За цих умов ринкові відносини мають у край обмежений характер та «вбудовані» в державне розподільче врегулювання. Так званий «олігархат» є породженням економічних відносин «розподілу ресурсів».

2. Наявність державного «Центру» з розподілу «ресурсу» та ієрархії владних відносин, яка дістала більш відому назву «вертикаль влади». Зазначений тип владних відносин має такі наслідки: а) ієрархічна модель влади передбачає відсутність феномену права як регулятора економічних, соціальних і політичних відносин, притаманного ринковим економічним відносинам; замість права та принципу рівності (який є синонімом права), в таких типах суспільств має місце принцип феодалної ієрархії та системи привілеїв згідно з місцем у владній вертикалі; б) імітативність демократії як уособлення принципів права та принципів рівності у суто політичній площині та тенденція до формування авторитарних режимів. На відміну від радянського типу тоталітаризму чи авторитаризму, зазначені типи політичного режиму дістали влучну назву «конкурентного авторитаризму», де демократія виступає легітимацією конкурентності різних олігархічно-владних угруповань [15].

Усі зазначені характеристики утворюють цілісну Систему, яка є принципово інакшою, ніж типові суспільства європейської (та взагалі західної) цивілізації. Цю систему вкрай важко модернізувати та реформувати, оскільки будь-які реформи не заторкують її глибинне ядро, яке має велику силу самовідтворення та яке відновлює себе після всіх перебудов і революцій, саме вона утворює ту реальність, яка є найголовнішою перепорою європейського проекту України.

Отже, ми з'ясували, що в Україні спостерігається величезний розрив між принципово несвропейською реальністю та європейською цивілізаційною ідеологією та європейською цивілізаційною ідентичністю. Такими є основні ознаки цивілізаційної розколотості України, і саме вони можуть допомогти нам виявити основні ризики та загрози «українській цивілізації», оскільки поглиблення кожної з зазначених ознак означає гальмування як проекту формування української національної спільноти, так і європейської цивілізаційної ідентичності, яка корелює з цим проектом. У загальному вигляді ці ризики можна сформулювати таким чином: а) закріплення анти-

європейської олігархічної економіко-політичної Системи та побудова напівавторитарного режиму під пропагандистським камуфляжем реформ; б) активізація проросійських політичних еліт, ідеологів дружби з Росією та повернення цивілізаційного вектора в бік російського «євразійства», в) інертність населення до зазначених цивілізаційних питань унаслідок обвального погіршення його матеріального стану та зосередженості на елементарному виживанні.

На європейському шляху Україні неминуче доведеться долати проект «руського мира» як альтернативу її вибору. На перший погляд, агресія Росії проти України, її військові злочини проти українських військових (Ілльвайськ) та мирного населення повинні були остаточно поховати концепт «руського мира», складовими якого у «сухому залишку» виступають: а) ідея «слов'янських народів-братів» (Київ – «мать городов русских»), б) підсилена попередня теза про те, що «українці та росіяни – один народ», а «галичани» – його «ополячені вороги», які говорять спотвореною мовою та які за своєю ментальністю є «фашистами-бандерівцями», в) українці та росіяни мають спільну історію та спільні духовні цінності, г) українці та росіяни утворюють єдину цивілізацію, альтернативну ворожому Заходу, США та НАТО.

Повертаючись до проблеми цивілізаційної ідентичності, можна зазначити, що прийняття ідеї слов'янської ідентичності, ностальгія за Радянським Союзом, сприйняття української культури як провінційної та меншовартісної, порівняно з російською культурою, – все це створює базу для успіху ідеї «руського мира». Саме на таку цільову аудиторію розрахована російська пропаганда та інформаційна війна, яка є частиною агресії проти України. І така аудиторія є досить великою (враховуючи, що її вікову основу становлять люди пенсійного віку, які жили за часів СРСР). Однак більш розгорнуто це можна продемонструвати на прикладі соціопитувань та порівняльного аналізу їх результатів в останній період правління В. Януковича та після російської агресії в Україні.

Так, згідно з опитуванням 21 серпня 2013 р. , проведеним фондом «Демократичні ініціативи» та Центром Разумкова, значна частина населення (40,5 відсотка) вважала, що було б краще, коли б усе залишалося так, як було в СРСР до 1985 р. . З цим висловили незгоду 39 відсотків, а 20 відсотків не визначилися. Далі в цьому дослідженні було зафіксовано регіональний розподіл прорадянських уподобань. І, як і очікувалося, найбільшу ностальгію відчують мешканці Сходу (56%), Центру (42%) та Півдня (35%), найменшу – Заходу (23%). Також очікуваними виявилися і преференції за віковою ознакою: відсоток людей, які відчують зазначену ностальгію, становить 67% у осіб, старших за 60 років, у людей за віком 50–59 років, які відчували таку ностальгію, такий відсоток становить уже 51%, а у молоді до 30 років – 14,5%. Важливим показником появи такої ностальгії є матеріальний стан

людини. Наприклад, серед тих, кому ледь вистачає засобів на харчування, відсоток бажання повернутися у радянські часи становить 57%, а у досить забезпечених – 24%.

Крім ностальгії, як різновиду соціальної емоції, є дуже важливий показник, який, по суті своїй, є ідентифікаційним. Йдеться про «конфлікт ідентичностей», тобто про ідентичність радянську (на рівні держави Радянський Союз) або ідентичність українську (ідентифікація з незалежною Україною). Так, згідно з опитуванням досить велика частка населення України відчувала свою більшу близькість до Радянського Союзу, ніж до нової української державності (34,6%). Зайве нагадувати, що така ідентифікація була поширена на Сході (48%), Центрі (34%) та Півдні (32%). Найменший відсоток «радянських людей» був зафіксований на Заході (17%).

Як і у випадку з емоційним переживанням ностальгії, ідентифікація з Радянським Союзом за віковими характеристиками розподілилася таким чином: 59% у громадян, старших 60 років, 44% у людей віком 40–49 років, та тільки 10% у молоді до 30 років. Рівень матеріальної забезпеченості вплинув на радянську ідентифікацію подібним чином. 51% українських бідних людей ототожнював себе з Радянським Союзом, а серед порівняно забезпечених – лише 19%. Такі були дані 2013 р., отримані саме напередодні Майдану. Соціологічні дослідження після падіння режиму В. Януковича зафіксували поступове зменшення негативного ставлення до розпаду Радянського Союзу. Якщо у 1991 р. про цей розпад жалкувала третина мешканців України (31%) та більше половини не відчували таких емоцій (56%), то з кожним роком кількість людей, які засуджували крах Радянської імперії, зменшувалася.

Нібито зменшувалася, оскільки вже у 2010 р. такий відсоток становив 46%. У 2013 р. він дорівнював цифрі 41, у 2014 р. – 33, а у 2015 р. – 31 відсоток (дані опитування соціологічної групи «Рейтинг»). Однак, якщо уважно придивитися до наведеної динаміки, то вона може здатися досить тривожною. У 2010 р. ми бачимо набагато вищий відсоток громадян, які жалкували за розпадом СРСР (46% проти 31%). Той факт, що у 2015 р. відсоток «ностальгуючих» став дорівнювати рівню 1991 р. (тобто вже після року російської агресії), – тривожний показник. Оскільки, як ми вже зазначали, саме такі люди є цільовою аудиторією російської пропаганди та інформаційної війни, потенційними особами, які ідентифікують себе з «руським миром».

А тепер повернемося до показників відносин українців до Росії та використаємо дані досліджень КМІСу. У травні 2016 р. вони були такими: думки українців стосовно Росії поділилися навпіл, 42% ставилися «добре», а 43% – «погано». (У розпал війни з Росією такі показники є дуже тривожним сигналом, оскільки демонструють як недоопрацювання української влади в пропагандистській площині, глибинну індіферентність великої частини

населення України та їх потенційну готовність відчутися частиною російської спільноти). При цьому до росіян позитивно ставляться 67 відсотків (незважаючи на їх злочини на території України), а до російського керівництва позитивне ставлення відчувають тільки 8 відсотків. Останній показник демонструє той факт, що кількість людей, які будуть волати «Путін – введи війська!», є порівняно невеликим, однак наявність загального «позитивного фону» свідчить про небезпеку ефективності більш м'яких стратегій маніпулювання масовою свідомістю українського населення в плані блокування формування української ідентичності та поступового виховання ідентичності російської чи радянської.

Головний з висновків, яких можна дійти на основі цих даних, полягає в тому, що наявність великого відсотка людей, які відчувають ностальгію за Радянським Союзом, переживають з приводу розпаду СРСР, та людей, які позитивно ставляться до Росії, незважаючи на факт війни з нею, свідчить, що цей великий анклав становить серйозну загрозу для формування повноцінної національної ідентичності в Україні та її цивілізаційному оновленню згідно з європейським вибором.

Ситуація фактичної війни з Росією, яка виникла після анексії Криму та вторгненням російських військових частин на Донбас, актуалізувала нові виклики та ризики, які до цих подій перебували у латентному стані. Йдеться про ризики втрати суверенітету над своєю територією (втрати часткової чи навіть повної), що означало би зведення України до статусу «квазідержави» чи статусу «failed-state». А така негативна трансформація відкидала б на багато десятиліть можливість сформувати в Україні повноцінну «національну державу» та реалізацію європейського цивілізаційного проекту з потенційним входженням у Євросоюз.

Повертаючись до сьогоденних українських реалій, необхідно зазначити, що неповний суверенітет держави над власною територією є вже реальністю, який зафіксували класики сучасної геополітики та геостратегії. Ця десуверенізація виявила себе не тільки у факті втрати частини українських територій (Крим та частина Донбасу), але і у нав'язуванні ззовні федералістського, а по суті, конфедералістського сценарію державного устрою, який посилює автономію квазідержавних утворень у вигляді «ДНР/ЛНР» та втрату можливостей управління з боку Центру.

Як зазначала більшість експертів, запровадження такого сценарію у життя означало б посилення десуверенізації України та збільшення можливостей безпосереднього впливу на її зовнішню та внутрішню політику з боку Росії. На жаль, зазначена традиція такого позиціонування продовжилася і в сучасній ситуації, зокрема, в оцінках американських політиків найвищого рівня російсько-українського конфлікту та можливих перспектив його розв'язання. Так, відомий у минулому політик, старійшина американської

дипломатії, колишній держсекретар США Г. Кіссінджер після однієї зі своїх зустрічей з Путіним заявив буквально так: «Захід повинен зрозуміти, що для Росії Україна ніколи не стане звичайною іноземною державою».

Повторюємо, що, враховуючи таку міру цинізму цього політика в аналізі російсько-українського конфлікту, його фактичне заперечення права України як слабкої держави, порівняно з Росією, на реальний державний суверенітет і його підтримку та виправдання де-факто політики Росії як сильної та в недалекому минулому «великої» держави, можна зрозуміти його наступну «рекомендацію» щодо подальшого геополітичного позиціонування України: «Україну потрібно вбудувати в структуру європейської та міжнародної архітектури безпеки так, щоб вона слугувала мостом між Росією та Заходом, а не форпостом однієї зі сторін».

Висловлювання попереднього президента США Б. Обама стосовно України за своїм фактичним змістом мало чим відрізняються від висловлювань попередників. В одному зі своїх інтерв'ю він висловив упевненість у тому, що Україна належить ключовим російським, а не американським інтересам. Така прихована «адвокатура диявола» міститься у наступному вислові цього інтерв'ю, яке викликало скандал у самих Сполучених Штатах: «Путін діяв в Україні у відповідь на те, що країна-сателіт майже вислизнула з його рук, він імпровізував певним чином, щоб зберегти свій контроль. Він зробив те ж саме, що і у Сирії, надмірними засобами для блага своєї власної країни» [16].

Однак зазначена десуверенізація виявляє себе не тільки в російському факторі, а має системний характер. Наприклад, широкого розголосу в українському суспільстві викликали вимоги очільників Євросоюзу (передусім ідеться про Ф. Олланда та А. Меркель) до української влади щодо внесення негайних змін до Конституції. Такий тиск можна оцінити не інакше, як втручання у внутрішні справи України, оскільки Конституція є символом державної незалежності та автономії, а внесення змін до неї виступає виключно прерогативою громадян держави.

Другим прикладом «зовнішнього управління» Україною виступає втручання не тільки в її конституційний процес з боку зовнішніх акторів (Росія, ЄС, США), але й у діяльність уряду, де «колективний Захід» бере на себе функцію контролера та коментує відставки/призначення, даючи при цьому поради, які нерідко набувають характеру імперативів. Таку ситуацію неможливо навіть уявити стосовно будь-якої пострадянської країни, однак вона стає можливою з причин функції «геополітичного центру» або «геополітичного плацдарму», роль якого виконує Україна на геополітичних розкладах, що посилює ефект її «десуверенізації».

Однією з потенційних небезпек поглиблення такого процесу є можливість посилення територіальних претензій до України у разі її прогресуючої слабкості та неможливості здійснювати суверенітет на всій території

країни. Про цю небезпеку вказував колишній голова зовнішньої розвідки Маломуж ще у 2014 р., маючи на увазі, що втрата Криму та десуверенізація частини Донбасу може спричинити дію «принципу доміно». Коментуючи цю небезпеку, він натякав на низку країн, які можуть у будь-який момент заявити про свої територіальні претензії до України. Хоча він і не назвав ці країни, відомо, що, крім Росії, ними можуть бути Угорщина, Румунія та Польща. За деякими даними, такі претензії вже озвучені всіма згаданими країнами, тобто, передусім, Угорщиною (її президентом В. Орбаном) та частково Румунією та Польщею. І хоча при більш близькому розгляді ця інформація виявилася «фейком», виробленим у російських мас-медіа за рецептами геббельсівської пропаганди, ми не можемо скидати з рахунків можливість територіальних претензій до України з боку найближчих сусідів за умов, якщо зазначена «десуверенізація» набуде обвального характеру.

Підводячи підсумки нашого аналізу основних викликів та ризиків європейському цивілізаційному проекту в Україні, зафіксуємо, що всі ці ризики проходять по лінії формування «національної держави», яка виступає підґрунтям подальшої еволюції як держави європейського типу. Ці виклики та ризики мають такий узагальнений вигляд:

а) продовження функціонування економіко-політичної пострадянської моделі (ресурсна модель розподілу та напівавторитарний політичний устрій), який вичерпав свій економічний потенціал (економічна криза, зростаюча бідність населення) та політичні можливості (високий відсоток недовіри до влади), що у сукупності збільшують небезпеку тотального колапсу Системи;

б) наявність великого відсотка населення з радянською ідентичністю та симпатиків Росії, які блокують зусилля національної консолідації на основі ідеї державної незалежності та європейської цивілізаційної ідентичності, виступають резервом євразійської ідентичності та належності до «руського мира»;

в) втрата частини українських територій та ризики подальшої десуверенізації; за наявних умов навіть часткова десуверенізація, пріоритет «зовнішнього управління» означатиме втрату історичної суб'єктності та на довгий час закриватиме європейський цивілізаційний проект для України.

Найбільша небезпека полягає у синхронізації загроз або у тій ситуації, коли зазначені загрози спрацюють в унісон та набудуть системного характеру (економічний колапс, політична криза, геополітичне загострення). Всі верстви української влади повинні усвідомлювати рівень зазначених ризиків національній безпеці України та докладати зусиль для їх подолання.

Зміна цивілізаційної парадигми національного розвитку неминуче призведе до ряду складних суспільних проблем. Найперша з них – психо-

логічна адаптація призвичаєного до патерналістських відносин населення до деліберативної демократії, яка передбачає його рівноправний діалог з владою. «Новий дух капіталізму», який включає корпоративно-соціальну відповідальність бізнесу, має певною мірою полегшити адаптацію громадян до ринкових умов, але аж ніяк не увільнить їх від відповідальності за своє життя і майбутнє. Труднощі у вирішенні проблеми полягатимуть у тому, що для більшості населення євроатлантична цивілізація асоціюється з матеріальним добробутом, а не з цінностями свободи у її різноманітних проявах.

Інша проблема – узгодження національної специфіки життєвого укладу із загальною нівелюючою тенденцією, породженою глобалізацією, співіснування різних ціннісно-нормативних утворень, що підважує основні норми й цінності суспільства взагалі, а отже, й соціальну і системну інтеграції суспільства. Зокрема, виникає питання про термін, потрібний для того, щоб населення перейшло від ліберальної демократії (делегування владних функцій через вибори) до деліберативної (особистої участі в обговоренні проектів рішень).

Проблема переходу до деліберативної демократії пов'язана з ще однією проблемою – проблемою загальної культури суспільства та її політичного варіанта, насамперед утвердження норм толерантності, дискурсивної справедливості, взаємоповаги.

Проблемним для суспільної психології буде і звільнення від звички до «кризового» сприйняття світу, яке є відображенням консервативної схильності до збереження узвичаєного життєвого укладу, запобігання такій рефлексії «кризової» свідомості, як архаїзація життєвого укладу.

Складною проблемою для України може стати її адаптація до європейської тенденції, глокалізації і регіоналізації в той момент, коли національна самоідентифікація країни потребує територіальної, мовної, політичної згуртованості. Аналогічним чином виникатимуть труднощі із політикою мультикультуралізму, яка також може гальмувати формування національної ідентичності.

Орієнтація на європейський цивілізаційний простір може на практиці перетворитися на формальну інституціоналізацію європейських норм і цінностей, що може викликати розчарування і у самому курсі на європеїзацію країни. Запобіжником такому розчаруванню має виступити гармонізація формальних і неформальних інститутів або у вигляді ієрархічного підпорядкування одного виду інститутів іншому, або у вигляді компромісної моделі взаємодії інститутів.

Інша небезпека – відсутність кореляту між проєвропейською риторикою влади і всього правлячого класу та реальними економічними й політичними практиками, збереження інерції радянської та пострадянської систем, що, у свою чергу, породжує такі виклики, як продовження функціонування

економіко-політичної пострадянської моделі (ресурсна модель розподілу та напівавторитарний політичний устрій), наявність великого відсотка населення з радянською ідентичністю та симпатиків сучасного російського політичного режиму, нерозвиненість внаслідок цього «української національної ідеї» та європейської цивілізаційної ідентичності, небезпека десуверенізації держави.

Попри названі проблеми і навіть їх синхронізацію Україна має стати на шлях європеїзації заради національної безпеки і створення умов для наступних поколінь. Всі верстви української влади повинні усвідомлювати рівень тих значно більших ризиків, які очікують Україну в разі консервації її лімітрофного становища, а тим більше її повернення під російське домінування.

Список використаних джерел

1. Україна – Росія: діалог під час конфлікту / упорядник О. Білий. – К. : «Агентство Україна», Міжнародний фонд «Відродження», 2015. – 110 с.
2. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012. – 660 с.
3. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – 653 с.
4. Бюлер Д. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу / Д. Бюлер; [переклад з німецької, післямова, примітки А. Єрмоленка]. – К. : Стилос, 2014. – 157 с.
5. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу // Офіційний вісник Європейського Союзу. 30.03.2010. 2010 (2010 / С 83/01). – 403 с.
6. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. – К. : Центр Разумкова, 2016. – 97 с.
7. Yermolenko V. Sie glauben an Europa, aber nicht an seine Regeln [Електронний ресурс] / V. Yermolenko // Süddeutsche Zeitung. – 2014. – 12 Mai. – Режим доступу: <http://www.sueddeutsche.de/politik/interview-ueber-junge-ukrainer-sie-glauben-an-europa-aber-nicht-an-seine-regeln-1.1953967>.
8. Küng H. Weltethos für Weltpolitik und Weltwirtschaft / H. Küng. – München, Zürich: Piper, 1997. – 397 S.
9. Böhler D. Reconstructive Pragmatik. Von der Bewusstseins Philosophie zur Kommunikationsreflexion: Neubegründung der praktischen Wissenschaften und Philosophie / D. Böhler. – Frankfurt a. M.: 1985. – 484 S.
10. Проект Закону про прокуратуру [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48935.

11. Щодо Закону України «Про очищення Влади» (Закону «Про Люстрацію») [Електронний ресурс]: Остаточний висновок Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) від 19 червня 2015 року // Верховний Суд України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3).

12. Щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя [Електронний ресурс]: Проміжний висновок Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) від 24 липня 2015 року // Верховний Суд України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3).

13. Медведчук предложил программу выхода из кризиса // Экономические известия. – 3 марта 2014 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/177-medvedchuk-predlozhit-programmu-vyhoda-iz-krizisa.

14. Котигоренко В. Чи можливе життя поза Мінськом? [Електронний ресурс] / В. Котигоренко // Дзеркало тижня. – 24 червня 2016 року. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/chi-mozhlive-zhittya-poza-minskom-.html>.

15. Кордонский С. Ресурсное государство / С. Кордонский. – М.: Регнум, 2007. – 108 с.

16. Україна завжди буде вразливою до військового домінування РФ, що б ми не робили, – Обама. iPress.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipress.ua/news/ukraina_zavzhdy_bude_vrazlyvoyu_do_viyskovogo_dominuvannya_rf_shcho_b_my_ne_robyly__obama_157526.html.

ВИСНОВКИ

Україна є країною, що знаходиться на межі двох цивілізацій – євроатлантичної та євразійської. Елементи кожної із цих цивілізацій є складовими українського суспільства і вони по-різному проявляються у різних регіонах країни.

З огляду на це, населенню України притаманна цивілізаційна двовекторність. Вона виявляється у суперечливих соціокультурних цінностях як на індивідуальному, так і соціогруповому та регіональному рівнях, що створює внутрішню напругу у суспільстві.

Соціальна структура українського суспільства переживає період системної трансформації. Її характеризують плинність та нестабільність. На цей історичний момент досить чітко викристалізувався лише поділ суспільства на невеличку групу багатіїв-олігархів і переважну більшість бідного населення з невеликою і маловпливовою групою середнього класу між ними.

Суттєві зміни відбуваються в системі державних і суспільних інститутів. З'явилася низка соціальних інститутів, які регулюють відносини у сфері приватної власності. Проте їх діяльність є недостатньо прозорою, ефективною, а тому породжує недовіру з боку населення. В останні роки відбулася помітна деформація багатьох державних інститутів, що призвело до їх послаблення, а отже, до зниження рівня захищеності громадян.

Межове положення країни у цивілізаційному просторі породжує стан, який ззовні може бути витлумачений або як міст між цивілізаціями, або як лінія розлому цивілізацій. Внутрішні ж інтереси суспільства та національні інтереси держави вимагають зовсім по-іншому тлумачити позицію України, а саме – *як суперечливу цілісність, що інтегрується у неподільну державну єдність*.

Для реалізації останньої моделі слід створити такі внутрішні умови, які будуть максимально сприяти тенденціям консолідації суспільства. Це опора на спільні для всіх регіонів культурні цінності, що сформувалися віками, взаємоповага, взаємодовіра і взаємна толерантність між представниками усіх регіонів, взаємне визнання кожною із частин соціуму своєрідності (мова, традиції, історія) та рівноправності інших, неприпустимість звеличення однієї із частин, постійний діалог між всіма елементами суспільства. Зовнішніми умовами, до яких повинна прагнути країна, виходячи з інтересів суспільства як цілісного державного утворення, мають бути власний цивілізаційний вибір, активне економічне і культурне співробітництво, демонстрація культури миру у системі міжнародних відносин.

Полікультурність України, зумовлена її межовим положенням, не може вважатися нездоланною перешкодою для зміни її цивілізаційної парадигми. Цивілізаційне оновлення країни впливає із її загальнонаціональної мети, якою є досягнення конкурентоспроможної економіки, організація суспільного життя на основі гуманістичних принципів і цінностей. Цивілізаційним вибором визначатиметься також сама можливість самозбереження України як суверенної держави.

Україна має необхідні передумови для переходу до того цивілізаційного середовища, якому притаманне облаштування державного устрою на засадах відкритого доступу громадян до всіх видів ресурсів. Протягом усього попереднього історичного етапу свого розвитку вона виявляла більшу схильність до західних цивілізаційних цінностей і попри усі кризові прояви переходу до відкритого суспільства з конкурентними ринковими відносинами саме з такою суспільною організацією пов'язує свій шанс на соціально-економічний прорив, уникаючи спокус авторитарного управління суспільними справами за азійськими чи російською моделями, заснованими на стримуванні демократичних прагнень населення. Піддавшись таким спокусам, Україна може відразу бути поглиненою політичним та економічним домінуванням Російської Федерації, яка не може вважатися зразком прогресивного політичного, соціального та економічного розвитку.

Визначення європейського цивілізаційного вектора пріоритетом стратегічного розвитку надає можливість Україні розраховувати на потужну зовнішню підтримку власним зусиллям у розв'язанні таких невідкладних проблем, як формування у суспільстві, особливо у внутрішньополітичних стосунках, атмосфери довіри, усунення нерівності громадян у стартових життєвих можливостях, посилення впливу населення на публічну політику засобами розгортання і поглиблення громадського і державного контролю за її перебігом.

Європейський цивілізаційний зразок привабливий для українського народу з погляду збереження екологічного середовища свого буття, зважаючи на високе технологічне навантаження на нього національного господарства. У кооперації з європейськими структурами та орієнтуючись на європейські технології та ресурси Україна буде спроможною організувати належний моніторинг екологічної ситуації, розробити і запровадити методику примушування до норм екологічної культури, проводити диверсифікацію джерел, форм та методів інвестиційного забезпечення реалізації природоохоронних проєктів, вдосконалити природоохоронне законодавство, зробити його ефективним стимулом модернізації та реконструкції промислових підприємств та комунальних мереж за критеріями екологічної безпеки.

Асоційована з європейським економічним простором, економіка України зможе набути значно динамічнішої інноваційної спрямованості, здій-

снити кроки у напрямі реалізації необхідних структурних галузевих змін технологічної модернізації виробництва, усунути невідповідність між проголошеними цілями інноваційної політики і фактичними кроками у цій сфері, створити, нарешті, необхідну матеріальну базу соціального і культурного прогресу.

Зосередившись на євроатлантичному цивілізаційному векторі, Україна зможе позбутися рис маргінальної суміжної цивілізації, конфліктного потенціалу культурного і релігійного еклектизму, зміцнити національну ідентичність, надати їй чітких рис, що має бути втілено у реалізацію відповідного цивілізаційного проекту.

Цивілізаційний проект України – це проект демократичного, відкритого суспільства, що має на меті гідну самореалізацію людини, яка є не просто її метою, його ідеологічним гаслом чи навіть методологічним вектором, вона повинна бути практикою цивілізаційного проекту.

Цивілізаційний проект України передбачає здійснення модернізації за допомогою реформ не тільки у сфері виробництва і розподілу благ, але й зачіпає також глибокі механізми суспільного життя, що торкаються взаємодії людини і суспільства, створює систему відкритого типу, спроможну до саморегуляції, побудовану на глибинних засадах гуманістичного самоуправління.

Основним завданням, що стоїть перед Українською державою та українським суспільством, є максимальне забезпечення умов для захисту і розвитку *кращих здібностей кожного члена суспільства*. Гуманістична спрямованість реформування суспільства вимагає зосередження його зусиль на декількох основних напрямках у сфері: *політики, економіки та духовної культури*, що, відповідно, виявляється в цінностях *свободи, справедливості і партнерства*.

Не приймаючи патерналістських методів захисту особистості, не втручаючись у сферу приватного, проект виходить із потреб індивіда в консолідації співгромадян перед обличчям великих соціальних завдань та можливих *небезпек соціального та природного характеру*. Усі заходи щодо гарантування безпеки кожного члена суспільства мають бути орієнтовані на забезпечення свободи як однієї з вищих цінностей людства, на захист якої спрямована низка міжнародних і національних актів та інституцій.

Виходячи з цих загальних положень, реформаторська діяльність уряду та громадянського суспільства України має бути спрямована, *по-перше*, в галузі політики – на розвиток і зміцнення засад парламентської демократії; *по-друге*, в галузі економіки – на боротьбу з бідністю; *по-третє*, в галузі духовної культури – поєднувати опору на традиції з новаторськими досягненнями в усіх сферах життєдіяльності людини. Не претендуючи на керівництво культурними процесами в Україні, держава має здійснювати підтримку перспективних напрямів, які збагачують скарбницю національної духовності.

Подолання *бідності* становить центральне економічне і соціальне завдання, воно найбільш трудомістке і потребує значних ресурсів. Найнебезпечніша тут та обставина, що найбільшим тягарем загальна бідність лягає на *середній клас*, тоді як саме середній клас є тією соціальною силою, яка здатна витягнути Україну із затяжної економічної кризи, посиленої війною.

Лише середній клас здатний стати реальним суб'єктом інноваційно-мережевої наукоємної економіки, принципово змінивши внутрішнє і зовнішнє становище України. Неприпустимо розв'язувати будь-які проблеми держави, в тому числі і *проблему бідності*, за рахунок «розкуркулення» середнього класу. Ставка на середній клас є ставкою *на майбутнє*, оскільки економічна рівновага у суспільстві вимагає, щоб розвиток економіки відбувався насамперед на основі розвитку внутрішнього ринку, який і забезпечує середній клас.

Слід також не допустити занепаду наукоємного промислового сектору, особливо оборонного; потрібні будуть великі, можливо, економічно не вигідні сьогодні і необхідні в майбутньому проекти. Стратегія економічного розвитку України повинна переглядатися і корегуватися науковцями у формі, яку підкаже життя; важливо, щоб корекція була стабільною. Ефективна і ділова робота можлива там, де немає монополій.

Результатом реформування всіх сторін суспільного життя має бути новий характер взаємовідносин людей як у процесі праці, так й у взаємовідносинах із *довкіллям*. Ділові стосунки мають здійснюватися на засадах партнерства, що вимагає від партнерів високого рівня *довіри і відповідальності*. Тільки на таких засадах можливий розвиток економіки, спроможної до втілення *інноваційних методів роботи*.

Суспільство партнерства – це суспільство взаємодії соціальних груп, народу і влади на основі *спільних цінностей*, які актуалізуються національною інтелектуальною елітою. Це суспільство партнерства політичних партій та груп, для яких гідне майбутнє країни є важливішим за корпоративні інтереси і які, відповідно, здатні до консенсусу. Це означає відповідальність правлячого класу і відкритість влади, здатної до творчого діалогу між політичною та інтелектуальною елітами.

Цивілізаційний проект України має бути *не проектом регіональної цивілізації буфера* між Заходом та Сходом, а проектом цивілізації гуманістичних інновацій – проектом *гідної самореалізації людини*. Його гаслом повинно стати: «гідна самореалізація людини – сильна країна». Втілення такого проекту в життя у науково обгрунтованому вигляді – фундаментальна умова гарантування національної безпеки і самого існування України як незалежної держави.

Для цього потрібно зробити національним пріоритетом розвиток не правоохоронних чи контролюючих органів, а освіту і науку. Життєво необхідним є їх органічне, а не формальне поєднання й принципова зміна обсягів їх державного фінансування. Не гаючи часу, слід впровадити систему дієвих

стимулів для підтримки креативних студентів, викладачів, науковців. Необхідно зупинити масовий відтік талановитих студентів і науковців за кордон, слід, нарешті, зрозуміти, що така деінтелектуалізація України – стратегічна загроза національній безпеці.

У своєму цивілізаційному проекті Україна повинна виступати як *інноваційно-інформаційне суспільство*. Сучасна цивілізація є наукоємною, потребує постійних інновацій, тому слід усвідомлювати, що креативна особистість є головною цінністю сучасного суспільства.

Специфікою цивілізаційного проекту саме України у цій царині можуть бути гуманітарні й соціокультурні інформаційні технології, в яких відбуваються як трансформації освіти і культури, так і людини в освіті та культурі. Здійснення таких технологій передбачає інноваційні підходи у розробці й використанні штучного інтелекту.

Цивілізаційний проект України передусім передбачає надання рівних умов для набуття освіти та справедливої й ефективної дію «соціальних ліфтів». Для цього треба мати відповідну атмосферу у суспільстві, що актуалізує духовно-культурний вимір цивілізаційного проекту України, який має відповідати архетипам культури й ментальним особливостям людей, що в ній живуть.

Україна відбулася як незалежна держава, як суб'єкт європейської і світової політики, і потрібно зрозуміти: куди ми ідемо, хто наші партнери і хто, м'яко кажучи, – наші конкуренти. Але вивчаючи українську ситуацію, зарубіжний досвід, ми повинні усвідомлювати, що доля України у руках влади і народу.

Треба перестати шукати чужих людей, які прийдуть і усе зроблять за нас. Ніхто за українців не виграє війну, не поборе всеосяжну корупцію і розкрадання ресурсів країни, не проведе економічну, політичну і судову реформи, не очистить регіони від сміттєзвалищ. Це має зробити чесна влада і народ. Чесну владу не знайдеш на стороні, а весь народ не відправиш за кордон. Весь час просити допомогу за кордоном, щоб її розкрати, проїсти, – це повний глухий кут.

Підписавши Угоду про асоціацію, сучасна влада брала великі зобов'язання перед ЄС і своїми громадянами: позбавити недоторканності суддів і народних депутатів, прийняти новий виборчий закон європейського зразка, підняти життєвий рівень населення, викоренити корупцію тощо. На жаль, із цього майже ще нічого не виконано.

Зате вже нова корупція в новій владі розвивається широким фронтом. За повідомленням Генеральної Прокуратури України і депутати, і голови обласних адміністрацій, судді, прокурори, чиновники незаконно збагачуються, беруть хабарі. Соціальна напруга зростає, в країні панує атмосфера недовіри до нової влади. Це говорить про те, що соціальний договір

між населенням і владою, який буцімто існував після Революції Гідності, розірвано. А це веде до нових соціальних потрясінь.

Реальна ситуація навколо України серйозно змінюється. З одного боку, зростає агресія і зовнішньополітична активність Росії, метою якої є інтеграція України в «русский мир» або встановлення тотального контролю над її ресурсами. З іншого – згасає інтерес до України з боку ЄС і США, оскільки вони вже не вірять нашим модерністським обіцянкам, утопічним прожектам, а більше зосереджуються на власних національних інтересах. Тому необхідно здійснювати наукове політичне прогнозування майбутнього України у новій міжнародній реальності.

Для набуття повноцінної суб'єктності Україні необхідно розв'язати проблему цивілізаційного протистояння із сучасною Росією. Важливо усвідомлювати, що протистояння України з Росією уособлює протистояння Росії з Європою, в якому Україна виступає суб'єктом-частиною Європи. Між тим російський політикум і значна частина його електорату сприймає Україну не як суб'єкта, що створює *власний* цивілізаційний проект, а як частину свого *«московсько-православного цивілізаційного проекту»*, який є чужим і значною мірою ворожим для Української держави. Саме тому таке протистояння сприймається в Росії не як протистояння *інтересів*, а як протистояння *цінностей*.

Цивілізаційний розвиток України повинен бути відповіддю на виклики часу. Проте відповідати слід не лише на виклики всередині країни і навіть не лише на виклики країні ззовні. Цивілізаційний проект України повинен стати відповіддю на нові *глобальні виклики*, які постають уже *викликами людської природи*. Тоді цей цивілізаційний проект буде підтриманий світом.

По-перше, це *виклик неототалітаризму*, або *неототалітарний виклик*. Цей виклик спричинюється, передусім, новітнім міжнародним тероризмом і, відповідно, означає появу новітнього тоталітаризму або неототалітаризму. Важливо усвідомити, що цей виклик породжується терористичними загрозами і, одночасно, породжує їх.

На початку XXI століття маємо виражену проблему відновлення тоталітарних тенденцій у суспільному житті, які приховані за зовнішніми ознаками демократії. Це зумовлено як екологічними небезпеками, так і небезпеками світового тероризму, який є результатом зіткнення культур і цивілізацій в умовах економічної й політичної глобалізації. Неототалітаризм значною мірою породжується і конкуренцією різних проектів глобалізації, представлених, наприклад, США, Росією, Китаєм та ін.

Неототалітаризм – це, перш за все, тоталітаризм епохи *гібридних війн, екранної культури і екранного способу життя*. На відміну від посттоталітаризму, неототалітаризм використовує ресурси інформаційно-мережевого суспільства, особливо екранної культури – телебачення та Інтернету, де

відбуваються різноманітні дискусії, які належним чином модеруються. Неототалітаризм – це тоталітаризм, в якому пряма пропаганда доповнюється *технологіями ідеологічно заангажованих модерацій стихійних або спровокованих дискусій* – передусім у соціальних мережах Інтернету.

По-друге, це *виклик гендерних інновацій*. Це виклик гендерною рівністю та свободою вибору гендерної й сексуальної ідентичності. Практика гендерної рівності для багатьох країн, що століттями перебували у патріархальному бутті, стає приховано деструктивною – аж до гальмування народжуваності та демографічної кризи. З іншого боку, маємо низку інновацій в організації сексуального життя. У західному світі, передусім у світі протестантської моралі, все більш звичними стають одностатеві шлюби і навіть виховання дітей у таких шлюбах, що робить їх одностатевими сім'ями. Різноманітні статеві перверсії, які століттями вважалися аморальними, починають сприйматися лише як девіації, що є результатом *особистого вибору* і не стосуються суспільної моралі.

По-третє, це *виклик трансгуманізму*. Цей виклик пов'язаний з бажанням сучасної людини здобути владу над соціальними та особистісними процесами за допомогою інформаційних технологій, а також трансформувати свою тілесність біо- та нанотехнологіями – аж до подолання видової межі тривалості життя.

Виклик трансгуманізму є найменш відчутний у сьогоdnішній Україні, але він у своїх світоглядно-ідеологічних формах сигналізує про важливу проблему – бажання еволюціонувати не в морально-духовній, а у фізично-тілесній площині, безкінечно продовжуючи та підсилюючи буденний вимір людського буття.

Україна здатна генерувати і втілювати цивілізаційний проект, який відповідає на нові глобальні виклики сучасності лише тоді, коли в країні існує атмосфера сприяння осмисленому творчому і співтворчому буттю людини, усвідомленні й подоланні комплексів реваншизму, ресентименту та меншовартості.

Для успішної взаємодії людей у сучасному і майбутньому українському суспільстві важливо визнати пріоритет загальнолюдських цінностей і самоцінності особистості, наголосивши на нерозривності зв'язку між соціальним розвитком суспільства і людиною, її гідною самореалізацією. Відтак світоглядною основою цивілізаційного проекту України має стати *людиноцентричний* підхід, який крізь призму довіри дозволить поєднати особистий та суспільний горизонти у житті людини.

У процесі втілення цивілізаційного проекту необхідно не залякувати і не спонукати, а *зацікавлювати* людей – і в економічній, і політичній, і духовно-культурній царинах. Адже головним суб'єктом реалізації цивілізаційного проекту України в умовах демократичного суспільства є не аб-

страктна держава, культура чи громадянське суспільство, а вільний самореалізований громадянин, який творить нову державу, нову культуру і нове громадянське суспільство, роблячи свою країну суб'єктом світової історії.

Продуктивний цивілізаційний проект України може відбутися лише на основі *світоглядних трансформацій*. І ці трансформації не можуть нав'язуватися або укорінюватися внаслідок маніпуляцій, адже це призводитиме до відкидання цих трансформацій або до рецидивів утопічної свідомості, на якій був побудований «радянський цивілізаційний проект». Актуалізація світоглядних змін не повинна використовувати репресивність та саморепресивність людини, нехай навіть у тимчасових формах і з благими намірами (ці тимчасовість і благі наміри, як відомо, вже були за радянських часів), а входити у резонанс з *плюралістичністю проектів* гідної самореалізації громадян, – через практику відкритості та діалоговості, толерантності до думки й позиції Іншого в освіті, науці, мистецтві, політиці, економіці, повсякденному житті.

Тому в умовах сучасної України усі світоглядні зміни повинні бути результатом публічного діалогу, який модерують моральні авторитети з-поміж наукової, художньої і релігійної інтелігенції. Лише у цьому разі утопічна свідомість та соціальний інфантизм, що виростають на її ґрунті, не стануть загрозами українському цивілізаційному проекту, який можливий лише в умовах відповідальної самореалізації і самоорганізації громадян.

Специфікою цивілізаційного проекту України можуть бути гуманітарні й соціокультурні інформаційні технології, в яких надзвичайно плідною може бути актуалізація *світоглядної толерантності* як фундаментальної риси української ментальності і культури. Така актуалізація світоглядної толерантності є відповіддю гібридному світовому порядку з його практикою зіткнення народів, культур та цивілізацій й може стати, наприклад, умовою спочатку пом'якшення, а потім і звільнення від антагонізмів між світами ісламського, протестантського й православно-московського фундаменталізму, виступаючи конкретним проявом цивілізаційної місії України та її національної Ідеї.

Серед першочергових завдань Стратегії цивілізаційного оновлення України перебуває *подолання бідності*, зменшення економічно необґрунтованої нерівності, утвердження справедливого розподілу доходів, зокрема, шляхом зміни принципу їх розподілу в суспільстві внаслідок перенесення основного податкового навантаження з груп населення з низьким і середнім доходом на заможні прошарки суспільства. При цьому змінити такий принцип розподілу доходів у суспільстві спочатку пропонувалося шляхом розроблення законодавчих пропозицій щодо запровадження податку на багатство, відновлення прогресивної системи оподаткування, стимулювання корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, особливо великого.

Не менш важливий крок – *подолання корупції*, масштабна присутність якої в українському суспільстві виступає нездоланною перешкодою для усіх наших європейських цивілізаційних намірів. Постає завдання знайти формулу поєднання принципу правової свободи особистості і принципу її суспільної відповідальності у частині отримання легальних доходів, беззастережного підкорення інституту цивільної конфіскації активів, набутих незаконним шляхом. Така норма правової культури повинна впроваджуватися насамперед зверху, прикладами поведінки правлячого класу. Паралельно має зміцнюватися й інший принцип – охорони власності, у т. ч. розширення переліку відповідальності за злочини проти неї, такі як рейдерські захоплення, шахрайське відчуження, навмисне руйнування тощо.

Стратегія цивілізаційного оновлення безумовно має здійснюватися централізовано, але з обов'язковим врахуванням місцевої соціокультурної специфіки і традиційних уподобань населення регіонів. Реалізація стратегії має узгоджуватися з процесами децентралізації, але таким чином, щоб остання не спричинила зниження керованості державою й не дестабілізувала політичну ситуацію всередині країни.

У центрі цивілізаційного оновлення країни повинно бути продовження і поглиблення демократичних реформ, подолання перешкод на їхньому шляху, насамперед опору з боку олігархічних кланів, звиклих до системи корупційного розв'язання своїх бізнес-проблем. Загальний підсумок демократичних реформ має полягати в оновленні наявних й запровадженні нових норм і традицій національної політичної культури. Зокрема, слід знайти формулу, яка б оптимально поєднувала право народного депутата на власну позицію, незалежно від позиції його партії, і водночас його внутрішню відповідальність за перебування у депутатському корпусі в ситуації, коли ці позиції несумісні. Ознакою оновлення політичної культури України відповідно до сучасних цивілізаційних зразків має стати і дотримання народними депутатами парламентської дисципліни, їхня здатність не дозволяти будь-якого зовнішнього та внутрішнього втручання у роботу парламенту. Тобто вони повинні бути зразком для населення з погляду збереження особистої внутрішньої свободи.

Оновлена правова культура повинна спиратися не тільки на постійне оновлення змісту законів, а насамперед на їх неухильне дотримання. Особливо це стосується Основного закону держави, а також інституцій, насамперед відповідальних за його виконання. Розвиток правової культури і політичної відповідальності за порушення законодавства має стати наріжним каменем наближення політичної системи країни до європейських зразків.

Стосовно політичної системи країни цивілізаційне оновлення має полягати насамперед в її *деолігархізації*, яка повинна стати не інструментом

у руках монополій, а навпаки, інструментом демонополізації економічної сфери. Шляхи досягнення цієї мети пролягають через подолання патерналістської психології суспільства, зміцнення демократичних інститутів і механізмів, їхнє урівноваження, через реформування парламенту, судової системи, покращення корпусу держслужбовців, політичну освіту населення, через співпрацю з інституціями західної демократії.

Одним із результатів політичної освіти населення має стати активізація його участі в організаціях громадянського суспільства. Відповідно до європейських традицій, в Україні також мають бути досягнуті партнерські відносини між ОГС і державою на основі спільного національного інтересу. З одного боку, держава має підтримувати неурядові організації у виконанні ними суспільно потрібних функцій. Водночас ціла низка проблем має бути подолана інститутами громадянського суспільства самостійно. Насамперед ідеться про переорієнтацію їх діяльності на реалізацію безпосередніх інтересів громадян.

Реалізація стратегії цивілізаційного оновлення країни можлива тільки за умови національної солідарності щодо цього питання. Першоосновою досягнення національної солідарності повинна стати спільна національна ідентичність громадян. Ідеться про спільність мови, культури, традицій, історичної пам'яті, уявлень про суспільний ідеал тощо, яка формується на основі відкритого публічного діалогу. Найбільшою складністю в Україні є те, що багато з цих рис стосуються болісних для людської свідомості питань, конфліктогенний потенціал яких був породжений надмірною ідеологізацією і політизацією. Україні доведеться обирати між уніфікацією ідеологічного змісту питань мови й культури або, навпаки, повною їх деідеологізацією та деполітизацією. Другий шлях видається менш небезпечним для збереження національного миру.

Входження у світовий цивілізаційний простір – це передусім входження у європейський спільний ринок. Зробити такий крок може тільки конкурентоспроможна економіка, заснована на інноваціях. Створення такої економіки силами тільки приватного бізнесу неможливе. Потрібна політика дирижизму як відповідальності уряду за спрямованість інвестицій відповідно до державних інтересів. Нагальність державної підтримки науково-технічних інновацій випливає із загального суспільного ставлення до науки як одного із головних факторів розвитку країни. Першочерговим кроком держави має бути збільшення бюджетних витрат на науку та інновації, а також застосування різноманітних опосередкованих методів підтримки наукових досліджень

Зміна цивілізаційної парадигми національного розвитку неминуче призведе до ряду складних суспільних проблем. Найперша з них – психо-

логічна адаптація призвичаєного до патерналістських відносин населення до *деліберативної демократії*, яка передбачає його рівноправний діалог з владою.

«Новий дух капіталізму», який включає корпоративно-соціальну відповідальність бізнесу, має певною мірою полегшити адаптацію громадян до ринкових умов, але аж ніяк не увільнить їх від відповідальності за своє життя і майбутнє. Труднощі у розв'язанні проблеми полягатимуть у тому, що для більшості населення євроатлантична цивілізація асоціюється з матеріальним добробутом, а не з цінностями свободи у її різноманітних проявах.

Проблема переходу до сучасної демократії пов'язана з іншою проблемою – проблемою загальної культури суспільства та її політичного варіанта, насамперед утвердження норм толерантності, раціонально обґрунтованої справедливості, взаємоповаги, що у культурно та ідеологічно розколотому українському суспільстві відбувається з великими труднощами.

Проблемним для суспільної психології буде і звільнення від звички до «кризового» сприйняття світу, яке саме є відображенням консервативної схильності до збереження узвичаєного життєвого укладу, відмова від якого може сприйматися як катастрофа. Рефлексією «кризової» свідомості може бути схильність до архаїзації життєвого укладу, тим більше, що таке явище у глобалізованому світі набуває помітного поширення. Архаїзація може охопити також і політичну систему, проявитися авторитаризмом, який, у свою чергу, може започаткувати мілітаризацію країни з тенденцією до тоталітарності, несумісною із сучасною європейською демократією.

Цивілізаційний вибір країни неможливо *зробити* раз і назавжди, його потрібно постійно підтверджувати прагматичними програмами дій.

Цивілізаційний вибір країни – це цивілізаційний шлях, який потребує низки *виборів* – як у сенсі періодичного обрання влади в демократичному суспільстві, так і в сенсі здійснення *вибору за вибором* представниками обраної влади і політичної опозиції, а також забезпечення щоденного вибору кожним свідомим громадянином.

При цьому не можна заперечувати, що цивілізаційний вибір на певних етапах історії країни стає Вибором з великої літери – є доленосним і передбачає фундаментальний *стратегічний результат*. Не треба лише вважати, що здійснивши такий Вибір, можна вже зняти з себе відповідальність, віддавши «сильним світу цього» – наддержавам чи геополітичним союзам здійснення стратегій реалізації Вибору. Цивілізаційний вибір – це постійний процес обрання, корекції та втілення *власних*, а не нав'язаних ззовні стратегій розвитку.

Авторський колектив:

Пирожков С. І., акад. НАН
України, керівник авторського
колективу;
Андрійчук Т. С., канд. політ. наук;
Бевзенко Л. Д., д-р соціол. наук;
Бистряков І. К., д-р екон. наук;
Бойко Н. Л., канд. соціол. наук;
Бушанський В. В., д-р політ. наук;
Вишняк О. І., д-р соціол. наук;
Голян В. А., д-р екон. наук;
Гриценко А. А., д-р екон. наук,
чл.-кор. НАН України;
Джабраїлов Р. А., д-р юрид. наук;
Єгоров І. Ю., д-р екон. наук;
Єрмоленко А. М., д-р філос. наук;
Жулай В. Д., канд. філос. наук;
Зеленько Г. І., д-р політ. наук;
Злобіна О. Г., д-р соціол. наук;
Кармазіна М. С., д-р політ. наук;
Костенко Н. В., д-р соціол. наук;
Крилова С. А., д-р філос. наук;
Курило І. О., д-р екон. наук;
Левчук Н. М., д-р екон. наук;
Лібанова Е. М., д-р екон. наук,
акад. НАН України;
Любимий Я. В., д-р філос. наук;
Макеев С. О., д-р соціол. наук;
Мартинюк І. О., д-р соціол. наук;

Михальченко М. І., д-р філос. наук,
чл.-кор. НАН України;
Паращевін М. А., канд. соціол.
наук;
Перевезій В. О., канд. іст. наук;
Позняк О. В., канд. екон. наук;
Попович М. В., д-р філос. наук,
акад. НАН України;
Резнік О. С., д-р соціол. наук;
Самчук З. Ф., д-р філос. наук;
Саріогло В. Г., д-р екон. наук;
Соболева Н. І., д-р соціол. наук;
Соловійов В. П., д-р екон. наук;
Стоєцький С. В., канд. політ. наук;
Устименко В. А., д-р юрид. наук,
чл.-кор. НАПрН України;
Фадєєв В. Б., канд. філос. наук;
Хамітов Н. В., д-р філос. наук;
Хвесик М. А., д-р екон. наук;
Чепурко Г. І., д-р соціол. наук;
Черенько Л. М., канд. екон. наук;
Шайгородський Ю. Ж., д-р політ.
наук;
Шаповал Ю. І., д-р іст. наук;
Шевченко О. К., д-р філос. наук;
Шульга М. О., д-р соціол. наук,
чл.-кор. НАН України;
Яременко О. Л., д-р екон. наук.

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ:
ПАРАДИГМА ОСМИСЛЕННЯ І СТРАТЕГІЯ ДІЇ**

Національна доповідь

Літературний редактор С. І. Носова
Комп'ютерна верстка Л. І. Лисенко

Підписано до друку 30.12.2016 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 22,9. Обл.-вид. арк. 17,65.
Тираж 300 прим. Зам. № 1362

Національна академія наук України

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8.
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Видавець та виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.